

РОМАН У ЦРНОЈ ГОРИ

Уређивачки одбор
ЈОВАНКА ВУКАНОВИЋ
НОВО ВУКОВИЋ
БУДИМИР ДУБАК
РАНКО ЈОВОВИЋ
НОВАК КИЛИБАРДА
ВОЈИСЛАВ Д. НИКЧЕВИЋ
ВЛАДИМИР СЕКУЛИЋ
МИОДРАГ ЊУПИЋ

Редакција
СЛОБОДАН КАЛЕЗИЋ
СТЕВАН КОРДИЋ
ГОЈКО ЧЕЛЕБИЋ

Едицију финансирао Влада Републике Црне Горе

МИЛОВАН ЂИЛАС

ЦРНА ГОРА

Приредио
ВАСИЛИЈЕ КАЛЕЗИЋ

ОБОД
ЦЕТИЊЕ

II 421920/4

ПРЕДГОВОР

17.10.2017

ЋИЛАСОВА ЦРНА ГОРА: МИТ И СТВАРНОСТ, ХРОНИКА И РОМАН

Одвајкада, откад се зна за Црну Гору и Црногорце, кроз историју, од најстаријих времена, па до данас, земља и људи, држава и народ једне од најмањих постојбина на свијету предмет су честе литерарне обраде и пјесничке инспирације. У разним временима, предмет и инспирација били су различити, како по мотивима за књижевни рад, тако и по вриједности остварења. Али, Црна Гора и Црногорци били су и остали појам - нечега необичног и изузетног, по разним одликама. Опјевао их је народни пјевач, причао о њима народни приповједач, Његош постао пјеснички симбол и знамење који се не могу надмашити, Љубиша у приповијестима није само умјетник него и етнограф, Марко Миљанов и лични примјер својих најбољих „примјера чојства и јунаштва”. И тако то траје до нашег доба. Нијесу само Црногорци писали и пјевали о себи и својој земљи - радили су то и други, и не само Срби и Хрвати, Руси, уопште Словени, него и припадници других народа, од чијих би се књига и списа могла саставити добра и карактеристична антологија са темом Црна Гора и Црногорци.

Према томе, није ништа чудновато што се и Милован Ћилас, који се литерарно најавио двадесетих година овога вијека, а у посљедних четрдесетак

1626/97

година постао један од најплоднијих наших писаца, уопште, много, и највише, у својим дјелима бавио Црном Гором и Црногорцима. Можда је изненађење што се одважио да једну од многих својих књига одреди насловом *Црна Гора*. И одмах је, тиме, као уосталом и другим облицима свог дјеловања, изазвао радозналост, покренуо недоумице и поставио се као питање и „проблем”: какав је ово „нови” писац, шта је та књига, хроника или роман, врста личног сјећања са аутобиографским прожимањима догађаја и преживљавање, епопеја или драма, комедија или фарса?

Јер, ни по којим одликама, које су досад познате, за ову књигу не може се лако одредити којој књижевној врсти припада. Написано 1958. године у затвору у Сремској Митровици, гдје је Ђилас дуго робијао, књига је убрзо преведена, и објављена у иностранству на неколико страних језика. У нас, књига је први пут штампана јуна 1989. године, у издању *Књижевних новина*, у Београду. На омоту књиге, испод наслова, писало је, истакнуто, да је то *роман*. Значи, Ђиласу је, вјероватно, (а, можда, и издавачу?), стало да се та књига сматра романом, да се тако и третира.

Због свега овога било је занимљиво сазнати од Ђиласа како је књига настајала. За неколико година, овај што се потписује испод овог написа, био је у прилици да пита Ђиласа, и неколика пута га је и питао. Најопширније се разговарало о свему што се односило на тему и рукопис у понедељак, 1. августа 1994. године, у Ђиласовом стану.

У основном, према најважнијим, подацима, битно је ово.

Прву верзију књиге *Црна Гора* Ђилас је започео приликом првог заточења (1933-1936), на Ади Циганлији. Већ 1933. године био је написао око 200 странаца „у свескама”, са још десетак приповиједака. „Наполе” је, како се то онда говорило, рукопис доспιο до Јована Поповића, који га је читао и коме се

„свидио”. Затим је рукопис „ишао” до Стефана Митровића, био је и код Стојана Церовића, који је у Никшићу уређивао *Слободну мисао*, нестајао, губио се, приликом разних хапшења и претресања узиман од полиције, да би му се, на крају, приметно траг. Ђилас је напоменуо да је послје 1944. године „могао да га тражи, али није”, радио је „друге послове”. Ту верзију он „држи” „као да је нема”... Ђилас се сад сјећао да је 1936. године замислио „нешто велико”, као три романа, од *Црне Горе*, даље, ка роману *Изгубљене битке и Свјетови и мостови*.

Нову верзију књиге *Црна Гора* писао је у вријеме новог робијања, „без везе са првом верзијом”. „Из револта према Црногорцима”, јер су га „одбацили”, нагласио је Ђилас, сад је *Црну Гору* писао на екавском изговору српског језика, ранији рукопис није читао, нема га, „све је сад друкчије”. Дио књиге *Вешала* радио је кад је био „под истрагом” - отуда она дубља понирања у психологију људи који морају да донесу судбинске одлуке. Чак је, у једном тренутку, нагласио: „*Вешала* - то је Црна Горе!” Пошто је било ријечи о другим дјеловима књиге, Ђилас је причао о сјећању на Мојковачку битку: „Моја кућа је далеко сат од Мојковца”, био је дијете од 4-5 године, добро се сјећа свега...

У једној врсти „паралелизма” са судбином прве верзије књиге о Црној Гори занимљиви су и ови подаци: кад је Ђилас изашао, једанпут, 1962. године из затвора, „полиција је одузела све”, рукописи су били спаковани у лијепом коферу, кад их је, послје, тражио „вратили су”, али је кофер „замијењен”, био је неки други, „обичан”. „То није учињено у полицији, вјероватно, него можда на путу”, смјешкајући се, коментарисао је и у њему је био рукопис *Црне Горе*. Сад је Ђилас, „на слободи”, рукопис преправљао, дотјеривао, дао да се прекуцава, и, коначно, све завршио. Зато што се књига сада прештампава у Црној Гори, у специјалној едицији, рекао је, нема смисла да буде на екавском - „треба све пренијети на ијекавски”...

Говорило се о композицији књиге и о „идеји”. Ђилас је рекао да га је интересовала „идеја Црне Горе”, а не личности, „мада се”, допунио је себе, „могло све повезати и кроз личности”. У даљем разговору, тим поводом, било је ријечи о врстама романа, баш с обзиром на књигу *Црна Гора*, и Ђилас је помињао „роман-ријеку” и „роман-потоци”, иронично, додавши: „А шта то значи, не знам...” На крају разговора о композицији књиге и о односу стварности према дјелу, уопште, Ђилас је још, као врсту коначне формулације у овом размишљању, тихо прозборио: „Живот је више збирка приповедака него роман”.

Не само на основу овог разговора, него и иначе, за дуги период наших „сусретања” и „размјена мисли”, која трају ево већ близу 30 година, овој што пише ове редове, зна сигурно да Ђилас није много „преокупиран” питањима „форме” - за њега, у књижевном раду, „то долази само по себи”.

Да, али, ипак, у читавом Ђиласовом књижевном дјелу баш је књига *Црна Гора* јединствена по „форми”. Ни приповијетке, а има их на десетине и десетине, заиста у различитим „формама”, ни романи *Изгубљене битке* и *Свјетови и мостови* (још у рукопису), ни све четири мемоарске књиге *Бесудна земља*, *Поезија и партија*, *Револуционарни рат* и *Власт и побуна*, ништа од свега тога није „компоновано” као *Црна Гора*.

Црна Гора је састављена од три дијела: *Битка*, *Вешала* и *Крај*. Сваки дио има по неколико поглавља, одређених арапским бројевима. Најопширнији је други, који обухвата половину књиге. *Битка*, то је Мојковачка битка између Аустријанаца и Црногораца, од Бадњег дана и три дана Божића 1916. године; *Вешала* су опис и преживљавања трију личности у аустријском затвору, осуђених на смрт - посљедњи дан живота: *Крај* је слика паланке и људи у њој, из двадесетих година, у вријеме нове државе и уједи-

њења Србије и Црне Горе. Ни у једном дијелу не појављују се исти главни ликови: *Битку* „носе” сердар Јанко Вукотић, његови команданти и борци црногорске војске; у *Вјешалима* су, у затворској хелији, у очекивању смртога часа старац Вук Ровчанин, капетан Драшко и студент филозофије Милош Милошевић; *Крај* је обрачун ранијих пријатеља, а сада противника Бошка Симовића, командира жандармерије, и Благоте Бојовића, начелника среза, са њиховим присталицама. У првом дијелу је радња у природи, на пољани и планинским завијудима - мит херојства Црне Горе и стравичан сукоб за опстанак у стварности; у другом дијелу је затвор, па хелија, иследници и саслушање, свјештеник са могућом исповијешћу, сјећања на славне дане, очекивања од будућности и пут у крај легенде; у трећем дијелу је већ мала варош са страначким загриженостима, са трговином и ситним прељубама, са трагикомичним обрачуном у крчми - проласт Црне Горе.

На основу овако кратког скицирања садржајне стране књиге могло би се закључити да се ради о хроници. И, заиста, хроничарског, хронолошког, има у књизи и, могло би се утврдити, да је досљедно „спроведено”: први свјетски рат, чувена битка, пораз, па побједа, коначна, уједињење, приврженици и одметници, сукоби бјелаша и зеленаша, обрачуни носилаца различитих идеја у новој држави. Хроничарско и хронолошко је и оно што се у сјећањима оживљава из времена „старе” Црне Горе: славни бојеви и велике епопеје, митски људи, славна историја, књаз и краљ, двор и, чак, камарила. У вријеме кад се радња дешава поређења се неминовно намећу, не само по догађајима, који су се збивали на различите начине, него и према личностима, чије се психологије у многоме разликују: нови, млади људи, школовани, друкчијих погледа и друкчијег одијевања. Све је, ипак, у контрасту, у одлици која је од давних дана до савременог доба, још увијек карактеристична за Црну Гору и Црногорце.

Али, оно „романсијерско” још је истакнутије и за вриједност дјела важније. Иако је сваки дио, на први поглед, одвојен један од другога, иако разни ликови као главни јунаци, иако три временска периода, све је у јакој, спрегнутој, романескној структури. Радњом је обухваћено кратко вријеме, у два дијела по три и два дана и у једном један дан, али све је „концентрисано”, што би рекао Достојевски, у „тачку мисли” - крупан догађај, личности у њему са свим својим најбитнијим одликама, прича као врста приповиједања, мисли и размишљања пред судбоносним дешавањима и одлукама. Свака личност је, поступком и мишљу, акцијом и сазнањима, цјеловита и особена. На једној страни, „стари” ратници и команданти, са одликама карактеристичним за вријеме народне пјесме и индивидуалног јунаштва, на другој учени и млађи официри и војници, који знају шта је *стратегија* војна и фронтална борба. Сви се они, ипак, прожимају и настављају на елементе традиције и легенде, на „пређе”, који стоје као опомена и симбол да се не изневјери оно што је најљепше и најтрајније у њиховом наслеђу. Описи догађаја у природи, са широким замахом и особеним детаљима, мемла затворске ћелије, са усамљеношћу која оштри мисао, представљање кафане и ситних шићарџија у њима, дијалози као одсликавање унутарњих збивања, махом кратки и одсјечни, дуги унутарњи монолози са понорима у личности драматику одлучивања, све је то „романосијерско”, у најбољем значењу ријечи. Према томе, композиција дјела је оригинално замишљена и потпуно литерарно остварена. Ако би се пошло за ауторовом напоменом о „идеји Црне Горе”, онда би се, са правом, могло утврдити да је он, Ђилас, ту „идеју” досљедно спровео у дјелу: све је Црна Гора, и та чувена, одлучујућа, али и посљедња, велика црногорска битка, која се води за спас и славу Црне Горе, и онај аустриски затвор, у малој вароши сад покорена Црне Горе са представницима три покољења Црне Горе, и онај малограђански обрачун у паланачкој средини,

са кривим и уским улицама и кафанама у којима се све прислушкује и упорно о свему сплеткари.

Је ли то „развој”, законити, догађаја и личности који руше мит и легенду, а „успостављају” стварност обичног догађања, свакодневних људских брига у борби за голи живог?

У хроничарском поступку, у романсијерској структури, као да би се могло, заиста, помислити да је та „линија” тако изведена. Мојковачка битка између неба и земље, на великом пространству, као мотив за епопеју, са великим учешћем бојних трупа, још је дио легенде и мита величанствене Црне Горе, још је то бојиште, велико гробље са сахранама које опомиње на сазнање да је погибија саставни дио славе и опстанка. Управо, описи сахрана црногорских ратника, послје битке, са много карактеристичних детаља за морал и јунаштво, трпеливост и вјеру, сугестивно су свједочанство о снази умјетничког казивања, које може да се односи, једино, на такав народ и такву земљу као што су Црна Гора и Црногорци. Иза тога, „сужава” се поље приповиједања: радња је „унутра”, у личностима, и то различитима, гдје доминира интелектуално сазнање, у коме је процес мисли дубок и разгранат, са много нијанса о богатству елемената „за” и „против”, при чему је, још увијек јако и најјаче оно што значи „везу” са најбољим вриједностима некадашње велике, историјске, Црне Горе: не потписати, не пристати на услугу окупатора, не издати себе. Али, то је, ипак, „умањавање” и нестајање „старе” Црне Горе: дручкчије су сада борбе, богатије личности, сумњивије визије о будућем лијепом свијету. „Сужавање” се, даље, још убједљивије наставља: нема простора у широком размаху, не дише се свестрано у заковитланим играма и ратничким вјештинама - варош, прашина, Цигани са пљувањима и организованим понижавањима некадашњих ратника, кад могу по њиховим лицима да прскају јаја и да се слијепљује сок од парадајза, то је нова позорница некадашњих

великих zbивaња, то је за „старе“ Црногорце „смак свијета“, то је стварно „крај“...

Као хроничар, Ђилас је ток zbивања представио савршено: све иде и развија се постепено, просто логично, од великога и епскога ка маломе и ништавном. Као рамансијер, Ђилас је све „представио“ и индивидуално: кроз ликове и њихове догађаје, у преломним сазнањима, у дубоком посматрању себе, као носилаца идеја и традиција. Сви су ликови живи и особени; а догађаји, иако „изабрани“, права прилика да се у њима покажу најбитније особине човјека, и као личности и као представника народа. Склад тзв. форме и тзв. садржине остварен је потпуно - нема питања да ли је „нешто“ одвојено и колико је у општој „хармонији“. Све је, дакле, повезано: ова хроника, у најбољим траговима хроника Ива Андрића, овај роман, са приповиједањем и интроспекцијом, која подсјећа на фрагменте „мучења“ личности код Достојевског, није само хроника и није само роман - то је и драма, у три дијела, као у три чина. У сваком дијелу има елемената трагедије: Мојковачка битка, борба, смрти и сахране; осуђени на смрт и очекивање погубљења, и то не стријељањем него вјешањем, кад се сву ноћ, пред смрт, читав живот преживљује и преиспитаје: најзад, обрачун, добро приповиједачки припремљен, у провинцијској кафани, у којој и најбољег јунака може убити посљедња плаћеничка уштва. Три дијела, три чина велике драме о великој, историјски посматрано великој, земљи и држави, и о великим људима и народу. Крај је, заиста, помало трагикомичан, чак фарсичан, свим оним што му је припрема и што је, убрзано, као свршетак: таква херојска земља, епски прослављена, њени људи као јунаци из епска патетике, завршавају у задимљеним и прљавим крчмама...

Концепција и композиција романа *Црна Гора*, према свему што се досад могло, макар и најкраће напоменути, врло су оригиналне, и баш тиме побуђују нарочиту пажњу. Можда су неке дигресије

преувеличане, али роман то може да „отрпи“, можда су нека поглавља преопширна и несразмјерна у поређењу са другима, на примјер, нарочито једно о размишљањима студента на смрт осуђеног, али и то „подноси“ тзв. унутрашњи монолог, боље рећи: унутрашњи дијалог, у коме се врши судбоносни пресејек живота једног од главних јунака, још тако младог и занесеног у сукобу са самим собом. Чак и „прекиди“ између појединих дјелова романа, као смиривање и крај у приповиједању, са „предахом“ у читању и доживљавању, чак и мјесеци или године, који су као „пауза“ од једног до другог дијела, и то је врло „функционално“: предах и припрема за нешто ново и необично, потреба за размишљањем послје свега што је есенцијално у приповиједању и сазнању, сугерирана „помоћ“ у очекивању бурних догађаја који ће бити још страшнији и ужаснији.

Има још један оригинални детаљ, у концепцији и компоновању овог романа, који свему даје и један лични тон, а чини и једну особену улогу приповиједача, односно романописца.

Као приповиједач и романсијер, Ђилас припада врсти тзв. објективних, могло би се рећи „класичних“ реалиста. Све је у поступку, иако у разним варијацима, проучавање факата живота, све је у вези са стварношћу, коју, наравно, наткриљују и чине својеврсном пишчева даровитост, његова инспирација и богата инвенција. Писац је не само посматрач живота него и његов проучавалац. Зато *Црна Гора* није само роман о људима и догађајима из одређеног времена, са сликама и ликовима који живе у уобразиљи писца, то је, у великом дијелу, и нешто што је антропологија, етноголија и етнографија једног народа. И кад је у свему тако, тај је роман и нешто више од свега тога - нешто опште и универзално, што „живи“ и живјеће собом, као самостално дјело, као пишчева инкарнација, као оно што јесте оличење и остварење сопствене идеје. У тој идеји треба, посебно, видјети и покушати да се објасни, улогу роман-

сијера, као личности у роману, у ствари, позицију писца која роману даје извјестан карактер поеме. Негдје директно, а негдје посредно сазнањем и слушањем читаоца, од првих до посљедних страница, романа, Ђилас помиње, или подразумеје, себе свој положај и своје обликовање дјела.

Прије покушаја да се то утврди и објасни, потребно је указати на неке „техничке“ податке, који не могу бити нимало случајни.

На крају књиге је податак о мјесту и времену настанка њеног: „Пролеће-лето 1958. године. Затвор у Сремској Митровици“. Дакле, тамница, робија и самртничка усамљеност. Сужањ и робијаши. Кажњеник и проклетник. Свакако, писац који себе дубоко посматра. А зна се шта је све прије тога био: сила и миљеник, снага и утицај, слава и значење. Велика прилика за преиспитивање свега што се десило и шта ће се још дешавати: писац на новом, можда посљедњем испиту, као на животној исповијести. Није то само „технички“ детаљ, да се зна гдје је и када писац стварао своје дјело. Црна Гора је велики мотив. Колико дуг према ономе што је започето прије више од двадесет година на Ади Циганлији, у једном другом затвору једног другог поретка, толико је, и више, била сада пишчева дужност да мотив Црне Горе још свестраније сагледа и умјетнички, заувјек, обради. И то је, неоспорно, урађено. Други податак је на почетку књиге, управо прије почетка књиге: посвета, и то: „Успомени оца и мајке“. То је признање и поштовање везе са прецима: коријени и наслеђивање, љубав која се не заборавља, обавеза и дужности да се сјећању и памћењу остане вјеран. Тако је мотив Црне Горе обједињавање прошлих и нових покољења, традиције и савремености.

Гдје је аутор у свему томе и како се поставља?

Одмах, на првим странама књиге, писац нас уводи својим сјећањем на Мојковачку битку, али и својим мјерењем снаге о томе да ли ће моћи све да изрази. Битка живи „у првим мојим сазнањима, на међи и на свршетку црногорске историје“ - ин-

спирација и одјена, као увод у лирску пјесму или поему. Даље је подсјећање на приче других људи: „Памтим, казивали су ми“, и слиједи ново приповиједање. Ни то није довољно, јер се хоће веза са собом и посматрање свог положаја, она битка у себи изазвана Мојковачком битком „И у мени је она - прво дјечачко сазнање пробијено топовима, натопљено крвљу, осакаћено на висовима мојковачким. И сада у мани тутњи и дивља, и краја јој се на види, овдје у тамници митровачкој, у години хиљаду деветсто педесет осмој, четрдесет и двије године послје ње, док ме заносе вараве нада да ћу моћи свести, умјети изразити противности црногорске и казати битку какву Црне Гора на виђа“. Писац је, дакле, свјестан велике дужности, па и варљивости сазнања својим моћима. Он још помиње историју и знамените личности Црне Горе, слуги и види „једну другу Црну Гору“, помиње „митску прошлост и крваву стравичну садашњост“, „српство као борбу добра и зла“. Он је свјестан да има „мало грађе“ да би писао оно што је историја, али је сигуран да има „превише“ памћења да би могао да ћути. Да би нас увјерио у муке сазнања, писац ће нам се сам „приблизити“: „Јер и ја сам из Црне Горе - рашчеречен између идеала и стварности.“ Није само то податак за „увјерљивост“, то сјећање и памћења крупног догађаја из дјетињства и није само размишљање о субини и располућеност у сазнањима, писац нам, кад најмање очекујемо, саопштава да је видео и „једну личност мојковачке битке, историјску“, али и „заборављену“: „То је Милош Меденица, командант Колашинске бригаде. Памтим га и ја - израста из сјећања, нагиње се над оним што казујем о њему, храбри ме и поучава у самоћи хелијској“. Тако је овај јунак, не више само „историјски“ него и „литерарни“ поука и опомена: да се негдје не погријеши, да се добро о свему промисли, да се зна да „писмо остаје“. Сјећања и памћења, као врсте инспирације и као опомене о великом задатку којег се прихватио, писац проширује, као објективни приповијач, кроз читаву књи-

гу, да, на крају, последије сва три дијела, још једанпут, као на почетку, утврди да иако је мало шта измишљено, ипак је све „нестварно”. Објективни приповједач записује, како једна жена, „муслиманка Фата или нека друга”, „виче у мрак”, последије пушњава и погибије у кафани (шест љешева, међу њима начелник Благота, барјактар Радоје, крчмар Душан и други): „Нема ништа од Црне Горе, исклаше се главари црногорски!” Писац, као имагинарни свједок, иако реалиста са критичким испитивањем стварности, „заклања се” маштом, „бјежи” у pjesничка сновиђења, свјестан да је истина „свестрана” и, често, недокучива:

„А можда ни жене ни њеног дозивања није било.

Него то ја, који ово пишем, чујем њен тамни зов - пресуду над Црном Гором.

Ја који пишем о пропадању Црне Горе, докрајчујући и самог себе у тамници.

Ти Црна Горо, ти земљо, ти државо, ви главари, морали сте пропасти. Може бити, Црна Горо, једино је тако могло да преживи нешто твоје - оно чиме си била што си била, што ће наслиједити будућа дјеца твоја и урасти у друге земље и народе.

А ја допадох гдје сам, да себе смирујем и казивањем о теби”.

Је ли ова „идентификација”, као пресуда, оправдање и носталгија, бол због изгубљеног свијета или нада да још све није, ипак, пропало? Како писац срasta са својом земљом и њеном историјом и колико се „смирује” причом о њој? Као да, кроз незнађе и пустош, јури у далеку свјетлост чувена Гогољева „тројка” из *Мртвих душа* да наговјести како краја нема? И је ли тај крај заиста „коначан” из перспектива затворске ћелије у којој се сужава живот, а проширује видик?

Тешко је на оваква, или слична питања поуздано одговорати. Оно што је битно за структуру романа јасно је и оправдано: писац је свој положај сагледао као летописац „једне”; „овакве”, „своје” Црне Горе, и „уплитао” је себе у складу са композицијом књиге. У

ствари, постао је „једно” са том Црном Гором: писац, земља, њени људи, личности као књижевни јунаци, свијет и космос у маломе. Оваква позиција писца даје роману специфичну сугестивност, опомиње на бол од сазнања, предочава увјерљивост казивања и тзв. лични тон који је колико лирски ништа мање ни епски. Можда је и због тога, у читавом књижевном, прозном, дјелу овога ствараоца, *Црна Гора* „најличнија” и „најлирскија” књига.

На много мјеста у роману Ђилас помиње мит, легенду и славну историју Црне Горе. Он то чини убијеђен да „старе” Црне Горе више нема и да јој је дошао крај. Својим приповиједањем, у три дијела, од описа велике битка, које је још „мјешавина” легенда старе Црне Горе и наговјештај новог поретка, до психоаналитичких удубљивања, предвјешањем, личности што су представници трију покољења Црне Горе која се међу собом сукобљавају, па до малограђанског, чиновничког и чаршијског краја у кривоуглој вароши, гдје од мита и легенде остаје само растргнута и јунака мало достојна прича, писац као да поступно „објашњава” своју идеју о нестајању и пропасти Црне Горе.

Да ли је то сасвим тако?

У сва три дијела романа Ђилас је примијенио три књижевна поступка: опис битке као широке епске слике, велика борба супротстављених страна, команданти и ратници из народа, народ који долази последије битке да покупи и сахрани своје мртве; затворска ћелија, мало личности, дубока лична проживљавања, са карактеристичним сјећањима на ранији живот, монолози и дијалози са префињеним тананостима у познавању људске душе; надлештва, уске улице, кафана и људи и у њима као да су из неког другог доба, на прилични и залутали у другу стварност, са причањем које је убрзано, без епске ширине и опширних психоаналитичких епизода. Што би се рекло, композиција и тзв. стилски поступак потпуно су одговарајући „предмету радње”. Али, треба још

истаћи да Ђилас то не ради „вјештачки”, учено и занатски. Не, ти поступци стварно су умјетнички, некако „спонтани”, као срасли са радњом, догађајима и ликовима. У ти поступцима, ма колико то можда изгледало противурјечно, писац, понегдје, више „подупире” и ствара мит и легенду, него што их руши и сурвава. Он је, дакле, „литерарно”, овјековјечио Мојковачку битку, и не да јој да се заборави и умре. Он је мучења од сазнања, пред страшном „уром” кад се гледа смрти у очи, и то у несвршеној младости, пуном зрелом добу и старачкој мудрости, не с мање жеље за животом, он је тим мучењима, као „преиспитивањима” свега смисла живота, удахнуо митску снагу човјека, који је способан све да издржи и да не поклекне пред непријатељем и не изневјери своју част и легендарно своје достојанство. Он ће, даље, у изузетним ликовима, из некадашњег доба, који нијесу способни да се прилагоде шићарцијским марифетлуцима и страначким лагаријама, видјети и „оставити” „симболе” некадашњих великана, који по ономе што је највише у њима, никад не умиру - увијек ће, свако ново доба, имати неке од оних који су „неприлагођени”, који су из неког „другог времена”.

Својим сјећањем из дјетињства, својим позивом на опомене јунака за историју, својим „личним тоном”, својим „уплитањем” у „радњу” романа и у препознавање ликова и догађаја, и писац, Ђилас, улази у мит и легенду, постајући сáм, као стварност, садашња, из ћелије сремскомитровачког затвора, у борби за живот и у могућим реминисценцијама о вриједности пређашњег живота, дио мита и легенда о Црној Гори и Црногорцима. А у „линији” схватања књижевне радње, као преокупације која је потврђивање смисла живота и овјековјечења стварности свог доба, кад умјетност, ако је права, постаје заиста мит и легенда, али и слика стварних збивања, Ђилас, са још неколико стваралаца из своје генерације, са Радованом Зоговићем и Михаилом Лалићем, на примјер, стоји у наслеђивању и традицији, на великом и чврстом постољу што су га, поодавно, изградили и

учинили чврстим и узорним Његош, Љубиша и Марко Миљанов. Кад се буде писала, умјетнички обликовала и за ново потомство сачувала и садашња, савремена, Црна Гора, биће и тада, у далека нека покољења, схваћена и сматрана као мит и легенда, али и као стварност од које се то могло створити...

ВАСИЛИЈЕ КАЛЕЗИЋ

ЦРНА ГОРА

Успомени оца и мајке

БИТКА

1.

Ова књига као да нема почетка.

Тај почетак је у мени исто толико колико у историји и у легенди.

Јер би могла да их има безброј, недокучиво далеких и одмах ту, на Мојковцу - у првим мојим сазнањима, на међи и на свршетку црногорске историје. Сваки од њих има непрежалну љепоту и опире се одбацивању.

А љепота је неумољива, не мање од истине.

И како почети, онда?

Казивањем, као у каквој старој хроници, о најјезди моћне старе царевине - Аустро-Угарске на српске државице што су тек проникле из стољетног ропства и отимања?

Војске аустријске, мађарске, њемачке и бугарске, прегазиле Србију. Пред царевину се још испријечила у свачем оскудна сиротиња црногорска, те на Мојковцу бије последњу битку опет разуреног српства неће ли бар сачувати спомен о себи и своме имену.

Топови цијепају урликом, а гранате комадају њиве и ливаде и бацају брда у облаке. Туча челична из неба и земље, у људској крви се купају гора и вода, нема живих да сахране мртве.

Последњи окршај земље, која је и створила своје име и појам о себи непрестаним ратовањем у току три стољећа, иште неказиве ријечи и невиђене слике, из дубине дубље од народне пјесме, којом Црногорци још живе јуришајући прсимице на разјапљена ждријела топова и огњене челичне жаоце митраљеца.

Србија се рве више но што су кадри један народ и земља једна - од Србије не претече до шака мученика што умаче мору, на милост туђину.

Двије црногорске војске стоје и сад на границама својим, а на границу је стигла и трећа војска, она што се заједно са србијанском повлачила мјесецима из дубине Босне - с косе на косу, из крви у крв.

Сад је на Тари, на својим границама, не оним државним - те је већ оставила, него оним свог тијела, својих племена, своје историје, ненаписане, крвљу упамћене. Та војска нема куд да се повуче, и да је земља пространија. Сваки корак назад је једно прегажено племе - а нема их много, једно изневјерено стољеће јуначке патње и подвига, одступање од једног истинитог мита и једног епа којим још прса бредцају.

Јер човјек може оставити све - дом и државу и земљу, али не може себе - оно чим живи, оно по чему и јесте што јесте. Србијанци су то однијели у туђину, да га макар као кости спасу за далека покољења. Црногорци ни то неће моћи. А и чему? Изван свог тла и својих крвних заједница они нијесу оно што су били - што бити морају.

Вукови се купе на пропланцима и по сву ноћ прокидају међаву урлицима. Из заборављених гробова устају скелети праотаца и родоначелника и иду од куће до куће - на свака врата, и преклињу да њихове муке и њихове кости не остану непокајане. Нема пјесме, нема ни жалопојки, травке и гора, камен и воде стоје и ћуте. Гусле саме брује о поноћи.

Племенски паметари су предсказали црног орла што је разагнао јато соколова и црном сјени прекрио земље спрске. Њихове снове плаве ријеке надошле од крви до у врх планина, земља рига вукодлаке и

вампира, а раздробљена небеса ждери црно сунце комад за комадом.

Нема епа, нема визије, нема легенде.

Рат је глад и студ, страх од смрти и рањава стопала.

Али не ратује једино војска. Ни мушки једино. Ратује сва Црна Гора - Црногорке.

Ту је рат од памтивијека.

И од памтивијека оне прате браћу и мужеве у бојеве - носе храну и његују рањенике. Бојеви су на земљи црногорској и оне су опет из стољећа искрочиле с торбама хране, с даровима, с порукама, уморне од пута и бремена и озлојеђене на Аустријанце, на прерану зиму, на судбину. Њих нико не држи за страшљиве. Али су само мушки достојни оружја. Чуvariце братства и дома, оне су сада на међи постојбине. Без оружја. С оружјем најстрашњим - клетвом и укором.

Памтим, казивали су ми:

Баш под самим Мојковцем, тамо гдје се испод карауле прљугав пут спуштао на газ Таре, налазио се тада, и дуго касније, дрвени мост, дужи од ширине ријеке, јер се она ту разлива, кад надође, по лугу на лијевој обали. Мост је на брзину подигла црногорска држава, последије рата с Турском 1912. године. Дотад ту није ни било моста - нешто узводније на Тари је била граница између двије државе и двије закрвљене вјере, па се ником није радило о томе да их повезује.

Плаветна у мом сјећању, густа од мутноће и стравична као мора, ћудљива Тара је сваки час мост кидала, али су га и људи стално крпили. Сад га је војска добро утврдила и продужила кроз луг, повезавши врљикама набацане гомиле камења, како се пјешак не би морао квасити кад вода надође.

Мост што га људи граде а стихија непрестано разграђује, на ком је стравично пјешаку, а он држи коња и човјека, до ког се за велике воде стиже газећи отоке по лугу - неизбјежност непрестаних људских напора и старања, нестална и танушна копча Црне Горе с новодобицима из 1912. године. Јер Црна Гора

је за Црногорце још увијек само до тог дрвеног моста - одатле је колико јуче почињала Турска, Санџак, земља тек отета и сва непосрбљена. Дотле је сад стигао рат - до на косе изнад Мојковца, изнад моста, на сам православни Бадњи дан - до вјере и имена, језика и крви, пјесме и пасишта, до вода и ваздуха, до душе црногорске.

Мост је тај загушен покретом Црне Горе ка граници - старци и дјечарци, кљаста и самохрани хитају ка старој граници на зов тутњаве душманске.

Жури и гомилица жена, из разних крајева. Здружили их пут и брига за рођене и за земљу. На мосту се сучељују с групом војника из разбијене чете, који се нерасудно повлаче преко Таре, олако пуштајући туђина да засједне на границу црногорску. Навиклим да се повлаче с косе на косу, војницима су и косе мојковачке као и друге, иако после њих нема сем црногорских. Лако је препознати разбијену и збуњену војску: на њој све мртво виси - и оружје и одијело, срца се на њој не види. Жене не слушају, не чују потуљене војнике који се потиштено правдају: изгубили јединицу, нису из овог краја и не знају да је ту граница. Окоште и све у црини, срцбом, псовком и клетвом жене су преградиле војницима мост и отржу им с рамена и из руку оружје - оне ће у бој, оне ће најзеду да зајазе.

Црна Гора брани себе у судару с освајачем.

2.

Али она је и у себи сукобљена, раздрта и раскомадана. Она је то била прије но је до рата и дошло. Рат је отворио све њене ране. Мојковац, битка што надлази, напиње све њене снаге, али их и разјарује, већ одраније закрвљене.

Битка се већ огледа у унутарњим црногорским сударима, прије него се њено крваво огњено коло разиграло на висовима мојковачким. Она је већ почела - у Црногорцима, махнитом распром и безу-

мној мржњом оних што су несложни и вољно бачени да се у њој рву до смрти и преко смрти.

И у мени је она - прво дјечачко сазнање пробијено топовима, натопљено крвљу, осакаћено на висовима мојковачким. И сада у мени тутњи и дивља, и краја јој се не види, овдје у тамници митровачкој, у години хиљаду деветсто педесет осмој, четрдесет и двије године послје је ње, док ме заносе вараве наде да ћу моћи свести, умјети изразити противности црногорске и казаги битку какву Црна Гора не видје.

Јануар, хиљаду деветсто шеснаесте.

Србија прегажена, остаци њене војске, двор и влада око Скадра и Елбасана.

Аустро-Угарска је јутрос, 6. јануара 1916. године, отпочела напад са три стране на Црну Гору.

На црногорском двору на Цетињу сва свјетла су погашена и сви излази забрављени - струји једино самртни страх за династију. И њу вреба кобни удес оних којима је све спало на власт и господство. У обамрлом двору кључа од сплетака, сумњи и нагађања. Ласкавци и разметљивци плазе, палацају, њушкају - слуте новог господара који земљу огњем опасује и преко ње се топовима дозива.

Шта хоће двор и његови измећари, шта хоће, чему ли се надају?

Да се ограде од Србије, од Српства чак - мученичка Србија је сада Српство више но је икад била. Они снују, они се надају да ће склопити сепаратни мир с аустроугарском царевином, не би ли спасли штогод од власти, од династије. Зато су и против уједињења Српства - оног стварног, могућног, са Србијом и под њеним вођством. Они једино брину шта ће бити за њиховог живота - баш то ће морати да изгубе.

Иза њих су војска и држава. И народ, не сав, али баш онај што гори стољећима, отиманом и отетом независношћу, што још осјећа братственички и племенски и што је обикао на апсолутистички породични начин управе - може да иде да се код краља

давија за шестицу. Његове главаре везују за двор и династију прошли бојеви и устанци, награде и звања из руке господарева. Они су готови да умру, они су умирали за независну Црну Гору - каква је да је. Они вјерују у старог краља чији су пређи, и он сам, на голом камену створили државу и извели најљепшу пјесму људског пркоса злу и насиљу. То је Црна Гора чије витештво, чија слава нијесу умјели да заћу - Црна Гора која кључа митским, косовским српством у дамарима војника искрвављених, измучених, испошћених бојевима, покретима и глађу што не престају већ годину и по дана, у опанцима и гетама, без коморе и интендантуре, с мало или нимало модерне спреме.

Они се боре за мит којим живе. Они знају да не могу добити рат. Али знају да морају бранити, да могу спасти Црну Гору - ону која није држава ни тло, него човјек ријешен да се не покори сили - ако животима, ако смрћу потврде мит јунаштва и своје посебности.

Има часова кад идеја, кад вјера, упркос могућном, чине немогућно.

Али као спој тих истих исконских митских врела и модерне националистичке мисли пробила се и једна друга Црна Гора. Најприје је то била морална побуна Марка Миљанова и других војсковођа и устабаша из вељег рата, по добијању независности 1878. године, против самовоље књажеве и јачања грамзиве, ласкаве и развратне камариле, да се у уставним борбама, почетком двадесетог стољећа, уобличи у политички покрет, једним крилом реформни, а другим омладински, револуционарни.

То су коло повели и разиграли махом школовани и млађи људи и за њих је, јер знају праву историју и јер су млади, она митска историја, прошлост, они хоће живот који треба да дође - њему жртвовати све и живот овај.

Књаз је згњечео, разагнао, раздробео ову струју, но она је остала јака будућношћу - разлозима које живот потврђује. Она слуги слаботињу, чак издају двора и шири слух о њој.

Што ли се насљедник Данило склонио у туђину чим је почео рат, а земља му се крвљу облива? А он сам - будући господар крваве Црне Горе, кажу, ни пиле заклано не може да види. Није ли му жена Аустријанка, а ни мушког порода нема? Не прича ли се - о томе и стране новине пишу - како он у Швајцарској с Бечом шурује? А фронт на Ловћену мирује ли мирује све вријеме рата, као да војске тамо нијесу да се бију. Тим фронтом командује књаз Петар, најмлађи краљев син, онај исти за ког се шушкало, и сад се разглашује, да је убио бригадира Бошковића и помео црногорску војску пред Скадром деветсто дванаесте. И шта ради сада он, тај Петар? Коцка се у Будви - с оне стране фронта, неузнемираван од Шваба, и оргија с неком попадијом, чији је муж оглашени доушник Аустрије. Језиком и сликом грозоте и ужаса, које има само ова земља, исказао је један црногорски официр то командовање књаза Петра: једна му је рука на телефону којим наређује Црногорцима да главе полагају, а другом глади курву на мјесту на које је стидно и помислити. А трећи син господарев, Мирко, притворен - потукао се с братом, с Данилом, око објаве рата, јер он је био за рат, за Русију. Гњије он и сатрулиће од срамотне болести, од франзе. А нису он и брат му Петар нигдје згодашне невјесте на миру оставили. Изродило се. То да брани Црну Гору! То Царев Лаз! То Вучји До! Па и краљ Никола, сасвим остарио. Некад мудрог, патриотског и милостивог господара вријеме и предуго апсолутно владање преобразили су у исхлашљелог, кратковидог, ћудљивог деспота, кога већ мало ко слуша. Оглувио. Постао смијешан: додавио некакав митраљез, па га намјестио да лично гађа аустријске авионе. А власт држи ли држи - ником живом, ни рођеним синовима не вјерује.

Све што пропада - пропада срамотно.

Главари обезумљени, земљо несрећна, зар ћете морати узети самима себи душу - потонути у малодушност и издају?

Како су само Србијанци небратски дочекани! Затрпали су црногорске путеве и прагове гладним лешевима. Гдје је храна што им је обећана на путу повлачења? Гдје је братство, српство?

Ако дође до несреће, као што и хоће, хоће ли се Црногорци повући за Србијанцима - у пропаст или побједу, или предати на милост Герману и Мацару? Шта се кува на Цетињу? Спелткари и тупо чека.

Опрости, земљо непокорна, и сад се умом и јунаштом над својим злом и туђином узносиш!

Све црногорско је против Аустор-Угарске. Против ње Црну Гору уједињавају мржња и страх, и аустријска непомирљивост. Подвојена, закрвљена, Црна Гора је једна у мржњи и у смрти.

Зли удес Србије и ништа бољи изгледи Црне Горе нијесу супарнике ни помирили ни примирили. Напротив. Сад и једни и други траже кривце за несрећу.

Јесу ли морали баш из Србије послати Принципа да убије Фердинанда и Софију? Ето куд су одвеле завјере против крунисаних глава! А чему клање с Аустријом, ако Цетиње хоће под њен скут да се склони и своју круну јој подложи?

У данима најезде на Црну Гору, у тренутку избијања Аустријанаца на косе мојковачке, улоге противника су се помјериле, односи усијали - сударају се митска прошлост и крвава стравична садашњост, огњевима букте и муњама се шибају Црногорци.

Јер кад свјетови пропадају, кад људи царства разарају, идеје су коначне, а ово је и без тога земља која не зна за мјере и трпељивости: кад неког згазиш, можеш га и пожалити.

Присташе уједињења са Србијом примили су њену несрећу као своју - српска је једино њена судбина: пропасти а не покорити се! До последњег метка и последњег човјека, али за Српство, а не да би цетињски двор утврдио пазар с бечким! Присташе династије, противници уједињења, замјерају онима несрпство и нејунаштво, сада кад треба овај последњи обојак српске земље да се брани и сачува: Гдје вам

је вјерност заклетви, слави и самобитности црногорској?

Страсти се распаљују усред бојне вреве, покрета народа, ускрслих легенди, код рањеника који жуде да умру на лијевој - црногорској страни Таре, на родној грудни, и стараца који стоје усправно под митраљезима и гранатама. Било је у њихово вријеме, за њих је и данас, срамота склонити се метку, а срећа замјенити својом старом главом младу и умријети где се људи грабе о живот и славу, а не на упрету поред жене.

Раскол и страсти су најдубљи међу старјешинама - они више стоје и даље виде, војници братственици су у њихове руке главе положили, а земља и држава судбину своју. И као увијек кад се одлучују судбине народа, покрета и идеја, сукобе подјарују личне заћевице, замршена надгорњавања, недокрајчени рачуни.

Распре избијају чак пред србијанским официрима.

Јер их је било на Мојковцу, у артиљерији, из јединица које су се повлачиле за Албанију, на море, па додијељени с топовима да појачају отпор црногорски. Они стоје по страни - не схватају ово гложење црногорско око тога ко је већи Србин и шта сјутра да се уради са српским државицама, од којих је једна већ згажена, а друга тек што није.

Али за Црногорце, за њихове главаре и интелектуалце, задојене коначним идејама и митовима - саздане за распре и мозгања чак и кад се најпрактичнијим послом баве, овај спор је стварност која рјешава судбину њихову и њихове домовине. То су недокрајчене политичке борбе - насиља, атентати и завјере, подруми Јусоваче и Грможура, бјекства из земље и потуцања у туђини, мокри крвави конопци, губилишта. А изнад свега мит прошлости - српство као борба добра и зла, јунаштво као највиша врлина, и династија Петровића као израз и носилац црногорске самобитности, и мит будућности - уједињено Српство и југословенство, прогрес и слобода.

У овој књизи мало шта је измишљено.

А ипак све у њој изгледа нестварно.

Јер то би требало да буде казивање о људским страстима и идејама преображаним једне у друге, о земљи која се изразила моралном категоријом - човјечним јунаштвом, о народу који је митски завјет колико и битисање.

Као што се преплиће и све друго - стварно с домишљаним, тако је и с лицима, све у намјери да се прикучимо ономе чиме живе и преживљавају људи и народи.

Јер то се гложе, то се прсе и надгорњавају живи људи, са страстима, навикама, сновима и надама. Они што мисле на дједу и имања и којима је жао погинути.

Јер то се у себи кида и крви сама Црна Гора, она распета између крајности свакојаких. Одлучује се судбина државе и независности црногорске - слобода посљедње стопе српске земље. Не одмјеравају се овдје само војске, него и народи и људска бића, да кроз смртно рвање потврде вољу за животом.

То говорим ја који имам мало грађе да бих историју писао, а памтим превише, а и зла превише, да бих могао да ћутим.

Јер и ја сам из Црне Горе - рашчечен између идеала и стварности.

3.

У том часу Црна Гора нема мужа од комада.

Може ли и да га има, тако раздружена и преражена?

Једна личност - сердар Јанко Вукотић, могла би то да буде кад не би била одвећ везана за дворски круг.

Једна друга личност - Марко Даковић, још је премало позната, с малом моћи и улогом, да би то сада била.

Црна Гора нема такве личности, али мојковачка битка има. А то и јесте Црна Гора, она суштинска,

која се ничему, па ни властитом злу није подавала. И ту је та личност управо сердар Јанко Вукотић.

Он стоји и остаје на челу Мојковца. Он је првинуо ако не најодсуднију, а оно најљепшу страницу црногорске ратне историје. Посљедњу, у којој је свим својим љепотама сијевнула Црна Гора - прошлом вјером, садашњом жртвом и будућом надом. Он то није знао, можда ни хтио. Јер људи учине дјело, а тек касније се види његов значај. Али Сердар се поштено заузео, а особитост битке на Мојковцу наслућивала се од почетка.

Јанко Вукотић је једини велики командант црногорске војске из два рата, оног с Турском и овог с Аустријом. Он је у рату 1912. с мало губитака и као од игре ослободио Санџак и Метохију, и да је био послушан његов савјет, био би исто тако заузет и Скадар, који је коштао шест хиљада људи војску која је сва бројала око тридесет хиљада.

Рјешења његових битака су веома једноставна, као код свих правих војсковођа. Она таква изгледају и данас, као и битке других ратних мајстора.

Али су и она плод сложеног и не сасвим свјесног резонувања. За таква рјешења треба имати нарочити дар који се ни стиче ни учи, иако тражи и искуство и науку. Од много дарова и тај је дат понекоме, а састоји се у полунагонској способности да се запази слаба страна, напила рањиво мјесто непријатеља и у правом часу усмјере властите снаге. То је осјећање и знање оног што је могућно у бици.

Знао је Сердар - да ли само знао? - да је отпор могућ. И наредио га је - кратко и јасно.

Спорих кретњи и реакција, али не толико да би закашњавао, склон гојењу и удобности, али не претешак и размажен да би избегавао живот на фронту и с војском, сердар Јанко никада није кидао везу с битком и онима који је воде. То је први пут у неколико учинио баш на Мојковцу, у највећој и најзначајнијој својој бици. Морао је пожурити у Подгорицу, ка Цетињу, на позив краља и владе, због кризе коју је отворила аустријска најезда. Али је битку он от-

почео. И надахнуо. И то много прије, чак и без оне наредбе - успјешним ратовањем у Босни, повјерењем које је уливао војсци.

Код подређених - нарочито код обичног војника и нижег старјешине, од којих највећма и зависе битке, веома брзо се, на неки необјашњив начин, створи повјерење или неповјерење у команданта, и то оног највишег. Тако је и црногорски војник осјећао поуздање у сердара Јанка. Он је предано вјеровао у његову срећну руку - баш тако су и говорили: Сердар је срећне руке! поучен искуством да неће бити бачен ни у какво нерасудно крвопролиће, и ни ради чега сем уништења непријатеља.

У бици на Мојковцу су и војници и старјешине осјећали ту срећну и поуздану руку, иако је он одсуствовао. Његов дух је започео и повео битку. То је његова битка.

Јанко Вукотић је посљедњи великан класичне Црне Горе. Њиме је она посљедњи пут синула, љепше него икад.

Сердар Јанко није био много учен - подофицирска школа и војни курсеви у Италији, гдје ли? Али је видио доста свијета и био богат оним искуством које једино може да се стекне дугим бављењем у врховима државне власти, макар и овако примитивне - свеједно какве, а које се понајвећма одликује брзим, једноставним скоро нагонским сналажењем кад се ради о управљању људима. Сем тога, он је из војних наука знао више него његови подређени, а довољно да управља својим земљацима, који једва ако би се могли сматрати регуларном војском, а нијесу ни имали према себи много обученије противнике, све док се није противу њих загибала модерна војска Аустро-Угарске монархије. У бици на Мојковцу он је показао да је дорастао ученим генералима, а да његова војска премашује издресирану аустријску.

Али није било човјека у Црној Гори којег су противници с толико права нападали, а који је то истовремено мање заслуживао. Припадао је и на-

сљећем, и рођаштвом и схватањима најужем дворском кругу, у чије се сплеткарење и преданост, претежно својим интересима, тешко уклапао његов војнички дар и занат. Но мада је био један од творача дворске камариле и бранилаца њених интереса, остао је вјеран ратнику у себи - никад није битку и војску подредио сплетки и прохтјеву, него оној политици - нацији и домовини - која потиче и сеже даље од данашњице. Он ће и у часовима трагичне и неславне капитулације Црне Горе остати вјеран и послушан господару и његовој влади. Али и ту он налази мјеру како не бих упрљао себе, а тиме ни своје српство и ужу домовину. Иако јој је очито противан, он ће спровести наредбу о распуштању црногорске војске. Али он неће учествовати ни у каквој политичкој игри с окупатором, него ће се повући у своје Чево и касније поћи спокојно у интернацију с хиљадама Црногораца. Двор, држава и политика који су били и његови - пропали су, али земља, народ и људска част остају.

Противници уједињења су му замјерали што се послје 1918. године прихватио службе - постављен је за команданта армије у Сарајеву: продао се, издао свог краља и државу у којој је играо једну од највиднијих улога. Присташе уједињења, пак, нису могле да му опросте прошлост: гонио их је, кињио, био каткада, и најчешће у тешким часовима, стуб црногорске државе и краљеве власти, јер ове су се, на несрећу, поклапале, као у свим деспотијама. Али он је, у ствари, био дољедан себи: и једно и друго је била његова држава, његова војска и његов народ - власти и странке пролазе.

Јанко Вукотић је историјска личност - знаменита по биткама које је водио. Његов лик је одређен чињеницама и улогом у историјском збивању - њему се не може, не смије ништа дотурити. Катунанин - с камене пустиње, у којој се угнијездио косовски мит и из које су поникле црногорска независност и династија Петровића, а оно што их наджиљава - Његошева мисаона поезија, будући да је она из-

разила српске ванвременске, свељудске вриједности и љепоте - сердар Јанко је имао све врлине из ранијих епских времена, али и мане дворанина с полусточарског двора, који је, у опадању, идеале и прошлу славу почео да поистовјеђује са својим богатствима, влашћу и уживањима - слатким залагајем и добрим сном, блудном љепотицом и доконом забавом. Али и такав, сердар Јанко је одударео постојаношћу, личним ставом, обзирношћу у послу. Изгледа да је искрено држао да је црногорска династија - или бар стари краљ, који је упркос свим заокретима сачувао људско поштење и српско осјећање - једино могућно рјешење за његову земљу и идеале у које је вјеровало.

Из гласите породице, рођак краљице Милене, и он је, бар на изглед, био оптерећен тада неријетком надувеношћу Катунана. Ту надувеност су примили чак и они из незнатнијих братстава, а заснивала се, не сасвим без разлога, на вјеровању да је њихова нахија створила све - државу, династију, идеју, а изражавала као нарочит ход, став и однос: све одмјерено, укочено и високо, и посебан говор: кратко, пробрано, штедљиво, као да су ријечи дукати.

Али то је доиста био спољни изглед Сердарев - насљеђе из средине, као и оне друге манице. Он, Катунанин, командовао је Брђанима, а нико од њих то није ни примјећивао, камоли да је коме то сметало - рат скида све образине. Увијек у сплеткама и привилегијама, не сустезући се ни од сурових мјера, није био ни сплеткар, ни грамзив, ни бездушан.

Био је једини Црногорац који је, откад је уведена редовна војска, имао право да се уз свој чин дивизијара служи и титулом Сердара - та ријеч је доспјела у Црну Гору с турским најездама, а значила је војног стајрећину неколико племена, касније и читаве нахије. Али се том титулом служио рјеђе него што су га други њом ословљавали. У народу његово име нијесу од њега одвајали: сердар Јанко - један, посљедњи.

Био је, као и било ко други, човјек свога времена и своје средине. Али и с нечим, изван, изнад тога - с

врлинама племена, нације, човјека. Мане су му биле пролазне, као и његово вријеме и средина. Послије њих остао је оно што је стварно био.

Његова покрупна глава, с мирним ведрим челом и увијек озбиљним тамним очима, које је округлост чинила већима, уливала је поуздање, а уздржан, неодређен осмијех - чврстину. Волио је добру шалу и добар залагај, али ни лакрдијаш, ни изјелица. Иза ордења, титула, славе и моћи, политичарске рутине и дворских навика, стајао је неначет црногорски ратник и Катунанин, постојан увијек и у свему кад се ради о бити или не бити. Кадар да спаја мит и реалност, идеју и реалност, да битке води и добија - нове стварности ствара.

Подређени војник је то осјећао. Ни Сердар није могао да сакрије себе право од њих.

У ратним походима га је често пратила и кћер Василија, дјевојка бљедолика, лијепа и школована. Не зна се тачно ради чега је то чинио. Да ли се осјећао усамљено, ван своје средине, па су родитељске, људске жеље избијале неодрживо? Син му је био још дјечак, и можда је Василију, као прво дијете, особито, а она била у њега заљубљена, као често кћери у очеве, чак и кад они не играју видну улогу. Не зна се да ли је она била с њим пред мојковачком битком. Али то се може вјеровати а да се не изневјери историјска истина. Зашто да не - ради потпуности, ради љепоте његове личности.

4.

Има још једна личност мојковачке битке, историјска, иако заборављена. Она не изгледа ни толико изразита ни значајна. Али је непосредно управљала битком с црногорске стране. То је Милош Меденица, командант Колашинске бригаде. Памтим га и ја - израста из сјећања, нагиње се над оним што казујем о њему; храбри ме и поучава у самоћи хелијској.

Ни по чему упадљиво није се он одликовао од осталих црногорских официра.

Завршио је деведесетих година подофицирску школу на Цетињу.

Школа та давала је невелика знања. Но из ње су изишли први стални официри, као смјена ранијих старешина потпуно нешколованих, који су звање стицали по наслеђу и личним истицањем у бојевима. И ови официри су махом били синови оних нешколованих главара, или из јаких братстава. Насљедност је и у томе одржавана. Они су служили двору као кичма власти и уз нешто просвјетних радника и нових, школованих попова, били скоро једина интелигенција.

Али су и провели Црну Гору и њену војску кроз три рата.

Као и други официри и Милош је живио на селу - у Липову крај Колашина, на бољем имању, које је његов отац, Драгиша Перков, стекао за заслуге, нарочито оне у рату 1876. године. Сам од гласитог оца, који је још био жив, Милош је вукао коријен из јаког морачког братства Дожића-Меденица, које је поглавито давало игумане немањинком манастиру у Доњој Морачи, што је под Турцима било колико духовнички толико и ратни позив.

На Милошу се све то није опажало - ни име очево ни углед братства, а школа му је мало дала. Да није било мојковачке битке, проживио би непримијећен, умро ожаљен у крају и братству и био заборављен као и толики други. Стварно се тако с њим и догодило много касније, негдје тридесетих година. Удар је и његову варницу искресао. Мојковачка битка је пробудила у њему снаге и вриједности што спасавају од заборава. Оне тињају и у другима, али не дођу у прилику или сами немају моћи да их пробуде.

Остављао је утисак неокретног, спорог човјека - кругуњав, окошт, смеђ, неразговјетних ситних очију испод истурених вјеђа. Говорио је мало и као с муком. У Колашинској бригади, којом је командовао, многи официри су све до мојковачке битке били незадовољ-

ни његовим спорим, мало неспретним начином управљања, утолико више што су држали да је он овако висок положај добио прије као син свога оца и племена, него што се сам истицао. Но, нико му није спорио, а није ни могао, мирну, скоро ледену храброст и постојаност у свему, поготову у вршењу задатака. Штавише, држало се да је и у храбрости преспор, прекрут, несналажљив у свакој новој прилици - а свака је нова.

Црна Гора није имала правог сталног кадра, него је позивала регруте на краће вјежбе, махом у љетњим месецима, и Милош је годинама незапажено увјежбавао оне из свог подручја. Тврдом мирноћом стицао је повјерење у војсци и прије ратова. И у племену. Био је личан у томе. Знало се, ако неко каже: То је рекао, то је учинио Милош Драгишин! - тако и јесте.

Такав је био и у породици: ненапрасит, разложит и радин - није се либио никаквог посла на земљи, као да није правио разлике између слања батаљона у окршај и пластидбе и орања.

Били су ријетки они који су га видјели расрђеног. Али се знало да га може спопасти бијес, у коме није сасвим губио расудност, али се није могао ни зауставити док не истјера своје. То су биле срибе човјека коме најзад додија зло и неправда, па у њему као да се распомама неко други, дотад невидљив и непознат, док он сам остаје присебан.

Нарочито га је издвајао строг и повучен породични живот.

Послије рата 1876 - 1878. године, с потпуном државном независношћу, с градовима и трговином, с првим школованим људима и школама, с привикавањем дојучерашњих сточара на варошки, а главара на нерадан живот на имањима, почели су се мијењати и односи између жена и мушкараца. Моралне забране, некад тако свете и коначне, рушиле су се чак и у властитом братству. Како и да не кад су грамзивости око земље, око пара, око државне службе, избиле нагло напријед. И дотад је Црна Гора

била пуна лакомаца, пљачкаша и лупежа. Празнов - сиромаша готов на све само да преживи, вирио је из сваког другог Црногораца. Али сада, с независном и организованом државом, више није имао кога да оробује, чак ни сусједне муслимане. Сад је требало забогатити или постићи, ако се није добило насљијеђем - да би се уживала љепота, а зарадити знојем - да би се преживјело.

Љепота се увијек окретала ка моћи и богатству, а они су тражили радост и утјеху у њој. Ни у Црној Гори, већ у првом кољену последије седамдесет осме, није било зазорно задржати дуг поглед на момку из добре куће или га изазвати на оро. Све рјеђи су били главари који се не би обазрели за китњастом невјестом, а нијесу биле тако ријетке дјевојке и нејвесте које би се оглушиле на захтјев лијепа и гласита мушкарца. Не значи то да су главари, или други Црногорци и Црногорке постали раскаланији. Погледи су почели да се мијењају а оно што је дотад чињено натајно и смишљено скривено, постајало је и морало постати јавнијим, самим тим што су се љепота и уживање све више стицали богатством и чиновничким положајем, а све мање личним одликама и голом силом, или, ако их је тамо било, кроз везу с неком гласитом кућом. Љепота је почела да се излаже, саму себе да дотјерује, а чин и имућност да се размећу и пркосе. Ако се свака љепота и није могла купити, богатство и власт нијесу морали без икакве да буду.

За Милоша нико није могао рећи да га је икад привукла жена сем властите. Није да се он строго и старински понаша према новим односима. Једноставно је био такав - није тражио, ако је и примјећивао, уживања мимо своје жене. Он није налазио изван своје и пријатељске куће ни друге какве забаве. Гозбе, пијанке, сједјељке, коцка - све је то њему било страшно и чак непријатно.

Не би се могло рећи да му је војевање тешко падало. Али се том послу очито није веселио ни био лаком на славу коју би му могао донијети. То је била

за њега дужност, виша од других, можда и највиша, али - само то. Није га привлачила ни политика - добар Србин и вјеран поданик и службеник Господарев.

Он је најпуну, а можда и једино, уживао у имању и породици, у његовању синова и воћњака. Није се могао наситити њива и ливада, крај бистре рјечице, у процоли која се дубоко зарила у планину Сињајевину, чији су вјетрови разгонили оморину, а њене обличасте травне голети више од ичега радовале његове очи.

У војсци, на војни, био је он исти тај строги и предани домаћин.

А само су изузетне околности довеле до тога да на његова плећа падне мојковачка битка и да он у њој буде главна личност.

Све до мојковачке битке Милош је командовао једино Колашинском бригадом. Двије друге бригаде - Пљеваљска и Бјелопољска, састављене од људства из крајева ослобођених 1912. године, прилично су се осуле чим је непријатељ заузео њихове крајеве. Муслимани, колико их је у њима и било - листом су побјегли, а за њима и многи Срби, да се нађу својој кући. Три регрутска батаљона, састављена од младих из читаве Црне Горе, били су десетковани у ранијим борбама, вршећи махом задатке који су за осталу војску били и немогући и непојмљиви. Све те јединице, сем Ускочког батаљона, који је у току битке пристигао као појачање, нашле су се, последије бојева по Босни и Санџаку, око Мојковца, и то у тренутку када су прелази код њега постали не само главни, него у зимским условима једино могући за продор аустријских трупа са сјевера.

Продору у Лимску долину, као међи између православног, с једне, и муслиманског и арбанашког живља, с друге стране, Макензен и Кевеш су придавали велики значај. Али чисто војнички значај њен опао је чим се њеним заузимањем није могла одсјећи србијанска војска - која је већ била измакла к Јадранском мору. Уз то су иза ње стајали у зимско вријеме скоро несавладиви огранци Комова. То је

постав споредан правац. Мојковачки прелази су били једино могући и због тога што је кањон Таре, и да не стоје иза њега планине Дурмитор и Сињајевина, и љети непрелазан за војску ако наилази и на најслабији отпор. Између Мојковца и фронта на Лиму диже се планина Бјеласица, такође зими непроходна. Мојковачки превози, дугачки десетак километара, а услед снијега проходни на дужини од свега два-три километра, постали су једина сјеверна капија Црне Горе.

То су знали Аустријанци, а и Црногорци - до посљедњег војника. Први су морали кроз ту капију проћи. Други је нијесу могли пустити, не толико због тога што нијесу имали још гдје да дочекају непријатеља - нижу се таман такви, ако не и повољнији положаји у дубини од седамдесет километара, све до Вјетерника, него што би тиме њима самима било очито да немају ни воље ни снаге да се одупру на прагу земље своје.

Аустријанци су морали довршити рат с једном малом државом - он се сувише отегао и сувише их ангажовао, а Црногорци су морали да бране нешто важније од икаквог комада земље и судбоносније од иједне битке.

На православни Бадњи дан, 6. јануара, 1916. године, када је и отпочео концентрични напад Треће армије - од мора ка Ловћену и Цетињу, од Херцеговине ка Никшићу и овдје са сјевера ка Колашину, Аустријанци су већ изјутра, без већег отпора, заузели мојковачке превоје.

Нијесу били изненађени успјехом - и прије су, последије артиљеријске припреме, заузимали сличне брдске положаје. Оно што је било необично и за њих, било је што Црногорци нијесу, по обичају, одступили на идуће висове - с оне стране Таре, него су, помјеривши се углавном к Бјеласици, остали на истим косама - ту одмах у жбуњу и шуми, на пет, на шест, на три стотине метара. Очито, то су били њихови предњи дјелови, који су испољавали изузетну упорност и жестину.

Сердар Јанко је био свјестан важности Мојковца, у тренутку када сто хиљада побједничких војника с хиљаду топова чини посљедњи јуриш на три пута малобројнију и десет пута неопремљенију црногорску војску. Он је могао да зна, и знао је, да ће офанзива изазвати на двору и око њега провалу притажених жеља за сепаратним миром и капитулацијом. О томе се и дотад говорало у дворским круговима. Аустроугарски уплив у црногорским врховима био је отприје јак, утолико више што су они зазирали од Србије, и то с правом, да ће их она у случају уједињења лишити сваке посебности, а тиме и власти. Пропаст Србије, неуспјеси савезника и очита премоћ Аустро-Угарске могли су присташама сепаратног мира дати чак и разлоге као да им је света дужност да, како знају, спасавају задњи комад српске земље и државности. Отпор на Мојковцу би сузбио тај капитулантски дух. Очито без изгледа на трајни отпор, Црна Гора би ипак могла да поступно извлачи своју војску за србијанском, ако би превладала струја безусловног отпора. И да није било војничких и моралних разлога, Сердара су, као противника капитулације - јер сепаратни мир би то у пракси значило - такви изгледи гонили да се одупре на Мојковцу. Имао је и војску која је све вријеме рата била активна и у којој, иако исцрпљеној, дух отпора није био опао, него нагло провreo с повлачењем на старе црногорске границе.

Али Сердар, и да није морао да управља десним крилом на Лиму, није могао непосредно да командује - као што је имао обичај - на Мојковцу, јер је краљу и влади био потребан због кризе, а ускоро и као начелник Врховне команде. Он није имао коме друго да преда команду на Мојковцу до команданту најјаче јединице - Милошу Меденици, којег је добро познавао и као човјека и као старјешину.

Не зна се да ли је Сердар био увјерен да се у том тешком часу и на тијесну мјесту намјерио на правог човјека. Не зна се ни у којој је мјери сам командант Меденица био свјестан тежине и значаја улоге која

га је запала. Послије свега, једно је сигурно: Сердар је хтио да се бори мушки и поштено у том одсудном тренутку, па је према томе и поштено, а командант Меденица је, прихватио повјерени задатак као да је он истовјетан с његовим моралним и патриотским бићем.

Упамтило се: у току мојковачке битке Меденицу нијесу могли препознати - стижао је свуд као окрилатио, а иза њега су избијале ведре занесеност и једва примјетна брига, чак њежност према војницима и подређенима.

Сердар се за ту прилику није преварио у избору свог замјеника.

Није било друкчије ни код других старјешина, а ни код простих војника. Сваки је на свој начин и према својој улози осјећао и теглио бремена, све тежа, све одговорнија.

То је био час за свакога, и сваки је грабио да се у њему искаже бољим него јесте.

5.

Мојковачка битка, и топови, и крв и смрт из ње разбили су моје дјечачко небо у парампарчад. Но њени људи враћали би његово суцне, сваки пут изнова - и кад сам слушао њихова причања, и кад сам читао о њима, и сад сјећајући их се изблиједјело у овим самотним затворским часовима. Морам, ох, морам им вратити сјај, домислити цјелину њихову - казати истину о њима.

Јер подаци о мојковачкој бици су мањкави. Оперативни дневници, уколико су их војне старјешине и водиле - погубљени су. Све архиве, нарочито аустријске, нијесу још испитане. Оно што је објављено - већином су сјећања. И, као обично сјећања - углачано, дотјерано према потреби оног који се сјећа и часу у ком то чини.

Сердаров штаб је био у Колашину - двадесетак километара од Мојковца, али су њему били добро

познати мојковачки положаји - одатле је и тад, под његовом командом, отпочет рат противу Турске 1912. године.

Он је, очито, био непријатно изненађен избијањем Аустријанаца на косе мојковачке - Улошевину и Завршје, на Бадњи дан 1916. године, макар што је преко телефона могао знати да је то само дио општег, коначног напада. Дан прије тога Аустријанци су били на планини Церу - њихове патроле су се чаркале с рногорским по Лепенцу, долини и рјечици које одвајају ту планину од мојковачких превоја. Изненађеност Сердарева види се из његове наредбе о противудару: она је кратка и налаже и заузимање самог Цера. У томе је нестварна - заузимање Цера би било тежак подухват, за који Црногорци нијесу имали надомоћне снаге. Но у њој је стварно нешто друго основно: ријешеност на отпор. У томе је наредба беспоговорна - кратка и јасна, велика и стварна.

Ту наредбу је Сердар издао између шестог и седмог јануара. Он је то могао учинити и поред усмене наредбе и договора са старјешинама. Волио је ред, и све важније команде издавао је и писмено, обично веома кратко.

Гдје је био кад је писао наредбу за мојковачку битку?

Наредба је писана у Колашину. Али величина тренутка би захтијевала да Сердар буде у то вријеме негдје код Мојковца. Чак и кад не бих упамтио из причања старијих - а још има и живих који то памте, мислим да је он тих дана био на Мојковцу, и ноћивао на Подбишћу, у кући Гавра Раденовића.

Кад је послјије 1878. године Црна Гора задобила нове земље, с њих је муслимански живаљ побјегао или отјеран. Црногорска држава је дијелила напуштена имања, па је тако и Гавро дошао до земље и куће, у Подбишћу, селу проћу Мојковца. Уз то добијено имање он је купио још једно, са чардаком бега Лалевића при брду. Била је то лијепа и веома стара зграда. Доњи бој био је зидан и држан као магаза, а

горњи сав сложен од глатко тесаних храстових стабала, ужљебљених на угловима. Прозори и врата су били изрезбарени, а кров високо ушилѐн. Чардак је имао три просторије - једну велику собу, окренуту селу и планини, и двије мање са стране. Послије Првог свјетског рата Гавро је са синовима озидао удобнију, али обичнију кућу. Беговски чардак, до трајао, црвоточан, постао му је тјескобан - толико су се промијенили захтјеви и укус сељака који је заимао.

У вријеме мојковачке битке тај чардак је био најудобнија зграда у читавом крају, а свакако једина у којој је човјек могао преноћити да га гамад не једу. Гавро је био добростојећ, а домаћица му чиста и вјешта кувању.

Гавро је мој дјед по мајци и риједак склоп од јунака, домаћина и поштењачине.

И док сам као дјечак јахао на његовом кољену и гутао његова казивања, чинило ми се као да ме цупка, тетoshi и заноси у човјека преображена јуначка пјесма. А још неодгонетљивије је било што је дјед-пјесма био чуваран, радан и разборит, сав у бризи око стоке, имања и дјеце - други јунаци су били само јунаци - и истовремено ненаметљивог и неколебљивог поштења.

А да све буде пјесма и стварност неодгонетљива, Гавро је живио у чардаку гласитог бега - у дому из бајке и сна, из времена давнашњег, када су свијетом ходали виле и вилењаци, чифчије и накићени моћни бегови.

У том чардаку је одсио Сердар - ту је могао бити најбоље смјештен и угошћен, као што и треба да буде да се радило и о мањем главару. Пратња Сердарева, малобројна - он није волио велику пратњу - смјестила се у сусједним кућама.

Обавијештен о офанзивним припремама непријатеља, Сердар је већ дан раније стигао на коњу из Колашина. За то јутро, баш на Бадњи дан, он је био заказао у чардаку састанак са старјешинама. Журило му се у Колашин. Из њега је имао аутомобилску везу с Подгорицом и Цетињем - пут је одржаван упркос

снијегу, као и онај с фронтом на Лиму. У овако критичном тренутку, овдје, код Мојковца, могао се наћи сувише удаљеним од других збивања.

Рат је рат - Сердар је морао да сијече бадњак гдје се задесио. Рано ујутру, још прије сванућа, он је с домаћином и пратњом пошао у брдо - шума је одмах изнад чардака, и зајсекао и донио церову матину. Али баш кад су се враћали, почела је иза брда бојна врева, која се око осам сати, упркос падању сијега, гласно разиграла на косама мојковачким. Чардак је био заклоњен брдом, али су по селу звиждали залутали меци, а да је видљивост била боља, можда би Аустријанци већ тукли топовима школу на Подбишћу и батерије око њега.

Ускоро су стигли и извјештаји да су Аустријанци потисли наше заштитнице из Лепенца и на њиховим леђима избили на косе мојковачке, заузевши двије кључне тачке - Развршје и Улошевицу, док је трећа - Мједено гувно, остала у нашим рукама. Стигао је и извјештај од наших патрола, забачених у позадину непријатеља, о покретима јачих снага од Бијелог Поља и Шаховића: непријатељ се прикупљао за даље продоре или за одсудну битку. Дању и ноћу, већ петнаест дана, крклале су свим путевима стотине коња са спремом и тајном, а пут од Пљеваља за Чајниче војници и присиљени сељаци стално су чистили од снијега, те су кола и теретни аутомобили њиме непрестано саобраћали. Ратна машина велике царевине котрљала се без грешке и сад се њен замах устремио ка мојковачким висовима и долини Таре. Из Колашина је дојурио ордонанс на узнојену коњу и предао Сердару депешу - позив за Цетиње или извјештај о почетку непријатељске офанзиве и на два друга фронта?

Око десет сати искупиле су се сагрјешине, које је Сердар био позвао прије него што су Аустријанци заузели мојковачке висове. Испало је као да је знао шта ће се догодити, те ће сада моћи да се са старјешинама договори о новонасталој ситуацији.

Сердар је био доста ћутљив, нарочито о војним стварима, пред онима којих се то непосредно не тиче, макар били и официри. Али нерасположење и бригу није могао да прикрије, чак и да није било поруке с Цетиња и јутарњег олаког продора непријатеља на тако одсудан положај.

Но Сердар се брзо разгалио кад му је положај изложен. Као и дотад, као и увијек и свуда у рату, показало се да они који у бици непосредно учествују и у додиру су с непријатељем, гледају мање црно и обично унапријед предузимају оно што треба. Старјешине нијесу биле толико изненађене, а нијесу ни потцјењивале важност мојковачких висова. Они нијесу знали дан и сат кад ће Аустријанци да навале, али су то очекивали. Главнина црногорских трупа није ни могла да буде на косама мојковачким, била би изложена артиљерији, а не би имала гдје ни да се трајније смјести. Јединице су већ раније прикупљене око Мојковца, спремне да одмах крену у противнапад. А да борбеност није опала, него чак порасла, Сердар се могао увјерити на самим старјешинама - мирни, суздржани, иако се могло опазити и притајено, нејасно огорчење. Против Аустрије? Због недовољне спреме, нарочито муниције? Или због односа врхова према даљем вођењу рата - у војсци се већ отворено говорило о колебању Цетиња и неактивности ловћенског фронта?

Но и то се разјаснило, за вријеме ручка.

Ручао је у ствари само Сердар, коме се журило, док су остали - десетак старјешина, мезили кисјео купус и суво воће.

На Бадњи дан се постило и у војсци, као и у народу. Домаћини нијесу ни помислили да Сердар можда и не пости, него су и њему спремиле постан ручак: на брзину су испржене пастрмке, претходне вечери уловљене за њега на бојиштима. Сердар је слабо пио ракију и ордонанс је из бисага донио боцу вина.

Не нудећи никога, Сердар је јео лагано, с уживањем.

Неко је примијетио: Аустријанци не могу проћи овуда све до љета, ако не провале гдје с друге стране. Сердар није ништа одговорио, иако је примједба очито била намијењена њему.

Схвативши његово ћутање као одговор: Брините за свој фронт! - капетан Стојан Станковић није отрпио да не каже: Сви се надамо да ће црногорска војска, ако дође до крајње несреће, поћи стопама србијанске.

Продужила се тишина, мучна јер су сви очекивали опор Сердарев одговор.

Рат је разградио дотадашње страхопоштвање према двору и свему што је долазило с Цетиња. А заједнички несрећни удес са Србијом учинио је да се отворено говори о уједињењу с њом. Поготову је то било живо на овом фронту. Његови војници су махом били из крајева ослобођених ратом 1876. године, дакле мање везани за посебну државност од староцрногораца - оних око Цетиња, из четири првобитне нахије. Сем тога, они су све вријеме ратовали заједно са Србијанцима - с Ужичким одредом, што их је међусобно зближило. Не значи да су они постали противници посебне црногорске државе, него им је сада, кад су упознали Србијанце, кроз Ужичане, махом и насељене из ових крајева, изгледало смијешно да се говори о ма каквим народним разликама - та њима ти Ужичани нијесу били даљи, ако не и ближи од староцрногораца.

Двор и влада нијесу више могли да сузбијају испољавање тежњи за уједињењем са Србијом. Они то нијесу ни чинили, бар не отворено. А знало се и за раније преговоре између двије владе и два двора, родбински повезана, о уједињењу: спорно је било чија династија треба да буде старија, како да се изврши уједињење и какав ће бити будући положај Црне Горе. Сада је све то отишло у позадину, пред несрећом која је обје државе задесила. Рат је открио сву бесмисленост да двије српске државице, једна поред друге, буду и даље подвојене, кад се ни заједно

одупријети не могу алама око њих. Али ако су се мишљења већ испољавала отворено, било је још ријетко и опасно доводити у сумњу званичну политику, а поготову отворено јој се супротстављати.

Сердар је добро познавао и цијенио плаховитог, високог и сумрког капетана Станковића, официра плавих очију што нијесу презале ни од чега. Могло се очекивати, и свакако су очекивали, да ће га Сердар пресјећи: Брини ти о свом батаљону и Мојковду, а високу политику остави онима чија јесте.

Али Сердар се и даље држао као да није ништа чуо. То је чинило тишину још непријатнијом и капетан Стојан, не могавши да је поднесе, као запет, опет, одуши на ријечи које Сердар није ни рекао: Српство је моје колико и чије било друго.

Знало се да Сердар умије да заузда и ријеч и мисао своју. Но, ово је било преко границе коју је икоме допуштао. Јер он је знао и да плане, ријечју која не оставља поговора.

Али Сердар је ћутао и ћутао.

Због чега, зашто?

Сердар је био исто толико политичар колико и војник. Можда је закључивао: Чему и он да подгријева распре и огорчује ратнике који ће колико сјутра загазити у властиту крв и смрт?

Истаче се други, командир Машан Јанковић: Јунак је онај што у невољи не викне: спасавај се! - а не онај што алакне у јуриш. Тиме је Машан циљао на Стојаново неспонтано јунаштво у боју, али и на његово нестрпљиво политизирање: Мира себи не налази откад је Швабо на граници, а баш сад треба стиснути.

Стојан свакако не би свог супарника оставио без одговора, али га је зауставио Сердаров поглед - тврд и миран као увијек, али зачудо прекоран и благ. Једним погледом он ошину Стојана, па Машана, па опет Стојана. Зар су млађи пред њим већ почели да се свађају! Док је било разговора о боју, сви су били једнодушни, без приговора. Али чим се такло у

Српство, у његов удес - распре, свађе, озлојеђеност и мржња. Сумњичења и невјерице се шире земљом, до посљедњег војника, до најзатуренијег савардака. А треба се тући. И спасавати Српство, династију и Црну Гору, и историју. Чиме? И с ким? И како?

Ако је и био брижан, љут и зловољан - Сердар је то загушио.

Нико није више проговорио ни ријеч, чак ни шапатом.

Кад је био готов с ручком, Сердар пажљиво обриса мрве од ивице к средини стола, стресе на длан оне с одијела, изручи их код оних на столу - у свему томе се видио сељак који сматра гријехом ако се хљеб гази, па лагано устаде и поче да се спрема за пут. Машан му придржа кабаницу, а Стојан додаде сабљу - њих двојица су први устали, ваљда због тога што су најјаче осјећали жељу за покретом - најжеће их запекао мук који су својим упадицама изазвали.

На излазу Сердара заустави домаћин, повисок, сијед и мало погурен и крупним гласом, ријечима које је смишљао, замоли га да положи свој бадњак одмах - бадњаци се иначе полажу увече, за срећу све војске црногорске. Сердар узне бадњак.

У кухињи, у дворишту Сердарова кћи је радознано причала са женама и уплитала се у њихове послове. Њу је све претјерано занимало - ове жене су биле старосрпкиње од Плава, и одијевале су се и кувале друкчије. Оне су јој радо одговарале, уздржавајући смијех због чудне одјеће дјевојчине - чакшира и чизмама. Оне устадоше и скрајнуше се чим се Сердар, носећи бадњак дебљим крајем напријед, помоли на вратима.

Она тишина из собе пренесе се и овдје и чак поста напетија - сви се укочише, очекујући да ће Сердар, полагајући бадњак, ипак рећи нешто, можда и веома значајно.

Али он није био говорција, мада је имао смисла за хумор и за велике тренутке.

Ватра на огњишту нагло букну и стиша се с хиљаду варница које сукнуше у висину. Сердар поли бадњак вином из чаше, а остатак попи уз ријечи: Ви, Брђани и Херцеговци, волите дугачке здравице, а ја ћу кратко: Нек је са срећом свему српском и дабогда се овај Божић памтио довијека!

Излазећи, ником одређено и свима одједном: Нек војска мрси данас - да не иде гладна у бој. А поповима реците: Ја узимам сав гријех на своју душу!

Затим у башти крај куће поче да се опрашта од официра, рукујући се са сваким понаособ, а домаћина чак пригрли на груди. Снијег је још падао. Око Мојковца глува тишина. Приведоше коње. Сердар није волио да му сеиз придржава супротну узенгију и, мада тежак, лако се вину у седло. Збогом и са срећом! - обзрије се он још једаред.

И његова кћи такође лако узјаха, па навуче и закопча црну крзнену огрлицу и из скраћених узенгија стеже коња облим кољенима. Заиста је била лијепа, онако права и утегнута, бијела у црном, извијених црних вјећа, висока струка и напетих груди. И изазовна, на ватрену коњу, с плитком куничјом шубаром, у јахањој одјећи кроз коју су се пробијале једре облине.

Али као да нико није ни примијетио њену поносну љепоту и продорну привлачност!

Милош Меденица такође узјаха да отпрати Сердара.

Поворка крену касом низ падину. Испод копита су на све стране сијевале грудве снијега. Официри су стајали ту, у башти, и даље ћутећи, све док се Сердарева група не дохвати паде и замаче за село. Затим су и они почели да узјахују, иако их је домаћин устављао - ручак је и за њих спреман. Журило им се: требало је наредбе брзо преносити и јединице припремати за битку.

Причало се да је Сердар питао Меденицу на растанку у селу Сјерогошту: Хоћеш ли издржати, јуначка кућо? И да му овај није ништа одговорио, него обо коња натраг.

6.

На пет-шест стотина метара узводно од Мојковца, на лијевој - црногорској обали Таре, баш изнад данашњег каменог моста, под кљуном косе која се спушта све од планине Сињајевине, налази се невелика кућа, с горњим бојем од чагме, која се по власнику звала Симов, а касније Паљокин хан.

Тадашњи власник њен, официр Симо Терић, имао је очитог смисла за лијепо и за корисно, чим је баш ту озидео кућу - ако ту већ није била нека зграда кад су Поља ослобођена 1876. године. Ту се завршава долина Доњих Поља и почињу брда и тјеснаци око Таре. На супротној, десној, страни Таре, нагло се од мојковачких терасица уздиже Бјеласица с облим голим висовима што се, изронив из мрчава, зеленкасто свијетле у небу. Куд год путник ишао - у Поља или из њих, испреко Таре или у Санџак, мора ударити кроз то грло, на хан, повучен у заклон од воћака и липа, али толико близу ријеке да се увијек чуо њен зов и толико уз друм да је путник морао опазити зидове и да нијесу били бијело окречени.

Бистра брза ријека, бијела кућа и зелене крошње - слика и пјесма, и радовање. Додуше, кућа се није имала куд ни повући, баш од ње почиње стрмен. Али је требало памети и смисла да баш ту буде саграђена - на чвору путева, с погледом на ријеку и планину, и на Мојковац с турском караулом, чије су оркугле куле одударале од свега у околини - препочете из туђег свијета. Лијепо изгледати и имати лијеп видик - то је црногорско. Али примаћи се ријечи, саживјети се с њом - то је од муслимана. Није ли се то двоје спојило у овом хану? А није ли било и израз власникових особина?

Кућа незаборавна - бијела, свијетла, а склоњена иза окуке као у засједи. Такве није било у мом селу: људи у њу свраћају да се госте и нахране коње и за то плаћају.

И њен власник је још незаборавнија личност.

Симо Терић није имао ничег ханџијског, па та кућа није ни била прави хан. У њој је он становао с породицом. У њој се није могло ноћити, сем какав сиромашак у споредној згради, него једино купити пиће, зоб и сијено за караване. Крчмарењем се бавила Симова жена, а он је, као и други главари, проводио вријеме око имања и у мушким разговорима, уколико није чувао и границу.

Симо је био изразита личност. Низак и тврдо грађен, чврсте и пркосне нарави, био је човјек од мало збора, али вазда готов на покрет и на судар, дивље храбар, чазбен до расипништва, штедљив и провртан, проницљиве памети, брзо је откривао могућно и корисно. Али био је спреман и да све баца и разури за образ и понос.

Такви су махом били и други главари његовог времена - кичељива осјетљивост и пробужено интересовање за стицањем имања и трговином. Али обично би једна од тих особина, супротних, превађавала с временом. Код Сима су оне биле издвојене, свака за себе, као да се радило о двојици људи - мало-мало па један потисне другог. Лудо је волио синове, као махом Црногорци. Али знао је и да буде опор рема њима. Већ одрасли и школовани, они су га веома поштовали због очинске бригае, због памети и окретности, али и зазирали од његове пријеке и горде ћуди.

Његов хан је у мојковачкој бици играо улогу стјепишта официра. Да су Аустријанци успјели да се учврсте на висовима мојковачким и изнесу на њих артиљерију, био би изложен ватри. На Мојковцу се није имало гдје смјестити: с карауле су већ били опљачкани прозори и подови, а кућа је било мало, двије-три приземне брвнаре. Муслимани су избјежали из њега, а Црногорци се још нијесу угнијездили како треба.

И данас, на Бадњи дан, официри су се послје састанка са Сердаром, скупили у Симовом хану, чекајући да се врати командант Меденица, па да с њим претресу појединости сјутрашњег противна-

пада. Одатле им је било и најзгодније да одржавају везе с јединицама. Ту су могли и да попију и омезе.

Нико се није опио. Истина, међу њима и није било пијанаца.

Али их је пијанство обузимало. И то не толико од немира пред окршајем, пред вјероватношћу смрти.

Потежу се тешке ријечи и завјетне мисли - пламте ријечи, сијевају мисли.

Али пиштоље и сабље нико не потеже. Оружје притајено чека сјутрашњицу, и неку каснију, неизбежну и zgodнију међусобицу. Пиштољи од сваке врсте, а сабље руске, тешке, у црним кожним камијама, објешене косо преко кабаница, такође из Русије добијених. Но свеједно чије је оружје. Свако је добро и мило ако може да убије, кад се убија.

Је ли то почетак битке? У самим људима, међу Црногорцима.

Све битке почињу најприје у онима који тек треба да их воде.

7

Распра се појачавала и тиме што је вођена искидано: реченица или писана наредба ордонансу, а затим одговор противнику.

Као и увијек у таквим приликама, коловођа није било много: Стојан и Машан.

И Петар Журић, резервни поручник, такође је живо учествовао. Али друкчије од оне двојице - истина и као случајно, упадицом, мада је по природи био отворен и ведар, иако не бучан.

И он је био један од оних млађих људи што су се школовали на страни - ако је Београд и Србију требало рачунати у туђи свијет, и тамо били захваћени покретом за парламентарне слободе и за уједињење са Србијом.

Ово двоје - слобода и уједињење, у то вријеме су се у схватањима тих младих Црногораца поклапали,

будући да је Србија била парламентарна земља, и то једна од најдемократскијих у свијету, а Црна Гора апсолутна монархија, утолико бесмисленија и смјешнија што се разметала својом патријархалношћу. Истина, ти људи су знали и да то нијесу истовјетни појмови. Покрет за уједињење се јављао и прије него што је Србија постала демократска и противаустријска. Демократија је том покрету дала нов полет и смисао, али тежња је била прадавна, а сам покрет старији.

Журећи је оној струји која је уједињење хтјела и као слободу, чак ово двоје поистовјећивала.

Био је ухапшен и осуђен, па је пред рат 1912. године пуштен с другим политичким кривцима. Био је то лијеп гест старог црногорског краља: допустити и својим противницима да се бију за домовину.

У рату с Турском Петар је почео као обичан војник. Али ратови су се низали и трајали, а спремних људи је било мало, те је и он уздигнут за официра.

Помјерања у врховима Црне Горе у вези с ратом противу Аустрије њега нијесу изненађивала. Он је добро знао - непогрјешивим сазнањем које се стиче властитим патњама, колико је безобзирна, насилна и себична постала званична Црна Гора. Њену злу страну, њену суштину је он упознао у њеним тамницама - тамо где се свака власт и сваки систем показују какви јесу, без украса и великих ријечи, без прошле славе и будућих идеала, кроз онај свакодневни додир између затвореника и тамничара.

А то су били волтови подгоричке Јусоваче, тамнице наслијеђене од Турске, љети врели а зими влажни, с прљавштином, гамаћу и без капи сунца, с оковима од дванаест ока, с комадићем кукурузе и крчагом воде, без постеле, без љекова и љекара, с неписменим стражарима - крилашима и њиховим полуписменим командирима, али који су - и старјешине и подређени - бијесни и пијани од цицвара и браветине, од комовице и силе и доброг сна, спремно знали да Петру јутром и вечером набадају на нос издају и да га подучавају како да шета у кругу, понаша

се учтиво према њима и воли своју земљу, за њих истовјетну с Господаревом свемоћи, с њима самима. Сваки од њих је Господарево просјачење помоћи од Русије, од Аустрије, од Турске - од кога стигне, знао да правда и велича као највишу мудрост - умиљато јагње двије овце сиса и да Журића срамоти као плаћеника, јер је волио и осјећао Србију као своју земљу и хтио безусловно уједињење Српства.

У Црној Гори, у којој су се шамар и псовка сматрали тешким, неопростивим увредама, већ су у истрагама над политичким кривцима, од колашкинске афере 1909, радили мокри конопци, чизме и кундаци, чупани носеви и бркови и вријеђани очеви и дједови. Њега није могло зачудити ништа од власти која ништа више није ни знала ни хтјела него да на власти остане.

Али се држао повучено и у тој распри. Није то било због тога што се бојао. Он је био такав човјек - повучен, неразметљив. Висок, сувоњав и утегнут, он је пространим и мало погнутим плећима, широким шакама и дугим жилавим ногама остављао утисак оних снажних људи који нерадо испољавају снагу. Смећ, с плавим преливима у коси и ријетким брковима, очију жутих, а црта меканих, да није било танких и блиједих усана и у њима нечег љутито стиснутог, чинио би утисак благог човјека. Говорио је мало и смишљено, поготову кад се радило о политици. Научио да пази шта ће рећи - наук тежак и зао, нарочито за човјека разговорна, какав је он био.

Оно што је било очито и могућно, то је и сада чинио: тукао се свесрдно с Аустријанцима. Идеал уједињења му је кроз слом Србије засвијетлио још љепшим, трагичним сјајем - оним косовским, до ког дотад као модеран човјек није много држао. Али му због тога није изгледао и недокучивији, мада то није умιο ни себи да објасни. Свакако, није то било само због тога што је вјеровао - људи не могу да опстану ако у нешто не вјерују, него је осјећао да српске снаге нијесу исцрпене, упркос страшним губицима и пропасти Србије. Оне као да и нијесу биле у броју бораца,

него у неумитном отпору: кренуо је наш народ под црногорским владикама и Карађорђем на свјетску сцену, гдје се и други народи показују и одмјеравају, и ништа више не може га задржати.

Но колико год је та вјера, тачније речено, то осјећање националне снаге, била код њега дубока и необјашњиво правдана, била је и увјереност у демократију ништа мање наивна и искрена. Био је то у његовој глави спој наученог - западних либералних учења и србијанског парламентаризма, и наслијеђеног - патријархалне задружне и племенске слоге и равноправности. Овај спој му се није чинио ни неприродан ни вјештачки. Он је интимно држао да су Срби тако рећи по природи демократи и да су само спољни утицаји, повезани са себичношћу појединаца, нарочито монарха - Обреновићи повезани с Аустријом а Петровићи с Русијом, криви што у српским државама није увијек било слободе. Чим Српство ојача, уједињено, људи ће се предати својим природним тежњама за слободом и свих негативности ће нестати.

И макар што је прошао кроз тамнице, или баш због тога, доучивши баш у њима како сваки идеал, остварен, губи све идеално и претвара се најчешће у наказу и насиље, утолико се упорније држао свог увјерења да слобода - парламентарна демократија - рјешава све, јер потиче и из природних тежњи људских заједница за разноликошћу и такмичењем и омогућава њихово неометано, неизбјежно кретање, напријед. И макар што је и сам искусио колико је наш народ, нарочито Црногорци, скоро без икакве грађанске свијести и демократских традиција, и како се лако, чак кукавички, подаје строгој власти, он је утолико упорније држао да је за Србе, за Југословене, либерална парламентарна демократија не само најбољи, чак једини излаз, него да одговара њиховом живахном духу, а и традиционалним народним скупштинама. У ствари, у њему самом, у његовом карактеру било је неисцрпне љубави и поштовања за људе, тако да су се ти морални елементи преплитали с

његовим политичким погледима, чак преобраћали у њих а да он то није опажао.

Своју унутарњу потребу да буде добар и наклоњен људским бићима, он је схватао као природну потребу самих људи да буду слободни и поштовани. А како је истовремено живио у вријеме борбе свог народа за ослобођење и уједињење, то су се тај морални став и ти погледи спајали с националним интересима и пиљевима и његовим залагањем за њих.

Због тога би се увијек зачудио кад би се сучелио са Србином равнодушним према демократији како ју је он схватао.

Такав је Петар Журић био и у личном животу. Своју жену, Србијанку, волио је предано и с дубоким поштовањем. Али није избјегавао интимности с другим женама, дакако ако би се радило о искреној страсти и заносу. Није видио несклада између једног и другог: оно је била љубав и брак, ово - шире, пуније примјењивање љубави. Брзо је склапао интимна и одана пријатељства с људима истовјетних погледа, да их с болом и потресима раскине чим би му се схватања с њима разишла.

Сада је замјењивао команданта батаљона, Малишу Петровића, постаријег човјека, нешколованог и полуписменог, који је знање и положај вукао по наслеђу у свом братству.

Сем личне храбрости, Малиша је био неспособан да управља јединицом. Он је био, уосталом, официр такозване народне војске, то јест из времена прије него што је почео да се ствара старјешински кадар од сталних и колико-голико школованих официра и врши редовнија обука људства.

И сам Малиша је био умногоме свјестан својих могућности - свуда је водио свог замјеника, којег је чак и сином називао: Де, види, сине Перо; де, боље ћеш ти то, сине Перо.

Али ако није умрио да приправља јединицу и управља њоме, Малиша је у самом боју могао нешто боље но ико други. Онизак и кошчат, густих просиједих бркова, које је пуштао да му немарно падају,

он би својим оштрим и за тако ситно тијело неочекивано моћним гласом повукао батаљон куд треба у најтежим тренуцима окршаја. Поименце и иза гласа он би дозивао командире чета, заклињући и кунући оним изразито црногорским старинским изразима који су нарочито у војсци почели да бивају смијешни: А не дај, црн ти образ не био, а држ, сиви соколе, а, крваво кољено, а ето те заскочи Швабо с банде, траг му се по трагу утро.

Између Петра и Малише се створио особит однос.

Горљиви и непромишљени присташа свега што потиче од Господара и из његове околине, Малиша је у почетку у Петру гледао потајног завјереника и издајника столетне борбе за српско ослобођење, отјеловљене у династији Петровића. Но Петрово држање у борбама убрзо га је поучило да се ради о добром Црногорцу и Србину, али противнику Петровића, а нарочито овакве њихове владавине. Иако Малиша Црну Гору и српство није ни хтио ни могао да одвоји од династије Петровића, он је морао да одбаци издају од овог човјека, који није презао пред смрћу ни имао другог сна до српског. Поступно, у животној стварности, у додиру са живим човјеком, он је стицао и стекао повјерење у Петра уколико се радило о рату и бојевима и вођењу војске, али је остајао на опрезу - то му је озго и повјерљиво дошапнуто, што се тиче замјениковог става према династији.

Но и Петру је требало времена док је схватио командира Малишу. То је био Црногорац старинског кова, сав још у народној пјесми и легенди, дјелом због њих и залупан у династију. Ако је Петру у крајњој линији било свеједно да ли ће се Српство и југословенство ујединити под овом или оном династијом, а најбоље као република, за Малишу је династија Петровића, са свим њеним манама, била нешто свето самим тим што је израсла из живота и борбе црногорске за само Српство. Он није видио ничег супротног између своје оданости Српству и везаности за Петровиће.

Али је супротности било, и Петар је то опажао. Сваки грам Малишиног меса и свака његова помисао били су насићени српским тежњама. Но то код њега није била модерна национална идеја, него нешто нагонско - дах, страст, наслијеђено из прадавне прошлости с језиком и пјесмом, нешто чиме је живио и што ће у њему живјети док и он, и пренијети се неокрњено на дјецу његову.

Петар је и раније знао за такво осјећање Српства, али тек му је дуготрајни блиски додир с Малишом омогућио да појми дубину и смисао свега тога. Макар колико сам био запаљен и одан српској и југословенској идеји, Петар је осјећао да је овај неуки, већ несналажљиви, простачки лукави и сујетни старац, задојен Српством дубље и коначније од њега. То код Малише није сазнање идеја, а још мање политика у овом или оном времену, него он сам, такав какав живи, мисли и дјела. Ако би на мукама требало искушавати њихово српство, Петар је осјећао да би за своје био готов да свјесно даде главу, док се у Малиши такво што - свјесни напор или нешто слично, не би појавило: он би једноставно сматрао природним да за то умре, као што људи уопште умиру и живе.

Петрово Српство је било највише морална и свјесна обавеза - света дужност. Малиша је спавао и будио се као Србин. Његово српство није ни морал ни обавеза, него нешто што сваки жив човјек Србин треба да има, а дужност - оно што се навикне и научи, што нареду а није непоштено, па га ваља и чинити.

Из таквог упознавања кроз ратне тегобе и развио се њихов однос: Малиша је избјегавао да дира у Петрово противљење, а Петар у Малишину приврженост династији и њеној политици. Сарадња на оном што им је на различит начин било заједничко довела је полако и до тога да су правили и шале на рачун онога што их је супротстављало.

Због тога ни њихова улога у распри није била ватрена и истурена. Њих двојица нијесу бар имали несвршених рачуна, ни међу собом ни с другима.

Нијесу их у ствари имали ни Стојан ни Машан. Али су обојица вјеровали, обузети политичком страшћу, да их и те каквих и те колико имају. Штавише, каткада им је изгледало да њихов сукоб и потиче из личних увреда и разјарује се њима.

Негдашње њихово другарство, разглашено у читавом крају, преобратило се последњих година у нетрпљеивост толико жестоку да им се чинило како је и сва негдашња блискост била голо претварање.

Од очева, гласовитих јунака, као да су наслиједили и јунаштво и пријатељство.

Машанов отац био је јајошки четобаша. Упадајући у Турску, налазио је погпоре и уточишта код Стојановог оца, имућног и пркосног чифчије, који је помагао потајна смицања Турака, да уочи рата од 1876. године отворено дигне устанак у свом крају и слисти и бегове и турску власт, а сам се дограби капетанства, најприје да нагони на буну, а послије да зауздава сељаке обикле на самовољну слободу.

Дружба, чак и побратимство очева повукло је и синове, као да су били из исте куће. А затим су се они, без обзира на очеве, зближавали све чвршће. Не-раздвојни у подофицирској школи на Цетињу, они су то другарство нарочито учвршћивали заједничким путовањима на одсуство, момачким повјеравањима и подстицањима. Послије тога су у њихове куће, не-раздвојне иако удаљене, дошле заједничке радости и туге - женидбе, рођења и смрти, које су их даље зближавале. Њихово пријатељство није могло ослабити раздвајање у служби - Стојан је постао гранични официр у свом крају - него се оно разбуктавало уколико су се рјеђе виђали, са сваким новим сусретом. Оно је већ улазило у узречице и људи би се изненађивали ако би, пазарног дана или о светковинама, срели једног без другога.

Хлађење њихових односа није дошло одмах, а требало је мука и мука док га је сваки признао самом себи.

Гледајући уназад, Стојану се чинило да је Машан увијек био споре мисли и повитљив према даху с Цетиња, чак и кад се с њим не би слагао. Сјећао се многих ријечи и догађаја који су то потврђивали. Не, не би се могло рећи да је био улизица. Али је сматрао да су они горе умни и да је његова дужност као официра да слуша, а као човјека да се не одваја од већине. Машану је, пак, било сада јасно да је у Стојану, плаховитом и пребрзом на све, одувијек било нечег несталног, да не каже превртљивог и безобзирног. Да, било је несебично и силно њихово пријатељство. Али Стојан, ето, није хтио, или није могао, да жртвује на њ ни трунчицу од својих схватања.

Све до несрећних политичких процеса, најприје оног на Цетињу 1908. године, а особито оног у Колашину, разлике између њих једва су се опајале. Стојан би се закачио за неку чињеницу с двора или из његове околине - Господарев неразумни самовољни чин или пријетње и понуде књажевих млађих синова, преко перјаника, некој невјести оглашеној као лијепој. Машан није побијао, али ни одобравао такве појаве. Но, сматрао их је ситницама, ситним и безначајним у односу на оно што су династија и Господар одиграли и још имали да одиграју за Црну Гору и српску ствар. Разлике су се испољавале слободно - један пред другим су износили мисли и опажања. Али не због тога што се у Црној Гори почело говорити слободније - напротив, укинут је и устав, октроисан 1906. године, и нестало сваке наде да ће књаз Никола постати велики баш тиме што ће се одрећи своје апсолутне власти. Они су се тако добро знали - ниједан није био кадар да изда - да су и најтајније помисли могли изложити један другоме.

Али различит став према оном што су обојица опајали није могао обзильније да начне њихово пријатељство све до бомбашке афере. Суђење због ње на Цетињу одвојило их је леденим сјечивом, да их оно због колашинске афере одаљи и супротстави.

Црногорским младићима на школовању у Београду, предвођеним надахнутим и смјелим Даковићем, брзо је улазило у главу да су деспотизам и себичност династије Петровића сметња уједињењу Српства и југословенства. То утолико прије што је Турска још била на Балкану и одвајала двије српске и балканске државе, а Аустро-Угарска већ засјела у Босни, одлучнија да угуши тежње за српским уједињењем утолико прије што су српске државе повезане и с њеним унутарњим слабљењем, будући да су подстицале и покрете ка издвајању из ње Срба и Хрвата, па чак и Словенаца и осталих Словена. Уз то, Београд је био демократски настројен с веома активним завјереничким организацијама, које је и сама влада толерисала, каткада и подстицала.

Једна група омладинаца послала је на Цетиње бомбе - да се изврше атентати на двор и владу. Све је било организовано наивно и брзоплето и остављало утисак више тренутног младићког огорчења него смишљеног чина. Откривене, бомбе су експлодирале у односу између Цетиња и Београда. Беч се са својим шпијунима, дипломатима и штампом хитро убацио у тај расцјеп, помажући Цетиње противу Београда. Цетиње, огорчено, усамљено, није одбило ову зломишљену помоћ. Страсти и распре су се разиграле. Бомбашку аферу дворска камарила је надувала - да докрајчи и оно дароване слободе, а Аустро-Угарска не само да удари по југословенству, него и да ојача свој утицај у црногорским врховима.

Стојан није бранио сам чин, а ни атентаторе, иако је и њега Даковић забљеснуо муњом - одважним иступом на једном ранијем суђењу. Али је замјерао двору аустрофилство и несрпство, који су тим поводом избили на јаву. Јер нико не може имати право на несрпство, иначе сам атентат добија оправдање. Машан се, пак, згражавао над српством и Србима који најсрпскије владарске куће хоће да лагумишу.

Супрогни ставови су одмах добили моралан вид: Зар двор нема право да се како зна и умије, чак и уз помоћ Беча, брани од злочина? Зар се Србин против

Србина смије ослањати на најљућег душманина, оног који затире српску и југословенску мисао и племена?

Машан је наједном уочио колико је крупна, судбоносна Стојанова мана - страст за жене, која му се дотад чинила ситна, чак пријатна, људска.

Доиста, Стојан не само што није могао да одоли лијепој женској, него је, ако до такве не би могао доћи, приступао првој с реда. А и био је лијеп - за жене, за Црногорске: висок, напетих удова и силовитих прсију, дуга и жилава врата. Био је свјестан својих моћи: својим зеленим очима, тако свјетлим из сумрког лица, он је одмах, без зазора и сустезања, казивао женској своје жеље. Не само Машан, него и други, и они љепши од Стојана, чудили су се каквом брзином се он зближује са женским и осваја их.

Није ли то женскарштво Стојаново било неслучајна потврда његове несталности, његовог, тако рећи, политичког вјероломства?

Стојан је пак почео да гледа у Машану - рошавом, плавом и ониском мушкарцу, који своју неспособност да освоји женско, да се наслађује најфинијом сласти и обрадује најљепшем створу божјем, прикрива поштењем и повученошћу - слабића и малодушника. Није ли баш та повученост пред женама потврда и његове неодважности да се сучели с истином и призна да је двор, заједно с господарем, запловио у несрпски глиб, срамотећи и Црну Гору и властиту прошлост.

А кад је почело присјећање и мјерење свега на длаку - слика друкчија од дотадашње употпуњавала се тако рећи сама од себе.

У колашинској афери се радило о припремању побуне. Она није била замишљена много спретније и искусније од афере с бомбама. Организација је откривена у зачетку. У претресима сумњивих учествовали су и Стојан - безвољно, и Машан - сав се уносећи. Кад су петорица криваца стријељани - Стојан се згрозио, док је Машан држао казну и неизбјежном, иако преоштром.

Враћали су се са стријељања, коме су присуствовали по наредби, на челу својих чета. Ћутали су, или скретали разговор на друго, слутећи, знајући и без рјечице, да су пушчани плотуни покосили јутрос њихово пријатељство.

Вријеме им је протицало мучном спорашћу.

А ипак се Стојан изненадио кад су, последије ни сат јахања низ Тару, стигли надомак Машанове куће, као да се први пут ту обрео и као да се путовање пребрзо обавило.

Жутела се Машанова кућа, с оне стране ријеке, врх села у башти - Стојану наједном драга и болна успомена.

Застали су на стијени над мостом. Пут се ту одвајао - преко моста, у Машаново село, а низ Тару, ка Стојановој кући.

Стојану је пало на ум: Не могу никако да се сјетим да сам икада овуда прошао да не свратим кући Машановој. А ето сада, он, канда премишља да ли да ме позове, а мени се и не свраћа!

Испод њих је и сада жубором на преливима и чивитом у вировима текла Тара. Дан је био прозиран, а врхови брда су се залењели у небу. Стојан је и сада доживљавао њихово пријатељство као овакв сјај и плавет. Али истовремено - баш тај блистави дан, бистра ријека и све ведро и зелено, све је то одударало од јутрашњег стријељања и појачавало мучнину коју је оно у њему изазвало.

Машан је заиста премишљао. Али, како је причао касније, једино ради тога да не учини горе ако свог пријатеља, овако онерасположеног, не остави на миру, да сам своју муку савлада.

Ипак га је позвао, најзад.

Стојан одби без премишљања: Не могу, жури - сто послова ме кући чека, а и граница, знаш и сам.

Цимну коња да пође, али овај се узјогуну - навикао да свраћа кући Машановој.

Стојан наједном поста свјестан да није рекао истину и истовремено закључи да је морао рећи: Како да свратим? Ко ме? Све ми је крваво - а ти, и

земља и небо, самом себи сам омрзнуо кад сам видио оне мученике како их данас на Брези покосише. А чу ли, мој Машане, како клицаху Српству и Црној Гори?

Машан као да то пречу, позва га опет: Сврати, болан! Није ли моја кућа и твоја била?

Но не добив одговор, он нагло, скоро љутито поведе коња низ камењар ка мосту.

Стојан јаракну коња као бјежећи од нечег ужасног - од самог себе. Изјури из клисуре и очас се нађе у пољицу. Мек топот коња, зеленило ливаде и бјеличаста плавет неба низ ријеку у процијепу брда избили су преда њ и пренули га. Подрхтавао је, а у желуцу му се напињало нешто тврдо, врело и болно. Укочио је коња и погледао преко ријеке, за Машаном: он је већ био прешао мост, попео се уза странчицу и јахао цкладом. Био је врло упадљив, на бијелом коњу, на зеленој узвисини. Хоће ли се окренути? Хоће ли га позвати руком?

Машан се није осврнуо.

Какав је то био дан!

Стојан је путовао четири сата, низ Тару, чији је сваки вирић знао и увијек изнова радосно откривао, преко Великог и Малог Препрана - с првог су се откривале суре висине Сињајевине, а с другог зелене долине око Таре. Сретао је знане и незнане, свраћао у ханове, пио, чашћавао, али се касније није могао сјетити ни куд је прошао ни шта је видио - незнана земља, туђи људи. Мрвило се не само једно велико другарство и читава младост, претварајући радости и сјај сјећања у бол и стид, него се превртао из темља читав један свијет - његов свијет, онај у који је вјеровао, упркос његовим манама: поправиће се, биће боље. Кољу се Срби међу собом. Умиру праведници српски од српске руке. А Машан је на другој страни - с крвницима.

Ни Машан се тог дана никако није могао снаћи на имању, иако је волио радове на њему. Није примјећивао ни дјецу, ни жену, ни комшије, не налазећи мира ни посла на ком би се уставео. Мислили су да је безвољан због призора стријељања, иако он на то

није више ни мислио. Закључивао је по стоти пут: Стојан издаде наше другарство, погази завјете очева и младости наше - изопачио се сав, и те жене, раскалашност свакаква.

Планине се не састају кад се одвоје, а тако и људи. Савак чува оно чиме је постао свој.

Нико није докучио стварне разлоге њиховог разилажења. А они су ћутали - ни лијепо ни ружно један о другоме. Ратови су их бацали на разне стране, а и здруживали у бојевима. Тада су се сретали хладно, скоро се стидећи негдашње љубави. Кад су њихови батаљони морали да садејствују, обојица су упадљиво настојали да један другом помогну.

Није Стојан постао бунтовник. Угђерао се у себе и необуздан плаховито вршио своју дужност. Али се из оног самртног грча - оног свјетлог дана у ком је било стријељање, с догађајима и додирима, уобличавало мишљење које су рат и бојеви и несреће српске заоштравале и усијавале да уочи ове битке шикне голом страшћу и чистом горчином.

Супротно, али слично, догађало се и с Машаном.

Најзад их је рат догђерао да се бију не раме уз раме, него с руком у руци - да крв помијешају, у мразу и сметовима, у задњој бици за посљедњи комад српске земље.

Да није тог Српства и да се о њему не одлучује - помагали би се хладно и савјесно као и досад. Но да ли се Цетињу, да ли се Стојану, да ли Машану, да ли избјеглој србијанској влади само о Српству ради?

Има ли Српство себи паметара, у овом страшном, опет косовском часу?

9

Ово је могао рећи, ово рече капетан и командант батаљона Стојан Станковић, у хану Терића на Бадњи дан:

Војник сам и Србин!

А доста би било да кажем да сам једно од тога двога, јер ко војник данас није - ни Србин није.

Као и досад вршићу своју дужност, и нећу пустити ничијој нози да ступи испред моје тамо гдје се људи о живот отимљу. Ама бих хтио да знам, имам право да знам све газећи у смртни огањ, мисле ли они на Цетињу да се бију до потоње? Јесу ли кадри да окусе страшну славу и несрећу Србије, или ми треба да им овдје посијемо Бјеласицу трупинама те дигнемо цијену и притврдимо срамотни пазар с Аустријом?

Знам ја да војник не смије, не треба да пита. И нијесам, кроз толико окршаја. Али дошло је да се гине а не зна се ни за кога ни за шта. За Црну Гору, за Српство! Кад не би било и за нагађање с туђином! Сад морам да питам, иако знам да одговора нема. Ја водим племенике своје, Србе, у касапницу, а раздиру ме сумње не да њихова крв буде узалудна - никад људска крв то није, но да издаји путеве не поравна.

Шта је Швабо, шта је Мађар при злу домаћему?

Шта је слађе но душу крвнику ишчупати, на лешини његовој поиграти и крвљу се његовом опјанити?

А ја бих прије сабљу потргао и топ обрнуо на домаће душмане, на одроде што нас у крваво коло уводе да спасу своју срамотну власт и гњило господство, да издајом опет обрљају српско име. Слађа би ми била кашика издајничке крви да се њом сјутра на божићно јутро причестим но да пустим други Дунав крви њемачке и мађарске од Беча и Пеште до Београда.

Јесмо ли ми уклети, мимо иједнога народа, да не можемо бити без издаје, без Бранковића?

Да прво пошкропимо проклете горе наше црногорском издајничком крвљу! Да је чињено друкчије кад је требало чинити, завијао би оца и дан дањи с Орловога крша на Цетињу. А може бити, боље би било да ништа није ни чињено, барем бисмо данас знали ко је шта - не би моћници баш с истога Цетиња пловили црном ријеком издаје. Зар се баш с првог огњишта српске слободе, пропиреног под Ловћеном, мора данас растићити куга ропства и срамоте? Јадне

кости владике Рада на Ловћену! И жалосне пјесме његове! Ко ме их је испјевао?

Зар само Србин мора бити такав скот да згази све људске светиње чим омирише власт и богатство?

Не уздам се више ни у Бога ни у небеса! Већ би се смилovali и отворили Содом под свим што се српско зове, да свијет од нас грдило не узима и душман се не слади нашом срамотом.

Шта је правда кад се до ње доћи не може? Шта истина кад остаје непозната? Чему сунце, ако ће осрамоћене робове да грије? Ако не изборисмо, не измолисмо.

Све се плете нешто у помрчини, а шушка на свим странама. Не знамо, па и не можемо.

Нема друге, но оно што можемо: да се шчепамо сјутра са Швабом и понесемо по овим брдинама, неће ли бар остати спомен да се Црна Гора није без боја предала и да нас има и Обилића, који жртвовањем и витештвом спирају љагу и срамоту с имена српскога.

Не бирај између смрти и срамоте!

Није Косово велико због Бранковића! Неће ни Мојковац бити због трговаца с Аустријом! Но због воље наше да смо што смо!

Уздате се у памет Господареву да ће се довити како да преживимо за времена и спасемо обојак српске земље, колико да се огњиште српско не угули, пропирено с толико зла и муке последије пет стотина година тамновања! Почело се дијелити Српство на комаде! А ко може душу своју да подијели? Ако је Српство спало на Ђипур на Цетињу - не било га! Шта је Српство без Србије, без Босне, без Војводине? Шта без мисли српске? Гомила безименога робља свезаног.

Не надајте се празно - неће Швабо, кад је већ силу своју кренуо, дати ни Цетињу да га превари и да се башкари Српством у свитним гуњинама! Неће пустити он ни под скутом његовим да се србује. Своју он мисли, а у њој нема мјеста ни за подвирепе и припузе српске.

Него кога није курва родила, нек сјутра покаже ко је и шта је! Нек се види ко је српство с млијеком мајчиним посисао!

А да тога сјутрашњега дуга није, који сам дужан да одужим, не бих разгађао, но бих прво овдје с браћом - небраћом раскрстио, да видимо ко је бољи Србин и чије су очи тврђе испред цијеви и сабље.

Да то није коло с невјестами - знам. А знам и што ме тиме корите! Играо сам и играћу, мушко сам и остаћу. Ниједној нијесам вијенац мимо њене воље расплео. Да сам као бих на крајини! И нека сам! Боље бих годину, но крава стотину. Од мене само Србин и јунак може да изађе! Све се моје види, и нек се види! Онакав сам какав сам! Уживам и бијем се, живим док јесам, Србин сам од крви и од меса. И мило ми је што сам такав.

Два пута за мене нема, него пршти све што је Српству и јунаштву на путу!

Бог ме саздао да живим и уживам као човјек, да се бијем као Србин. Ни ја нећу мимо бојје.

А ово су ријечи Машана Јанковића, Стојановог супарника:

Шта је Српство без Срба, без земље своје, без својих владара и вођа? Шта је било и шта би било? Ни роб, ни гроб неопојани. Мисао мора неко мислити. Нема српске мисли без живих људи.

И ја велим, боље да се затре и име и мисао наша, него да се срамотно упустимо. Нек Швабо искуси да су тијесна врата Црне Горе. Што на мач добије - нек носи!

Но све људско није на мачу и у мачу.

Није срамота увити се за времена пред силом. Срамота је душу своју предати, сили се покорити, али није с образом узмакнути.

Не може Цетиње издати Српство и да хоће, јер Цетиња више било не би. Шта чинило да чинило - српски мисли. Не могу Петровићи издати Црну Гору, сем да се и круне своје одрекну.

Свак може само себе да изда.

Нијесу ли Петровићи први српско коло повели? Нек су махнути и губави - ми данас немамо нити можемо имати другога ко би у српско име зборио и творио. Њима сад Српство дише и живи.

Ко зна хоће ли се Србија икад обновити! А ако ми преживимо - Српство ће преживјети. Док је и прст српски слободан - Српство ће живјети и преживјети. А преживјети можемо само часно. Црна Гора и срамотно ропство здуржити се не могу.

Није српско само оно што Пашић и Србија хоће. Нијесмо ли и ми Срби? Није ли Обилић и наш, више наш но ичији? Нијесмо ли обречени да његови будемо? Нијесмо ли косовски збјег били? Није ли Данило сто година прије Карађорђа крвав барјак подигао? Није ли господар и у овај рат у име Српства и ради Србије загазио? Није ли се одавде више од пола Србије населило?

Није Српство ничија прђија да је својата како му је драго. Но је то мученички живот на камену овоме.

Ако је да се гине - нијесмо ли ту?

Ако је да се уједињујемо - што под њиховом капом?

Ако нас је зло још од Косова одвојило, нек се браћа као браћа сложе, да не буде старијега. Нек је капа једна и братска.

Нећемо опознати на мученички пут Србијин - Србину то не гине. Него да прије тога крвљу посветимо ово камење, нећемо ли га како очувати као српско убјежиште. Српска искра је једном већ овдје утекла и претекла. Овдје је Србин злу за врат ногом стао. Овдје се крвљу својом очистио и причестио.

Ово је олтар и гнијездо Србиново.

Овдје српско сунце никад не залази.

Него се бојим да многи не оду не за српством, и не за Србијом, него за онима који врат искривише за сланом шаком лукавога Пашића и којима је девета брига хоће ли се и ово задње српско гнијездо растурити.

Док је Црне Горе, биће и Српства.

И ја сам жив човјек, имам се чему обрадовати. Мила ми је кућа и њива под њом и планина над њом. И ријеч људска и братска.

Него ко је Србин, ко је Црногорац, да га видимо сјутра, кад се буде огледало чије ће име из крви испливати!

Нек буде што ће бити, а ја знам што ћу: нити ћу штедјети њих ни себе, ни ишта своје пожалити - биће од тога боље и Српству и Цетињу, а мени било - како му драго.

Није лако србовати - муци српској и несрећи краја нема.

Није ово оро с невјестата, но смртни коштац људи и народа. Ту да се обидемо и српство и чојство измјеримо.

Треба се и у Бога поуздати: хоће јунаку и добру човјеку да помогне.

10

А Петар Журић је рекао:

Стиже вријеме кад Срби, кад Југословени неће моћи да преживе раздружени.

Шта смо ми, у један комад, у једну душу кад се саставимо, пред силама које данас свијет као погачу комадају?

Још смо објема ногама у средњем вијеку и још гусламо под аеропланима и пред мерзерима немачким! Ево, да свучемо са себе и одбацимо све што није код нас направљено - остали бисмо голи као прут и без бритве у пасу да се њоме закољемо. Није ни са Србијом много боље: имају сланине и проје, што су и у доба цара Лазара имали, а друго ничег колико ни ми. А мораш имати што и други ако хоћеш као народ да преживиш и да за другога не аргатујеш.

Нијесмо се ни из опанака и обојака нишчупали, а држимо се подвојено, како је ко стигао од Турака да се отме. Није од мора до Дунава пространо као у народној пјесми. А од Триглава до Марице да се

уједно саставимо па тек државица да буде, да се злу и биједи и свјетским алама отима.

Не знамо ни своје моћи ни немоћи.

Ја нећу да знам за српство које за људску слободу није - чему Србин ако и човјек бити не може? И чему држава ако Српству стожер није?

Историја се шета: на Ловћену је најрпије муњом сивевнула, сад у Србији српско гнијездо свија. Србија је поробљена, али вјера њена и мучеништво њено свијет су обасјали - то смо могли и људима дали, Србија је суштином својом већ ускрснула.

Није Србијино српство српскије, него је она и овако згажена и избјегла стожер око кога се све окреће. Другога немамо. С њом морамо и ако нећемо, ако хоћемо Српство и југословенство да преживи. Ако хоћемо! Морамо да станемо међу друге народе да се и наше чује.

Лукав је Пашић, подмукао је Пашић, само на Србијицу своју и на чаршију београдску мисли - али нема бољега, ни умнијега, ни начина другога. Српска је несрећа и била што се није знало како велики снови да се остваре. Било је хероја и мученика - и данас их има напретек. Али није обичних посленика око велике ствари. Све велико и стварају мали и на мали начин. Па кад створе - буду велики.

Ево, да је среће и памети: овдје би с нама Србијанци крв лили. А прошли су кроз Црну Гору као туђа војска кроз туђу земљу - нит их прихватисмо, нит се оставише.

Што се крвљу не прекупа - не држи се.

А пред нама су тек битке. И не једна Колубара и један Мојковац, но њих на стотине. Тек почиње наша историја. И мисао и пјесма наша. Ко преживи, дочекаће што ни сањао није - Српство и југословенство и људску слободу удружене.

Да је памети колико јунаштва! Да је слоге колико кавге! И слободара колико господара!

Око каквих се јада натежемо! Хоће ли бити старија ћорда Николина или брада Пашићева! И у

каком часу - Србије нема, а Црна Гора нестаје! Да заиста човјек помисли е је Српство уклето!

Свак има шта да зажали пред смрћу. Али човјек не би човјек био, преживјети не би могао свакојако ако би идеју животу жртвовао. Тешко је бити Србин, али лијепо. Лијепа смрт је већа, лакша од живота.

Очајничка битка, бесмислена битка, посљедња битка! А зар се људи бију из мудрости? Ради кога, чему? Хоће ли се њоме спасити, или помоћи оно што се хоће - црногорска држава? Неће. Али ето, ради части, славе. Ради идеала. Једине стварности у овом часу. А зар свијетом влада разум? Борба безумна. За опстанак, можда. А можда и за идеале међу људима. Је ли људски ум због тога да безумне борбе смишља? А нијесу ли све српске битке из очаја, наметнуте. Све из чистог идеала.

Ова је најбезумнија, најидеалнија.

Чудне судбине, несрећног ли народа велике душе!

Народ који поразе сматра пobjедама.

Народ који поразе слави.

Који поразе опјева.

То је Српство.

Пјесма о несрећи.

Докле тако?

Српство смо ми у овом трену, на оним косама окрвављеним. Тамо нас чека и оно што хоћемо и оно што можемо.

Што морамо.

А ово је рекао Малиша Петровић, командир народне војске:

Србин сам, Црногорац. Србин сам јер сам Црногорац. Не велим да другдје и друкчијих Срба нема - зло нас је расуло на све стране, ама ја сам такав. Нијесам Црногорац што сам Србин, него Србин што сам Црногорац. Ми Црногорци, ми смо со Српства. Није овдје Српству сва снага, ама јесте душа. Можеш ме убити, сасјећи, смрвити и у прах стучати, али што је српско - то остаје, док и трунке има. И мисао моја српска траје док иједан дамар куца. Има друкчијих Срба, ми смо они од Косова, што свећају и пјевају

несреће српске. Затри Косово у памети, у души српској - па ни нас нема. Срба нема.

Косово, Косово! Судбино српска, стравично српско судилиште! Да те није било, Србин би те рад патњи, рад јунаштва измислио. Ево нам опет владари и велможе један другом очи копају и образ оцрњују. А рад чега? Рад власти и господства - проклетства људскога. Пред великом је то несрећом српском.

Бијемо бој с Богом и сотоном. Са свијетом и са собом. А најслађе нам је себе и свога ископати.

Ево ми, ко смо, шта смо? Главари су нам чобани, ратари што су колико јуче лизнули сласти и валсти. Готови смо ножеве један на другога да повадимо, а сјутра ће нас Мојковац у заједничкој раци загрлити.

Проклета земљо, бесудни луку! Бог нас је заборавио и досудио нам да се са злом носимо довијека. А понајвише с оним у нама самима. Око шта се препиремо? Око развалина, око власти у државама што пропадају, које је туђин прегазио. Свађају се Срби око смрти, око тога ко ће коме прије срце извадити, а сјутра ће и једни и други, сви до једнога изгинути и у синцир панути.

Владе и управе друге немамо до оне на Цетињу - оне су данас Црна Гора, Српство црногорско и исконско. Па се држимо њих док их Бог држи. То можемо. А ја и хоћу - моје је, српство црногорско. Знаш: има Српства и без Црне Горе, а Црне Горе нема без Српства. Но за мене нема Српства без Црне Горе. Кад она погине - ни мене нема. Могу без главе, али не и без душе. Војујем за оно што имам.

Јеси зла и проклета, Црна Горо, мимо икакве земље на свијету. Но баш таква си ми мила. Најцрњим злом и највишим добром си се задојила и у теби бој непрестани бију. Гдје је човјек - ту је, гдје је изрод - ту је. Гдје је Србин - ту је, гдје је одрод - ту је. Род се људски у теби огледа.

Но је опет милостив свемогући Бог, може нам се осмјехнути, да јунаштво косовско потврдимо. Нек остане пјесма, она смрти нема.

Шта да разгађамо? Ту је што је. И што чинити морамо.

Мали смо, немоћни смо. Газили су нас и гори и јачи, али им душу нијесмо дали, нити смо мисао српску оставили.

Мали и нејаки. Но све није број и сила. А и њих, Швабе, пушка бије. Жалије је њима у добру, него нама у злу погинути.

Не жалимо ни себе колико ни њих, па ће и Бог припомоћи.

11

С падом мрака распра је пресјечена.

Али Стојан је знао да сам мрак није узрок томе. Него се вратио командант Меденица, праћен мајором Павловићем, Србијанцем, командантом артиљерије, и одмах отпочео с претресањем плана сјутрашње битке.

У црногорској војсци већ је била уведена употреба мапа и писаних заповјести. Но овог пута је све прије личило на договор, и то не само због тога што су се сви знали, а ни што су им борбени положаји били познати као властита имања - многи су били из овог краја, па осјећали да бране нешто блиско и своје. Узрок томе је морао бити у нечем другом - Стојану је то било очевидно, јер ето и мајор Павловић и поручник Смиљанић, иако Србијанци, јабанци, такође уносе исту блискост и фамилијарност у договарање. Томе се и он сам није отео, иако је распра и даље трајала у њему.

Било је нечег мимо воље његове - и њихове дакако, што је наметало блискост у договарању око битке. Можда Божић који ће сјутра у крви прославити? Или одсудност битке? Или слутња неизбјежне смрти за многе - многе и од њих који сад сједе, пију шљивовицу, мезе сир и пршуту и договарају се кад ће који и откуда Шваби ударити и ко ће коме бити на помоћи.

А што је било најнеобичније, преданост, чак озбиљност у схватању задатка као да је расла уколико се фамилијарност повећавала. На заврштеку је Меленица изразио и једно и друго: Удрите као један и као да од тога свијет зависи.

Тек ако је било доба вечери кад су се почели разилазити.

Чим је изишао напоље, Стојан стаде премишљати: Шта сад, куда?

Она жестина из распре која га је држала све дотад, наједном - чим је изишао у мрак и сњегну бјелину и одвојио се од супарника, поче да попушта. Љутина, невјерица, велике ријечи, сударање с друговима и са стварношћу - све то отицало је лако, као да су га ноћ или Тара односили уједначеним хујањем.

Снијег је још падао густо и нешто тајанствено, стране чепукало је меко на све стране. Стојан је знао да су то војске - наше јединице, које се одсавкуд прикупљају. Који сте то? Ускоци, појачање. Ти нијесу досад много гаће крвавили! Продрли су јуче корз сметове Сињајевине и сад су се из села сливали к мосту.

Пробуђена мраком Тара мрмори. Које то и шта она казује? Нигдје пуцња ни свјетла ни људског повика у густој бјелини. Војске теку, мрморе, замичу у ноћ - ријеке, Таре, много Тара срдито притајених и неодгонетљивих. И аустријске се војске прикупљају - меко чепукају и мрморе као ријеке. Њима је и незгодније: туђа, врлетна земља, снијег. Сњијега и врлети, казују, има и код њих, него - туђа земља. И рат. Рат је туђ. А на њега људи најбрже обикну, никад се с њим не помиривши.

Кроз свијетло из ханских прозора густо је из мрачне бјелине сипао оштар снијег - ускоро би могао престати. Стојан је распознавао оне што су одлазили, лако се задржавајући мишљу на њима. Петар и Малиша - нераздвојни, а тако различити. Вријеме спаја и раздваја све. Тај Петар - толике школе, таква памет, затвори и муке, а мора да буде вашљив, прљав

и иза Малише. Да, мора да ратује. Малиша је сировина, сировак - из неког другог времена, али му је поштење здраво, тврдо. И Машан, прође и Машан. Скоро да га зажали, гледајући га како нестаје у бјелини, мало погурен, заврћући оватник кабанице. Помрзли су се, а сјутра могу обојица погинути.

Стојан је увијек пред битку осјећао жудњу за женском. То је тако: пред смрћу се код неког јавља неодољива жеља да спаривањем живот потврди, а код неког обрнуто - потпуна чулна одузетост. Код њега је у таквим часовима жудња била нескривена и необузdana. Не само што би се подао жељи чим се она јави, него је већ унапријед знао и кад ће се она јавити. Јавила се и ноћас али је била друкчија - снажна и постојана, а не необузdana и немирна.

Сад је јасно и откуд оно премишљање по изласку из хана - жудња за женском се полако зачињала и полако преобраћала у намјеру.

Пало му је на ум: можда ће и сјутрашња битка бити друкчија.

И одмах затим се сјетимо: има ту близу, у Подбишћу, једна млада удовица. Кућа осамљена и у њој нико до ње и ситног дјетета. Ту је и колибица - мљекара, кухиња, шта ли, ако би неког било у кући. Бећ је бивао код ње. Згодашна женска, а што је најважније - огањ, камџија. Име јој је њежно, миришљаво: Дуња, а она - жестока, опора. Поручила му је да може доћи кад хоће, свако вече. И он је обећао, као за ноћас.

Иако није ни за трен запостављао војничке дужности, увијек се, па и сада, осјећао незгодно кад би остављао војску ради забављања са женскимa. Али је, упркос томе, код њих одлазио. С временом су му се војни послови, нарочито битке, спајали са забавом, иако је она нелагодност остајала.

Срачунавао је вријеме: до удовице и натраг до батаљона - до Мојковца, требаће му око сат. Сад је око осам. Ако се код ње задржи и три сата, биће опет на вријеме код батаљона, чак ће стићи и да придремне сат-два. Али се није рјешавао да пође. И то не толико

због тога што може нешто хитно искрснути код војске. Од тога се могао осигурати: сеиз му је био рођак, преко којег је удешавао и своје љубавне згоде, па би му рекао гдје ће бити. Него му се није неодољиво ишло к Дуњи, ноћас - као да сјутрашњи дан искључује ноћашњу ноћ за такве работе.

Уто је изашао и поручник Смиљанић. Препознао је Стојана и сам му пришао. Били су се зближили њих двојица, иако су се знали однедавна. Привлачио их је сродан однос према животу, који људи у рату брзо откривају један код другог. И поручник је био лијеп човјек: висок, плав, снијежнобијелих зуба у препланулом лицу, испод ријетких уфитиљених бркова. И он је држао да своју љепоту не треба да чува залуду, него да њом и себи и другима радост чини: волио је женске.

Смиљанић, без увода, примијети Стојану: Чини ми се да је међу вама, Црногорцима, било распре. А чему - Швабо нас све за гушу држи! А Стојан је ћутао: поручник не би сасвим схватио у чему је спор, а није му се ни разглабало. Ипак додаде: Ми Црногорци смо такви - само заједничка рака може да нас сложи. Иако је и србијанске официре била обузела она фамилијарност, било је очигледно да они на сјутрашњу битку гледају као и на сваку другу. Зар се Смиљанић не чуди распри међу њима? Распра додуше није непосредно због битке, али и јесте: за шта ми треба сјутра да гинемо - за сплетке цетињске или нешто веће? Него Србијанцима је то немогућно објаснити, иако смо један народ, браћа. А како би било - помисли Стојан, кад би он позвао Смиљанића, јабанца овђе, да попију штогод и повеселе се - Бадње вече је и њему, а сјутра неће ни он имати кад да божићкује.

Смиљанић одби позив, мада неодлучно - мора најприје свратити код батерије на Подбишћу. И тада Стојану - већ су се праштали, паде на ум: Како би било да он ноћас уступи Смиљанићу ону удовицу? Зашто да не, та и он је војник мученик, брат Србин? Зашто га не обрадовати, зашто му макар што не подарити?

И Стојан понуди удовицу поручнику.

Овај се не зачуди, али истаче да је то незгодно, није то ствар да иде из руке у руку, а тешко да би она и пристала. Показа се и да Смиљанић зна где јој је кућа и чак је познаје. Стојан се све више загријавао за замисао: Дабоме, није ствар, али је удовица - има право на све, жељна сваког добра и љепоте. Неће да одбије, у то сам сигуран, само јој прићи скривено, да неко из села не опази. Главно да је скривено и ненасилно. Ако те она и не препозна - само кажи ко те шаље и пажљиво започни разговор.

У мраку, Стојан није могао да разабере израз на лицу Смиљанићевом, али је по тону његовог говора и по држању његовог тијела био сигуран да се овај смјешка - оним његовим снажним бијелим зубима, и то колико захвално, толико и с благом чулношћу.

Опростили су се, загрљивши се нагло - нијесу имали намјере да то учине прије него су се руковали, па их снажан стисак руку подстаче и на загрљај. Поручник пође пјешке - у ноћ, к удовици, а Стојан се баци на коња - к батаљону. Али Смиљанић заста, једва разговезтањ, и довикну: Слушај, гледају да ти се сјутра одужим - подупријећу те честито топовима.

Стојан није могао да се не смије, јаракнувши коња мамузом.

Али веселост га учас остави.

Коњско погиравање као да пробуди у њему непозната осјећања и мисли. Ето, као да се и он промијенио: вучки се отимао око женскиња, жешће него други око имања или славе. А ноћас - прећушта женску другоме, и то какву женску. Сјети се њежно своје жене, варошанке, предане и кућевне, која није хтјела, сем љети, ни да живи на селу. Сјети се са слатком ситошћу њене блијезде гојазности, млаке, влажне и неотпорне. Јавише се ликови двојице његових дјечака - он осјети како сав радосно затрепери изнутра. Пријатна је кућа своја - увијек човјек има гдје да се врати. А Дуња, она је друкчија - не штеди се, сува врелина, испије снагу а не да мушком да се засити. Топла ноћ ће бити Смиљанићу ноћас с њом.

И са жене на Дуњу, с куће на синове, он улови себе у том за њ необичном размишљању. Умало што није гласно говорио себи, не примјећујући да коњем сагони војнике с пртине: сјутра ћу погинути. Биће да је због те слутње и све то - жеље за кућом, уступање Дуње. Никад није тако премишљао, нити му се такво шта догађало. Кажу, човјек наслути погибију. А и он је имао пирлике да то запази. Можда и он сада то наслућује. Погинуће сјутра. Он. Или Машан Јанковић, Машан. Један од нас ће сјутра погинути! - гласно прошапта и пробуђен и постиђен јаракну коња и тихо запјева о јунаку и гори жалосној због његове погибије.

12

Аустрија је свестрано познавала Црну Гору. Па ипак није могла избјећи погрешку сваког освајача. Она је знала да је Божић православнима највећи празник, а Бадњи дан у Црној Гори повезан и с предањем истраге - истребљења потурица под владиком Данилом, крајем седамнаестог или почетком осамнаестог вијека. Кроз Његошев спјев, коме је послужила као мотив, истрага је Црногорцима постала нешто више од предања и нешто друго сем ускрснућа независности: њихов духовни и осјећајни свијет. Знајући то, знајући превише, Аустријанци су држали да ће отпочињањем офанзиве баш на Бадњи дан и развијањем битке у току божићних празника, погодити Црногорце, од краља до последњег војника, у најосјетљивији и најбитнији центар њиховог тадашњег државног и националног, а не мање духовног и моралног живота.

Прорачун није био нетачан: баш то су и погодили. Али су последице биле обрнуте: топовско грување и штектање митраљеза на Бадњи дан, о Божићу, открили су непријатеља коме ништа није свето - хоће не само да освоји земљу и разори државу, него и да ишчупа оно по чему су Црногорци оно што

су - душу и мисао, без чега ни живота нема. Црногорци су били згранути, иако нијесу држали да су Аустријанци ма чим обавезни да поштују православни Божић или црногорски Бадњи дан. Али баш због тога што је то био брижљиво смишљени напад и на њихово празничко људско радовање и на њихову историјску битност, отпор је скупио све силе и добио пресудан, судбински смисао.

И као што бива у таквим тренуцима, неко нађе ријечи које изразе пркосно огорчење, прострује и претворе се у нешто више од позива и заклетве - у смисао оних који се боре. Те ријечи су биле: Крвави Божић. Оне нису значиле само покољ и несрећу, него и: Кад је тако, хоћемо крвави Божић, нек упамти Швабо како га слаavimo.

С тим ријечима, с том помишљу кретали су у божићно јутро батаљони.

Снијег је отежавао кретање и гушио сваки шум. Но и без тога војска се кретала мукло, ћутке.

Ћутљивост је била тако потпуна да су се ријечи младог попа Јагоша, који је у бијелој тмини соколио Колашинско-речински батаљон на Мојковцу, одбијале од ње као од зида. Огњевите и утјешне, звучале су празно и јалово, и да војници до једног нијесу били обузети истим расположењем, неко би шаљиво позвао попа да скрати, јер и без тога умију погинути. Поп је и сам то осјетио и баш кад је хтио да заврши говор, из глухе бјелине је избио на коњу стари и својеглави поп Алеска: Мање збори, а више твори! Мање кади, а више слади! Него крст у једну, а пушку у другу - па пред војском!

Попа Јагоша су војници поштовали због обзирног и савјесног старања, а попа Алеску вољели, због његове ћудљивости, смјешних узречица, а нарочито због тога што се, супротно млађим поповима, није држао канонских прописа, него ратницима дозвољавао прекршаје, а и сам ратовао и борио се с оружјем, не уступајући ни најмлађим и најжешћим. Али ни његове ријечи овога пута не наиђоше на одзив код војника.

Ни команданти се не усудише, или се не сјетише, да одрже говоре уобичајене пред биткама. Нијесу се чуле ни шаљивчине, којих се нађе у свакој јединици свих војски на свијету.

Могло би се рећи да је, сем уобичајене забринутости пред новом битком - а свака је нова - војску било захватило нешто слично ономе као кад човјек прегори све и ријеша се на све, само да би очувао или постигао оно што му изгледа животно, судбински важно. Но та прегорјелост није била и тупост. Напротив. Војници су мислили јасно, а опажања су им била хладна и оштра: случајни пуцањ на косама зауставио би и напрегао читаве батаљоне, на разним странама. Сваки је оно што мора доћи свакако претресао на свој начин, будући при томе ужасно осамљен, као да ће баш на њега пасти, и као да је већ пало, најтеже бреме које мора сам да изнесе. Али сем тог личног, пред битком карактеристичног осјећања било је и једно друго, опште - мукла озбиљност и стравична ријешеност на све. Због тога није било никаквог одушевљења. Али ни страха ни колебања.

Потпуно је поуздано једно: да је у тој ноћи когод упитао ма којег војника под косама мојковачким да ли ће Црна Гора изгубити рат - овај би му без двоумљења потврдно одговорио, иако није знао о аустријској офанзиви и на другим фронтима. Али да га је упитао треба ли се упркос томе ујутру немилице потући с Аустријанцима - овај би се толико мало колебао да би се чак и зачудио таквом питању. Нико није сматрао битку ни бесмисленом ни некорисном, иако она није ни за длаку мијењала неизбјежни удес црногорске државе, а и Српства. Но ако би неко од њих био присиљен да изложи смисао и циљ битке, коју ето хоће и морају да воде, он би се или збунио, или почео, слично попу Јагошу, великим ријечима о Српству, стољетном црногорском јунаштву и части, старом Краљу, кућном прагу и божјој милости јунацима. Али те ријечи би звучале празно, лажно, а свакако ништа не би објасниле, нити иког у нешто увјериле.

Такво расположење није било обухватило само бојиште на Мојковцу. Подаци и казивања непобитно потврђују да је тако било и на другим фронтима.

Али у вишој команди оног код Ловћена - најважнијег фронта, превлађивала је сметеност и неопорност. Краљев син књаз Петар био је недаровит и брзоплет старјешина, огрезао у закулисну игру око сепаратног мира и окренут к томе као излазу. Његове јединице су премјештане и повлачене бесмислено, тако да је непријатељ одмах и олако заузео кључну позицију - Кук на Ловћену и отворио себи пут ка Цетињу.

Противници краљевог режима, односно црногорске државне посебности, касније су много говорили и писали о неактивности, па чак и о издаји на овом фронту. Доиста је тај фронт био најнеактивнији. Али се не може порицати да он није имао куда да развије неку већу активност: Црногорци нијесу имали чим да дејствују на мору, а ни ближе обали, због аустријске флоте - они су морали остати на врлетним висовима.

Никаква озбиљнија издаја није доказана.

Врхови цетињски, који су кроз књаза Петра најнепосредније држали тај фронт, доиста су били без вјере и душевне снаге, одвојени од ратоборног духа војске, чак и у сукобу с њим. Малодушност и забуна, које обично иду заједно, биле су стварна и највећа издаја - ако се могу тако назвати. Ловћен и Цетиње, симболи историје и отпора, пали су скоро без боја, а с њима убрзо и остала земља. Под ударцима, нарочито флоте, па и авијације, уз велику премоћ Аустрије у људству, кључни положаји тог фронта пали би прије или послје. Али су пали као да их је бранила неваљала војска. А не може бити сумње да би баш та војска, да је имао ко да је поведе, дала најљућу битку. Јер ако је тадашње Црногорце још требало рачунати међу најратоборније народе, ови су били најратоборнији, најотпорнији Црногорци - њихови пређи су и стварали црногорску државу и име црногорско. И баш што нијесу дали одлучну битку, остали су код њих непролазни стид и горчина.

Херцеговачким фронтом је командовао краљев рођак војвода Ђуро Петровић, старији и не баш окретан, али веома постојан. Његов фронт је био активнији, али је, на супрот оном сердара Јанка према Босни, наилазио на утврђења и унапријед припремљене положаје, засићене артиљеријом и митраљезима, што је све било за тадашњу црногорску војску непробојна препрека. А што и овдје није дошло до окршаја сличног мојковачком, разлог је у томе што је тај фронт био развучен - није се, услед географских и климатских околности, сабио и свео на једну тачку као на Мојковцу, него скидао и трошио у малим одвојеним иако жестоким бојевима. И тај се фронт жилаво опирао, све док му непријатељ није, продријевши преко Цетиња, дошао у бок и позадину. А кад је наређена капитулација, војвода Ђуро је први сломио сабљу да је не би предао непријатељу.

Војска сердара Јанка, такозвана санџачка војска, имала је несумњиву предност и у томе што је била уигранија у ранијим небројеним окршајима на слично - брдском и шумовитом тлу. Људство је било прекаљено. Борци с Мојковца су се касније неоправдано хвалили како су они једино и умјели и били кадри да даду такву битку. Тачно је да су они били битку читаве Црне Горе - ону коју Ловћен није хтио ни умии, а Херцеговина није била у прилици.

Такво расположење - мрачна и хладна ријешеност, имало је и своје посебне разлоге: граница, Божић, независност, ток рата и славни слом Србије, уткривање политичких струја.

У црногорском карактеру се преплићу и потискују крајност и такво расположење је било и на ивици крајњег кукавичлука.

А што је оно водило и могло одвести у највиши, у безумни хероизам - у свјесно жртвовање, има и разлога који су испред и иза свих осталих.

Било је у историји српског народа нешто што је прешло у његову националну црту, а нарочито митско поимање властите судбине: осуђени смо на сломове, на пропасти и несреће, али да у њима не

клонемо, да их поништимо не штедећи себе. Народ који дуго и стрпљиво трпи насиље и ропство, али им се не подаје, не постаје и духом роб. Остаје у њему увијек нешто несавитљиво, непокорно, неуништиво. То се најпуније потврђује у биткама, баш у онима које не доводе до побједе.

На коцу - псовком, у синциру - уздигнутом главом.

Има тренутака када су појединци, а још више нека људска скупина, вољни да пођу у смрт да би се показали моћнијим од противника, да би и будућим покољењима пружили оправдање и услове опстанка.

Такво нешто и све то сплело се на Мојковцу.

Мојковац скоро да није ни имао махнитих јунака који вуку гомиле. Али ни кукавица - забушаната и бјегунаца.

Али ко је знао, ко је могао све то да зна? Ко је и мислио о томе, тако? Рат, битка - стварности као и друге, и људи прије свега настоје да се у њима снађу.

Старјешине нијесу помислиле шта значе тај мук и спори одмјерени ход војника. И сами обузети истим расположењем, они су иза оних који су пртили - полако и сигурно ишли пред јединицама.

Један народ се, а да то и не зна, одлучивао на смрт - да би живио.

Негдје испред зоре снијег је престао и брда над Мојковцем су изронила огњевима. Обије војске су сву ноћ ложиле ватре и сад се радосно откриле једна другој.

У рату каткада наступају тренуци у којима противници, забављени истовремено око истих животних потреба - јела, спавања или другог, не узнемирују један другог. И сад су се непријатељи на једној и другој страни спокојно гријали око огњева, припремајући се за јутро. С Мојковца су се нарочито лијепо, у огњеним низовима, видјеле црногорске

ватре - све од Брскова до Развршја. Аустријске су биле свакако с друге стране, али су избиле и на врхове - Улошевину и Развршје.

Владао је чедни мук у бјелини која је везивала небо и земљу. У само свитање, изникло из земље, из неба, бијелу тишину су раскинули топовски плоти с црногорске стране.

Аустријанци су спремно дочекали црногорски удар. У току јучерањег поподнева и ноћи они су успјели да се прилично утврде - на најважнијим тачкама да се укопају и ограде жицом, зналачки користећи у томе жбуње и стабла, удољице и брешице. Према искуству из дотадашњих борби, они су држали да ће Црногорци извршити жешће и краткотрајне противнападе, уз подршку пет-шест застарјелих Де Банжових топова - Црногорци су их звали Денбажовима - па се повући на идуће брдо. Сада их је изненађивала црногорска постојаност и живавост, а не мање бројност и тачност црногорске артиљерије.

Црногорци су ту били прикупили с разних страна и од Србијанаца око четрдесет топова, довели су уз надљудске напоре и две хаубице. Чак и пошто су Аустријанцима пристигла појачања, Црногорци су на Мојковцу остали нешто надмоћнији у артиљерији. Иако су оскудијевали у муницији, овдје и сада је нијесу штедјели, свјесни одлучности битке и положаја.

Обичај је у Црној Гори да се Божић дочекује пуцањем и свакако је грување топова код Црногораца изазвало сјећање на то. А сва аустријска војска је препричавала шалу како је црногорски официр на заповијест Господареву да отвори ватру из цијелокупне артиљерије, упитао: Хоћу ли с оба топа, Господару?

Али то није, јутрос, био ни обичај ни шала.

Кључне тачке очас су постале ковитлац пламена, снијега, земље, камена и дрвета, челика и људског меса.

Управљање искусном руком, све цијеви су свој огањ у одсудном часу сручиле на Развршје - истурену чистину од око четири сотине метара дужине и двјеста метара ширине. Оно је непрестано ригало огњем и земљом, одазивајући се невидљивој грмљавини од Вечериновца и Малог Препрана. С Мојковца се лијепо видјело како је његова чедна чистина у трену изрована, док јој Црногорци, у црним гусјеницама, кроз огњелу шуму, подилазе с три стране.

С Мојковца се и лијепо чуло - чим је пресјечен топовски тутањ и мрко ригање на Развршју - не само срдито лајање митраљеза и неуједначено и глухо праскање пушака, него и халакање војске која журиша, па чак и урлици појединих бораца.

Потрајало је тако.

Колико?

Нико није мјерио вријеме.

Онима с Мојковца је све изгледало и дуго и споро.

Виде се Црногорци како се, одбачени, поново групишу у жбуњу око Развршја. Кратки трескови ручних бомби, митраљеско штектање, неусклађени пуцњи, урлици и отегнути, болни зов гомила. Па тишина. Дуга и мучна. И опет групице Црногораца, међу деблима букава - одбачени или однекуд искрсли. Нестају и они у вреви палбе и срдитог режања и кидања. И дуга, сад слатка тишина - наши су изгледа успјели. Али све опет почиње. Ордонанси испред команде у мојковачкој караули чепукају, блиједи, унезвјерени. Јер то горе траје и траје, а нико не долази да јави.

Било је већ девет сати кад се бој почео смиривати, одјекујући глухим пуцњевима иза брда.

Групице старца и дјечараца, неки и без оружја, пролазе испред карауле, журно, али мирно и у обичном разговору, као да не иду на бојиште. Нико их нити води, нити зауставља - незвана поткрепа из брда црногорских. Долазе, одозго, и први лаки рањеници - гласници битке, али који тако мало знају да кажу. Узмувале се и жене - од фронта и ка њему. Оне које

су биле близу разбојишта - видјеле су само мртве и рањене.

Командант Меденица био је већ око седам сати послао два ордонанса, али се они још нијесу вратили. Сједио је у караули, на камену крај ватре, пригрнут кабаницом, као човјек који се тек пробудио, па му је хладно и хоће да се пригрије. Зидови карауле објени - кеси се камен и креч мијешан с пржином. Подови, врата, прозори - све сем црних греда разнесено је, и караула на два висока боја, с испрваљиваним кровом од камених плоча, личи на пећину, пуну и наказну - види се да је људском руком саграђена, па људском руком и разурена и опљачкана.

Иако није био сам - ту сједи и његов отац Драгиша Перков и исто тако стар, али крупнији, сердар Миро Влаховић - Милош Меденица ћути с напрегнутом стрпљивошћу, као да никог нема. Ћуте и старци, неуморно пушећи из дугачких чибука и гријући окочањене удове.

Шта хоће старци, који су раније водили у бојеве своја племена? Да савјетују - нико их не слуша, сад се друкчије ратује. Да иду у бој - једва се коња држе. Примакла се битка њима, па и они свечано обучени к њој пошли - на границу коју су они некад поставили. Ако ништа, мило ће бити војсци кад их види.

Кад је уминула врева, Драгиша се прекрсти: Велики свемогући Боже, нек ти је на памети сиротиња, помози војсци црногорској! То чини и Миро. А Милош је устао, пренут тишином, и изишао напоље - неће ли већ и гласници.

Видјело се како се одозго, од Улошевине, спушта један за другим читав низ људи који вуку за собом носила. Таквих низова било је и другдје - избијали су на пропланцима низа стрмине. Да би се смањило број носача и убрзао пренос, неко је изумио да рањеника положи на носила - два коца с преплетом пружа између њих, па би носач узео за предње ручке и повукао пртином. Снијег је сметао и засипао рањеника. Али је свлачење ишло брже и није тражило много носача, а у равници су чекали носци и коњи и разносили рањенике.

Поступно се разјашњавао и ток битке.

Црногорци би умах збрисали малобројније Аустријанце да нијесу неочекивано наишли на испреплијетане редове бодљикаве жице.

Батаљон Стојана Станковића се раштркао, налетјевши на ту препреку, али се није растурио, мада га је захватала и бочна ватра с још незаузете Улошевине. Војници су се повукли и прилегли, налазећи свакојаке заклоне - дрво, камен, увалицу. Па опет кренули. И тако из неколико пута. Војска је испољавала неуобичајену и присебну упорност. Али жица и бочна ватра су ометале узимање Развршја. А и кад је Улошевина пала у наше руке, сам Стојанов батаљон није био довољан да продре и с бокова у позадину непријатеља. Уз то су Аустријанци били очито ријешени да Развршје, заузето још јуче изјутра, не пунте без велике невоље. Својом голом истуреношћу оно је било кључ читавог положаја.

Из резерве је - ту одмах под Развршјем, као појачање Стојану здесна, кренуо батаљон Машана Јанковића. Њему то нико није наредио, а није ни могао, јер телефонске везе с Мојковцем није било. Било је додуше договорено синоћ да Машан, пратећи развој битке, притекне у помоћ. И он се кренуо у одлучном тренутку.

Али је и он ударио на жицу. Но како је мјесто шумовито, а налијетало и прамење магле, било је могућно, уз ватрену заштиту, прикучивање жици. Кроз неколико рупа, отворених маказама и динамитом, батаљон је усовом прегазио Аустријанце и нашао се у њиховој позадини. Међу Аустријанцима је настало колебање и Стојанов батаљон је поново искочио из магле - преко жице и кроз њу, и завладао Развршјем. На леђима непријатеља, оба батаљона су слетјела све до Лепенца, гдје их је дочекао отпор аустријске главнине из страна и брежуљака Цера.

И овдје су прокидање жице махом обављали старци. То је била дужност коју су још код Скадра себи намијенили. У јуришима код Скадра 1912. и 1913. године, нарочито на утврђено голо брдо Бардањолт, улудо је бачена и покошена младеж црногорска.

Главна сметња су биле жице, штићене митраљезима. Низали су се недјељама узалудни јуриши. Онда су старци црногорски сами смислили да одмијене у смрти момке, не би ли претекло сјеме земљи и братствима: ишли су на жице и кидали их динамитима, а често, невјешти, и саме себе.

Збацивањем непријатеља у долину Лепенца у ствари се и свршио бој првог дана Божића. Црногорци су преотели оно што су били изгубили на Бадњи дан. Побједа је била велика, али ни одлучна ни прекрвава. У војску се вратило весеље и пјесма, срочена можда баш о том боју и Божићу крвавоме, на самом разбојишту.

Но било је очевидно, како по јутрошњој упорности, тако и по подневној предузимљивости непријатеља, да он битку не сматра завршеном.

То је потврђивала и извидница, која је предвече избила на Мојковац, упућена већ, два дана раније у позадину непријатеља. Аустријска војска је већ била главнином око Лепенца. Отприје се знала њена снага. Сад се знао и правац удара - Развршје, Мојковац. Извидницу је предводио мјесни ловац - стројан, висок и снажан плавушан.

Он је испричао и како су, пробијајући се кроз шуме и сметове, нагазили на траг аустријске патроле упућене да извиђа наше положаје. Било је петнаестак Аустријанаца, очито пробраних као и наши. Наши су им се прикучили и побили их све до једног. Били су то млади људи, доброг соја - румени, високи, плави. Ловац је причао доброћудно и једноставно, као да се вратио из лова на зечеве: А било је слатко побити тако лијепе Швабе.

Доспио је глас Меденици да је, јуришајући пред батаљоном, погинуо капетан Машан Јанковић, а Стојан Станковић рањен у руку.

Погибаоце су већ око подне почели да сносе на Мојковац.

Али Машанова војска није дала да однесу њеног команданта. Придружио им се и Стојан. Наредио је да се ископа рака на чистини изнад паде, на Улошевину - на погледу двијема крајинама.

Спустили су погибаоца, гологлавог, у закопчаној кабаници, изрешетаној на грудима и свој крвавој, са сабљом објешеном и пруженом по тијелу.

Сабља се оклизну и празно звекну у гробу. Један војник ускочи у раку и поново сабљу намјести низ тијело. Стојан је био познат говорник и радо је држао говоре. Стао је над раку, огромну и црну на снијегу, с гомилама земље око ње. Машан је у раки био још мањи - невесело скупљен. Стојан је стајао, о врат објешен лијеве руке, погледајући час у блиједе, залеђене очи и отворена уста Машанова, час у долину Таре и на висове планина.

Огроман, бескрајан простор се шири над раком и над бојиштем. Војници ћуте, ућутао се и свештеник, очекујући говор. Војник из Машановог батаљона не одоле и зајеца, а непозната жена поче да нариче. Можда се то Стојану учини веће од ма каквих ријечи и он надланицом протрља нос и очи, па узе шаку земље и просу је, пазећи да не падне по лицу Машановом. Шта да се каже? Био је Србин и човек. Лака ти земља коју си својом и душманском крвљу залио!

Стојан дугим корацима пође ка свом батаљону, ка Развршју, као да бјежи од раке, од нарикаче која је пустила свој глас над висовима, над војскама, отегнут и црн као и она, зазивљући живе и мртве, проклињући проклету земљу црногорску у којој се добар човек и јунак одржати не може, кунући, у камен загуцајући освајача који је и рождество Христово крвљу људском натопио и незван дошао да покоси цвијеће Црне Горе.

Не чекајући да се раздани, Црногорци су се идућег јутра, на други дан Божића, 8. јануара, развили у јачини два батаљона ка Лепенцу. Спуштали су се опрезно - патроле су јављале да је испред њих непријатељ, и споро - због снијега, иначе свукуд утраганог.

Али прије него су и стигли до Лепенпа, ударили су као о огњени зид - о густе и широке колоне непријатеља. Одбачени, повукли су се, по обичају, журно и неуредно, а с њиховим избијањем на Улошевину и Мједено гувно почело је и дејство аустријске артиљерије на Развршје, које се диже између та два положаја. Вагра се убрзо пренијела и на друга два положаја. Ускоро су Аустријанци извршили јурише, у уредно сврстаним колонама, на сва три положаја.

Једино се одржало Мједено гувно - положај најближи Бјеласици, који је бранио Пбљски батаљон, састављен од Поретараца, људства баш из околне Мојковца.

Али разлог томе није био што су се Пбљани, бранећи и свој крај, борили жешће од других. Везаност за своју кућу и село у овом рагу, а поготову у овој бици, била је слаба, никаква. Знало се и да Аустријанци не праве никакве мјесне разлике, на супрот муслиманима и Арбанасима у ранијим ратовима, с којима су црногорска племена имала и својих рачуна. Надвлађивало је осјећање државе и Српства као цјелине. А то је одговарало и стварним односима: циљеви Аустрије су били уништење независних српских државица и подређивање читавог српског народа.

Снаге против Мједеног гувна биле су слабије или неодлучније. Али незаузимање тог положаја знатно је олакшало Црногорцима да пријеђу у противнапад. Мједено гувно, положај најближи Бјеласици, послужио је као стожер око којег се прибрала војска црногорска, која се повукла махом у том правцу, а не ка Мојковцу, остајући тако на лијевом боку Аустријанаца.

Сада су Црногорци морали да се боре за оне исте положаје које су јуче преотели.

Аустријски удар није као и обично био снажан и непогријешив, него брз и жесток. Изгледа да су Аустријанци били и постиђени због јучерашњег пораза. Генерал Рајнел, командант 62. дивизије, био је и сам код јуришних трупа.

Црногорци су се брзо регруписавали. Њима је било веома важно да положаје нападну прије него их Аустријанци утврде. Јединице су биле уморне, али без већих губитака. Примакнута је и резерва - ускочки батаљон и регрутски батаљони, који дотад нијесу ступали у битку.

На челу батаљона, Малиша и Петар су подухватили Развршје с мојковачке стране. Пртина и трагова било је на све стране - од јучерашњих колона и искакања појединаца. Упркос томе, војска због снијега није могла наступати стрелачким стројем, него у групама и колоницама. Хладноћа и ведрина су такође отежавале наступање. Једну читаву чету одредили су за извлачење рањеника - остати рањен неколико минута значило је што и смрзнути се. Прекјуче и јуче је било смрзавања, иако су дани били влажни, и војници су се тога бојали више него ране, него смрти.

Команда артиљерије, ваљда добивши налог с Мојковца, а видећи батаљон развијен за напад, почела је нешто раније да засипа Развршје гранатама.

У смрзнутој бјелини свака ствар - гранчица, лишај на стаблу, траг вјеверице, оштро се истицала, а најмањи покрет одударо.

Јуче су услови за јурише били погоднији; могло се искоришћавати прамињање магле, а и непријатељ је био слабији.

Петар је држао да треба наступати полако, све до задњег тренутка користећи свако стабло, сваку увалицу. Отимати стопу по стопу и држати отето.

Малиша је схватио Петрову намјеру, казану у неколико ријечи, и одмах је прихватио: у таквим часовима људи брзо мисле и сналазе се, ако нијесу од оних што губе главу. Али је држао сувишним да се командирима чета и водницима излаже начин наступања - управљаће се они по навици према команди батаљона и оном што је могућно.

Малиша махну руком, призвавши помоћ божју, и чете - иако су његов покрет могли видјети само они ближи - развијене у водове и десетине, кретоше у напад.

Артиљерија пресјече палбу.

Војска је заиста наступала полако, опрезно, одбацујући аустријске предстраже. Митраљези помахнитало заграјаше, у шуми се чинило да пуцају са свих страна - из позадине, из неба. На ивици чистине јединице, дочекане ватром, разбише се у групице, у појединце, прилежући око коријења букава, по удолицама. Лијепо су се видјели Аустријанци - на којих сто, сто двадесет метара, у јучерашњим рововима - виреле су главе и блистали ледени бајонети, а неки су се помањали и до појаса.

Лијево уз букву био је жбун - свукуд је било жбуња и стабљика, и чим се Петар иза стабла промолио, непријатељски митраљез, као да је баш то чекао, поче да брсти гранчице, а снијег и парчад дрвета и коре да врцају окол: Црногорци су иза стабала гађали непријатељске војнике. То није било добро: мјесто јуриша, могло је доћи до препуцавања. Чистина изгледа несавладива, требало би да почну крилни батаљони. А они можда чекају на Петров. Можда ће јуриш, упркос чистини, прије почети овдје.

Петар је знао, осјећао да је блијед. Али пошто је и Малиша, ту крај њега, такође био блијед, није га било стид. Знао је и да ће морати јуришати преко чистине. И то први - у црногорској војсци се још држало обичаја да старјешине батаљона наступају пред јединицом, иако је од тога командовање трпјело.

Чекао је да у њему сазри - баш сазри, неизбјежност тренутка јуриша. Упркос блиској палби, он је мислио и смишљао мирно, скоро хладно, истовремено опажајући не само како стабло, чистина, него и огромни простор иза њега нестају, топе се, а он се читавим својим бићем, све већим и свеобухватнијим - као да једино оно и остаје, усмјерује ка том неизбјежном тренутку.

Из искуства је знао све то. А ипак је доживљај и сада био нов. Тако исто му је било знано и ново и губљење појма о оном што треба да дође - судар с

непријатељем, а једино стваран, важан и све судбоноснији, сам тренутак искакања из заклона и јуриша

Све друго губи значај и садржину. А тај тренутак треба сабрано ишчекати, изабрати га из спорог, бескрајног протичања времена. Извршити треба тај тренутак, да, извршити: оно што он, Петар, тада учини, то ће и бити тај тренутак друкчији од осталих, иначе се безличан изгубио у низу других. Сва војска чека тај тренутак и сваки војник понаособ. Обје војске. Чекају их - Петра и Малишу, њега - Петра.

А све траје дуго, стравично дуго. Колико? Минуте? Он погледа у сат - био је погледао и кад су клекли у заклон - овај је стајао. Али не, секундача се помицала. Није био прошао ни минут.

Војска наша се ућутала, пуца једино непријатељ. Шта ради Малиша? Очекује и он да сазри онај тренутак? Петар погледа у Малишу, овај се скупи као да хоће да утоне у снијег, у земљу, па искочи иза стабла с исуканом сабљом и продера се избезумљено за сваки други тренутак сем овај: Ха, ко је витез, ураа!

Као да је баш то и чекала, војска заурла и јурну, а шума и брда као да кренуше с њом.

То понесе и Петра, и он се нађе на чистини, престижући Малишу.

То је био јуриш - тако знан и увијек друкчији, као љубав, као смрт. Страшан кад човек размишља или прича о њему, али опојна радост док се догађа. Без имало осјећања опасности, с неком далеком, туђом примисли да би се могло и погинути од некаквих тамо челичних метака и бајонета. У сваком случају, чита, опипљива опасност постоји за друге, али ни за једну индивидуу која јуриша.

Све је то Петар добро знао. Он је видио, трчећи кроза снијег с револвером у десној руци - лијевом је придржавао сабљу да му не смета, како војници падају, погођени, ширећи руке или се склупчавши у снегу. Али то као да нијесу били мртви и рањени, и не његови војници, а урлици и крв, разјапљене чељусти и истрештене очи - све је то било природно

и као да се нимало није тицало лично њега. Да, тако је то у јуришу - било му је у дну сјећања: човјек се опије, ни најљуће га ране не боле, чак и себе опажа друкчијим од свакодневног, несвојим обузет заносом да преживи, сигуран да може преживјети.

При томе је све јасно видио и присебно реаговао. Малишу је очито заморио снијег - сав је поцрвенио, пушка палог војника стрши кундаком из снијега, а снијег измијешан са земљом и крвљу, да и крвљу, и то јучерањом, црном. Успије ли да претрчи половину чистине, неће погинути, јер ће и Аустријанци морати да искоче из заклона, почеће борба на бајонет, а то је већ друго - чистина нестаје као њихова предност.

Погледао је лијево и десно и обрадовао се - као да ускочи у нови свијетао простор, утврдивши да су половину лозине несумњиво прошли - до непријатељских ровова је било још тридестак метара, ни толико. Аустријски војници, промоливши се до појаса, држали су пушке с бајонетима на готово - можда су и пуцали, а плави ђосави војник црвеног лица, као да је нишанио право у Петра. Петар примијети:

Ах, зашто већ не искачу из ровова - тај би могао и да ме погоди!

Двоструки изломљени низ непријатељских војника, с гребенама бајонета, баш тада - као на Петрову жељу, искочи из земље, из снијега, урлајући и несхватљиво брзо се створи испред Петра. Ђосави црвени војник - онај исти који га је малочас нишанио, ишао је као омађијан бајонетом право на њега. Петар опали у њега - не баш у њега живог човјека, ђосавка, него гако, у њега ствар, у њега ништа, а загим се уви испред бајонета - бајонет продужи с урликом и повуче запањеног ђосавка у снијег.

Аустријски низови се разбише о групе Црногораца, да се више не саставе.

Петар се обазре око себе и у крхланцу урлика, тучњава, гушања и рвања примијети да и сам виче. Малиша је такође соколио војску - ако га је ко чуо,

витлајући бесмислено сабљом у једној, а револвером у другој руци.

У неред, Аустријанци су бјежали назад. Али Петар је био потпуно сигуран - ни сам не би могао да каже због чега, да то не значи ни крај сукоба ни побједу. Тако је изгледа, осјећала и војска - Црногорци нијесу као обично бјесомучно јурили за бјегунцима, него опрезно, као да очекују нови противнапад.

И доиста, иза превоја се одједном диже живи зид аустријски. Био је збијен, уредан и дебео, бајонета поређаних у чешљеве. И тај зид се кретао, ваљао као слијеп, не обазирајући се на палбу - на мјесто палих су одмах ступали други. Па ипак га Црногорци сачекаше, неке групе чак и јурнуше у њега.

Аустријски зид се овдје-ондје уви, напуче, и војске се помијешаше.

Петар се скоро зачуди кад из чешља пред њим испадосе два-три зуба и отвори се шкрбина. Он се скоро побоја да се не нађе иза Аустријанаца, одсјечен од својих. Али око њега је био вртлог гушања, ударања, бодења - крв је бризгала урлицима и урлици крвљу на све стране, живи су отимали један другом живот на мртвима и рањенима. Урлао је и он - због неодољиве напетости, из потребе за урликом, а не да неком нешто саопшти - његову команду не само што нико не би чуо, него не би ни схватио. Тукао се као и сваки други. У рукама му се створила пушка - кундак је одбио о нечију главу, једну главу је до очију располутио сабљом.

Кроз вреву и урлике пробијали су се пушњиви револвера и бојиште је брзо прекривао плавкаст дим. То је био црногорски начин у судару: Црногорци су махом носили Гасерове револвере на коло, зване црногорским, на димни барут и с дебелим оловним мецима, и њих су радије користили него бајонете. У обрачуну борца с борцем, револвер је био успешнији. Али јединица која би очувала своје редове збијене обично би борбом на бајонет потисла Црногорце.

Очајнички окршај с другим таласом је још трајао, а израсте трећи, још збијенији, неумитнији. Као да је неко тамо иза бријега сједио и мирно чекао прави тренутак, да повуче неки конач или притисне дугме и баци збијене редове Аустријанаца, који су чували линију непрекинутом, неугнутом, упркос томе што су трчали - јединствен, отегнут крик им је такође помогао у томе.

Сама појава тако јединственог и моћног противника у тренутку док су се Црногорци рвали с онима прије њих учинила је наједном сваки отпор бесмисленим.

Баш бесмисленим у часу безумне борбе, упркос избезумљености бораца - тако је Петар осјетио.

Најчудније је било то што су сви војници - и црногорски и аустријски - видјели, осјетили тај нови, неодољиви талас, прије него је и залпљуснуо разбојиште, и почели да се управљају према новим и неочекиваним могућностима - једни да одступају, да бјеже, а други да наспрху.

Било је узалудно позивати војнике да одоле. Петар је то ипак чинио, свјестан и сам да га они неће, да га не могу послушати. Неке је чак покушао и руком да задржи, а нашао се, најзад, у гомили, у шуми, у страни, као да га је бујица снијела.

Лијево од њих окршај је такође јењавао, преносећи се на нашу страну. Очито, ни јуриш на Улошевину није до краја успио. Али Мједено гувно се држало - тамо је ватра опадала на неријатељевој страни косе.

Чудно је било што је и Малиша био ту - још жив, гомиле војника, растурених по шуми - губици као да нијесу били велики. Малиша је брисао зној, отхукујући и кунући: Пасја вјера, на нос ми душу истјераше! А војници су се журно и без позива прибирали у своје водове и додавали један другом хљеб и дуван, превијали ране - као да ништа није било.

Али и на нашој страни као да је неко мирно пратио ток окршаја.

Увалама су наступали регрутски батаљони, развијајући се за нови јуриш, а за њима батаљон Стојана Станковића, који се прикупио последије јутрошњег повлачења с Развршја.

Три регрутска батаљона бројно и нијесу били батаљони. А ипак су били нешто више, нешто силовитије од обичних батаљона.

Била је то замисао сердара Јанка Вукотића да од регрута створи модерне јединице - с црногорском храброшћу. То му је дијелом и успјело - саздао је у својој војсци три батаљона изузетна срчаношћу, издржљивошћу и дисциплином. Али су они били скоро истопљени у непрестаним бојевима од лета и јесени.

Састављени од младића из читаве Црне Горе - остала војска је махом била састављена према племенима и крајевима, ти батаљони су на почетку рата били пуног састава - око осам стотина бораца. На њих су падали најтежи задаци. Сад једва ако су имали по четири стотине бораца, упркос сталним приновама из резерве.

Међу овим младићима је већ одавно превладано весело подруживање племенима и братствима и међусобно задиркивање на тој основи. А и подруживање смрти. Борбе, рањавања и погибије непрестане саживјели су их у једну породицу. Али упркос ведрини, било је код њих нечег невеселог, као да су сви на смрт осуђени: свјесни да су кадри за најтеже, за немогуће, али и да их неизбјежно бива све мање. Дисциплиновани, нехвалисави, сем кад је требало бранити углед батаљона - и свог и оних других регрутских, нападали су без много вреве и журбе, али оштро и као један. Тако су се и повлачили. Били су боље опремљени и сасвим униформисани. Јер остала војска, сем официра, није била потпуно униформисана: капе - на форму црногорских, блузе и шињели махом од војничког руског штофа, али у осталоме - обући, панталонама, шаловима и рукавицама, било је много сељачког.

Петар је погледао те ћутљиве младиће који су мирно промицали шумом да обаве оно што његов батаљон није био кадар да учини. Наједном је био потпуно сигуран да ће они и успјети. Али колико ће их пасти? Колико ће бити њихови батаљони послјије тога? Сведени на чете, сачуваће једино своја имена. А његови војници? Већ се прикупљају по удолинама, и дозивљу - распитују, дојављују ко је из братства рањен или погинуо.

Мисао му лако прескочи на непријатеља.

Шта у ствари хоће та Аустрија?

Зна се то, зна и он: да освоји српске земље, да им наметне управу која њој одговара и тиме угуши идеју уједињења Југословена, која нагриза, поткопава остарјелу и многонационалну монархију. Да, то је њен циљ, политика њеног двора, официрских и новчарских врхова.

Али шта тражи њен народ - културан, цивилизован, богат, одавно већ без неписмених, без болештина? Шта хоће ти војници, ту на брду, ти доктори, професори, радници и сељаци који су то само по имену, а обрађују све машином и живе у чистоћи и удбности? Шта траже у овим пустим брдима и сњеговима? Од ових сељака, који су још сточари, још везани митовима у крвне заједнице, махом потпуно неписмени, из кљетара и савардака које дијеле са стоком, у којима се не зна за постелу, за металну кашику, често ни за кошуљу? Шта траже они у земљи у којој држе за богате оне чија чељад имају млијека, кукурузе и поњаве да се покрију? Шта хоће од народа који се тек отргао из стољетног робовања у своју државу и свој начин живота?

Свакако се они, Аустријанци - и ови овдје и они у Бечу, чуде због чега се боримо кад ничег и немамо и што се толико опиремо да нас цивилизују, да просијеку путеве и пруге и отворе руднике и фабрике. Они би то цивилизовање - дакако ради својих интереса - заиста и извели. И то можда брже и јевтиније него ми у својим независним државама. Свакако, наш огорчени отпор тумаче нашом заос-

талашћу - имамо је и превише, славољубљем наших моћника и себичношћу националистичких странака - и тога имамо на повалу. Своју борбу држе праведном: убили смо им престолонаследника, подривамо њихову европску, културну државу, у којој су различити народи дуго налазили своје мјесто, испријечили смо им се с примитивном националном необузданашћу на њиховом путу за Исток, а труну нам шуме и леже руде које сами нијесмо кадри да искористимо.

Да, то је један велики неспоразум.

И Петру су постајали схватљиви, чак и непобитни противникови разлози.

Али уколико се потпуније уживљавао у непријатеља, који је малочас касапио ове подрте и гладне сиромаше, глава умотаних у шарене појасеве, који су се сад окупљали око својих старјешина брже него обично, постиђени као да су нешто згријешили, Петра је обузимала хладна, дотад једва позната и скоро опипљива мржња не само према противничким војницима ту на коси, с којима мора да се бије, и онима који су их послали, него и према свему њиховом - и земљи, и језику, и култури, који су им и улили те тачне, те неоспорне разлоге и надахнули их да се далеко од својих универзитета, умивених градова и села, блиставих машина и глатких песта, меких постеља и исто таквих жена, кољу по овим гудурама с црногорским козарима и говедарима, жељним сваког добра и лагодности.

Сунце је већ високо на небу, свјетлоплавом и глатком као биљур. Као никад дотад, оно Петру личи на нешто живо, скоро људско, и као у некој несхватљивој, чаробној љубавној игри са сњажним планинским врховима. Ето, да је погинуо, он не би видио ово младо и несташно сунце и његово миловање с планинама - они који су пали неће то никад видјети.

И с тог новог опажања сунца и планина - скоро поистовјеђивања с њиме, мисао му се опет враћа на Аустријанце: Хоће да убију, убили би то сунце и ту игру! Зашто, зашто су дошли?

Примјећује Малишу измореног, још зајануреног и онако скупљеног на пртини још ситнијег.

Да ли и Малиша на свој главарско-сељачки начин мисли и осјећа исто? Изгледа. Крешући да упали цигарету, Малиша каже: И ми морамо опет да јуришамо, треба се брзо скупити. Мора да и Стојан Станковић неумољиво осјећа исто. Журећи пртином, с руком у прљавој крпи, објешеној око врата, блијед и знојав, он говори као самом себи: Морам пазити да ме пасји накот не погоди међу првима, да ми се војска не растури.

Војници, браћо, збор, збор, јуриш, јуриш - изненадно и што га грло носи виче Петар Журић војницима, себи, простору.

15

Око десет сати Црногорци су поново извршили јуриш на Развршје и Улошевину.

Улошевину је напао Ускочки батаљон - свјеж, у пуном саставу, с људством ситим и одморним. Из висинског краја, насељеног бунтовним чифчијама који су из Турске ускакали у Црну Гору, стасити и здрави, припрости и бистри као махом што су планинци, халачући и соколећи поименце један другог, они су у краткотрајној борби напросто смлатили Аустријанце. То крешево је личило на тучу, и више је било расцопаних глава и смрвљених вилица него пробуражених грбуха.

Ускоци су свој положај и одржали, одбивши поподневне аустријске јурише. На голој коси, неукопани, а и без навика да се заклањају, претрпјели су тешке губитке, нарочито од артиљерије. Кроз војску се касније проносила горка шала како су се они, кад би почеле да треште гранате, онако припрости и братственички повезани, згомилавали вичући: У гомилу, јади те задесили! Од њих је остала и пјесма: Куд удара Денбач каубица, не помаже доктор

Зарубица. Хирург фронта, доктор Зарубица био је из њиховог краја и личност омиљена - лијечио је и туговао над њиховим ранама. Али они нијесу одступали све до краја - батаљон је преполовљен.

Окршај на Развршју био је дуготрајнији и замршенији. Регрутски батаљони су се без много премишљања дограбили с Аустријанцима. Ови су поновили своје раније притивнападе у таласима. Поједини дјелови батаљона су одбачени низа стране. Али су се и они одмах враћали у гушање. Опет је било одбачених. Али је за њима наступио Стојанов, а за овим Машанов и Петров батаљон, иако још сасвим неприкупљен - у јуришу је и Петар погинуо.

Црногорци су затекли своје рањене и заробљене - побијене. Нијесу ни они заробљавали. Први пут у рату с Аустријом обрачун је добио најсуровији коначан вид.

Све је било добро чиме се живот у датом трену одузети могао. Пушка, сабља, камен и дрво. Нокти и зуби. Чупане су јабучице, избијане очи, просипане утробе.

У таквом коштацу Аустријанци нијесу одољели непријатељу који није био бројнији, а необученији, исцрпљенији и с мање спреме. Повукли су се више запањени него уплашени, више малаксали него изгинули. Мојковачка битка прешла је врхунац.

Први пут од почетка рата Црногорци су, чим су заузели Развршје, тако рећи без наредбе прегли да копају рупе, уређују аустријске ровове и обзиђују се камењем. Страх од властитих губитака гонио их је на то слабије од жеље да побију што већи број непријатеља.

Послије подне, око два сата, генерал Рајнел је ступио на чело поколебаних трупа и прешао у противнапад. То му је касније донијело Орден Марије Терезије, али положаје није освојио.

Снажно подржан артиљеријом, он је искочио и на Развршје, и на Улошевину и на Мједено гувно.

Улошевину није заузео, него се укопао ниже, на коси која се спушта од ње ка Лепенцу - око пута ка

Бијелом Пољу. Ни Мједено гувно није заузео. Густе шуме око Мједеног гувна и надовезивање читавог положаја на огранке Бјеласице, омогућавали су му да се надгорњава и прешка с Црногорцима. Али то је и дотад имао. Ни Развршије није заузео, али се и он на њему одржао. Заузео је једну страну, ону ближу Улошевини, док су Црногорци задржали ону ка Мједеном гувну. Положај му је био веома лабав. Бок и леђа му је угрожавала Улошевина, тако да се морао осигуравати полукружном одбраном, непрестано трпећи губитке. Тако су противници остали на врху, на растојању понегдје не већем од стотину метара - да се псују, зачикују и вребају.

Нити су Аустријанци могли ка Мојковцу, нити Црногорци ка Лепенцу. Ноћ је приковала једне и друге и почели су да се журно утврђују. Њихов командант био је ту. И наш. На Развршију, на мегдану.

16

Уколико је дан одмицао, низ погибалаца на Мојковцу бивао је све дужи.

Било их је ту од прекјуче, од Бадњег дана - оних којима родбина није стигла. Љекари су допуштали да се причека два-три дана, јер је мраз спречавао труљење. Око тог низа, све дужег иако су с њега непрестано односили, поваздан су се мувале жене, у страху да не препознају неког од својих, скамењене ако на њ наиђу. Оне, жене, ту су их тражиле. Оне су их често и довлачиле с фронта уз помоћ војника.

Мојковац је почивало мртвих и рањених.

Рањене су односили преко Таре - у школе и сељачке куће. Мртви су остајали - док не дођу домаћи, или док их најзад не однесу на сахрану војници и мјештани - опет махом жене.

Предвече је и командир Малиша допратио свог погинулог замјеника Петра Журића, да га сахрани на мојковачком гробљу. Над раком, над разривеном утробом и као из камена исклесаним, омршавјелим

лицем поручниковим - оно је сачувало израз и црте живог Петра, стари командир је јадиковао: Сине мој, ко ће војску да миводи, с ким ћу војевати, окрепо моја! А кад војници почеше да бацају лопате земље на погибаоца, Малиша се, као бојећи се да не види Петрово лице засуто земљом, брзо одмаче и окрену, ударајући се шакама у главу. Сине мој, војско моја, сабљо моја!

Свуд околу су кукале жене - за својима, за знанцима, за војском црногорском.

Мојковац је непресушна кукњава и нарицање.

И Добрана из Речина је међу мртвима на Мојковцу препознала свога мужа Радоја.

Код бојишта је стигла око подне, у затишју, нашла његову чету, али њега није било. Била му је понијела храну и преобуку. Иглас да му се родио син. Једни су јој рекли да је погинуо, други да је рањен. Разминула се негдје с носцима, па се вратила на Мојковац.

Ту је чекао Радоје, на крају низа мртваца. Сам, без икога.

Жена му је откопчала блузу да му види ране. То је као саучешће у мукама. Зна она да њега више ништа не боли, али тако треба: Срећна ти рана, Радоје! Затим је почела да говори, да прича - Радоју, себи, а можда и женама што су се скупиле око ње.

Никад Добрана није била лијепа.

Привлачила је снагом, читавим тијелом, стасом, кретњом. Црне очи привлачиле су примјетном разрокошћу и тиме што се ничег нијесу бојале, а свему се радовале. Тако и дугим удовима, широким плећима, тврдим кораком и састављеним густим вјећама, низом бијелих вучјих зуба.

Таква је била давно, прије тридесетак година - за њом су се обазирали они који хоће у кући доброг радника и роткињу, а и они који жуде да похарче таквом снагом себе.

Сада је била то зрела, окошта жена, огрубјела лица и жуљевитих шака - мушкобања.

Из небогате, али угледне куће, па се рано и удала у добру кућу, за Радоја, тамо гдје су јој рекли њени - отац и браћа, како и треба да буде. Радоје је био добар муж, и он премлад, јединац, од ситних, погурених и мршавих али дурашних људи. Његови родитељи су се радовали укрстиће двије сорте, биће добар пород.

Али дјеце није било. Годинама. А бајали су, ишли докторима, па чак ходочастили и у Острогу. Била је неплодна, као камен.

Да се њих двоје нијесу слагали, да је Радоје хтио да пристане - она би га одавно пустила да се другом ожени. Јер како да се због ње затре један дом, да се прекине лоза једна? Гдје би душа њена? Али Радоје је појмио дубину њене несреће и није хтио да се раздвоји: заједно се чамотна старост лакше сноси.

Најзад је она сама доконала и довела му жену - присталу и не лијепу сироту, али здраву и младу. Радоје се отимао, подруживао: Гдје је било да жена жени мужа? Али она је прве ноћи увела дјевојку у собу и стала пред Радоја: Ако нећеш ову младу, ја одлазим из куће твоје - и моје Радоје, јер не могу да ти угасим свијећу!

Тако је оженила Радоја. Младој је била добра, као мајка. Народ је то прихватио, мање разбором него нагоном - у земљи у којој се тако често гине и мре. И власти су прижмириле - схватило се као да му је она друга слушкиња.

Најзад је млада затрудњела, кад је с прољећа Радоје долазио на одсуство.

Добрана је пожурила на фронт, да обрадује Радоја - родио му се син, и да се с њим порадуге.

Сад му је казивала мртвом као да није мртав: Син, син ти се родио, и то какав - од нарамка, име твоје, Радоје, неће погинути, нити се твоја лоза прекинути.

Није нарицала ни кукала. Али не због тога што се жени - да ли му је још и жена? - не пристоји да пред другима плаче за мужем. Него у глави има још толико с Радојем несвршених послова, а који сад падају на њу. Требало би и да га пренесе у село - читав дан одавде, а не може да нађе носце, нити коња има.

Јер син ће зазнати за себе, тражиће очев гроб. А и Радоју ће бити мило да му син дође. Ништа, засад ће морати да га ту негдје закопа. А онда кућа, имање, мал. Па подизање сина Радојевог. Не смије она ништа Радојево на другоме да остави.

Сузе јој поћу саме. Она их убрише, заустави, не би јој Радоје повлађивао да га жали што је погинуо.

Кретање од фронта и ка њему је врло живо. Гласови би се преносили брзо и да није био бој, и да се нијесу борили војници махом из тог краја.

Чим је невјеста Станија, ту из оближњег села, чула да се ранио њен муж Милосав, потрчала је - нек је и срамота, к бојишту. Нашла га је у кући на Мојковцу, тек је био прогледан и превијен.

Пошла је уз његова носила заглађујући му с чела улијепљену косу. Није то чинила што му је коса сметала, него - лијепо је чело Милосављево, бијело и високо. А можда ће он отворити очи, кад осјети, кад позна њену руку. Хладно је, мраз чупа нокте и очи реже, а његово чело је знојно - мука велика је на њему. Погледај ме, Милосаве, то сам ја, Станија, рука моја. Милосав ћути, стеже усне и вилице. Склопљених очију, он се трза, истеже испод поњаве коју је она донијела и њом га покрила.

Полако, најзад отвара очи - не зна гдје је. Чује њен глас. Пита га она: Би ли мало ракије, или кришку јабуке? - учувала је за њега. Да, то он зна - увијек она учува за њега од свега: Ех, ти! - каже с благим пријекором. На чело му избијају крупне грашке зноја. Цријева су му покидана, живот се откида из њега, пред њеним очима.

Мада сиромашни, узели су се из љубави. Придигли су се из бијеле и - вољели још више. Он је направио кућицу и подигао башту, она је одњивила краву и плела и ткала - живјели су повучено и радосно.

Она је била живахна и ситна, говорљива и осјетљива, он стрпљив, мало немаран чак и према дјецки - дјевојчици и синчићу, али радан и чуваран. Селачки пар - као и други, али и свој.

Сада је и она хтјела да буде немарна, као Милосав, јер не треба он на њој да опази како ће можда да умре, а ни сама не би смјела такво што да помишља, јер и дослутити може. Али јој то не успијева. Прибира се: Шта ми је? Треба, морам се држати као да није ништа. Али како, како?

Милосав је дошао себи, чак и главу придигао и преклиње: Спустите, не могу више, спустите да умрем! Носци као и да не чују - носе га и даље, а она га тјеша: Још мало па ћемо стићи кући. А мисли: кући, хоће ли то још бити његова кућа? Он је чује, чује њу - своју жену, Станију. А можда мисли о кући што и она. Пита је врело, осушеним уснама: Тара, јесмо ли прешли Тару? Не! Пређите Тару што брже!

Дошли су на помол мосту, на ивицу мојковачке равнине. Милосав опет моли да га спусте. Моли и она. Навикли на свакаве прохтјеве рањеника, носци оклијевају, па га најзад спуштају - могу и да задуване мало.

Милосав се извија, скупља, шкрипи зубима. У том његовом грчењу има - она примећује - неке страшне, непознате снаге, која се сатире у себи самој, која ће да га сатре. Не грчи се, не кидај се, Милисаве.

Али он се и даље грчи - није ни чуо њену молбу.

Умире ли он то? Она мора да се држи пристало, какао доликује, а и њему ће то бити угодније. Он се смирује, клонуо, и плачно је моли: А ти немој да плачеш, Стано, немој. Теретно диже руку и брише њено лице - чуди се она и пипа своје очи. А примијети и да јој је потпао: Стано! - као да су сами.

Затим он нешто премишља, или нема снаге да говори. Додаје још тише: Ти знаш, знам - жао ти је! И ја жалим. Људи гину, морају да гину. Чувај сина. Нек ме не заборави. Ни ти ме немој заборавити. И нек ти је просто. И ти мени опрости. Све.

Милосав се изгубио - бунца, умире. Умире.

Шта има Станија да му опрости? Не може да се сјети баш ничег лошег. Да, било је рјечкања, неспоразума. Као што и мора бити између мужа и жене. А како је живјети с њим било слатко, забавно, ни на

немаштину се не помишља и живот протиче непримјетно! А шта јој сад остаје од живота, од младости? Син, кћи. Без младости и - оног живота.

Прича му брзо, све брже. Не зна ни сама шта. Нешто лијепо, нек му је лакше. Али он као да јој не вјерује, као да је не чује. Она га пита, трза. Издахнуо је. Ту на бријегу над Таром, на погледу кући.

Кад год изиђе пред кућу, погледаће она овамо и сјетити се њега и мука његових. Но сад она не мисли о томе. Има ли куће без Милосава? Мртвог га кући носи. Одржаће она кућу, дјецу, земљу. То се зна и кад се не мисли о томе. Наслијеђени завјет и удес женски.

Све се скаменило: вода, гора. Колебају се земља и небо, слегло се све у бијелу пустош - у Станијин јаук: Животе мој!

Мајка из Горње Мораче зауставила се с коњем испред карауле, да припита: Нема ли ту кога што би ми помогао да натоварим мртвог сина? Пита као за било шта друго: кад јој усне не би биле испечене и очи тако сухог сјаја - као да моли помоћ у товарењу сијена или дрва.

Излазе официри и два војника. Она лица иза огња, навикла на рат и погибије и несреће свакојаке, нимало се не узрујавају. Официр је ту ради везе - може доћи нека наредба. Али може да јој помогне, могу и војници. Помажу и другима кад што затреба - битка је, не гледају на шта јесу, а на шта нијесу обавезни.

Само, слаба је она, престара, не може сама отјерати сина: далеко - два зимска дана, снијег, брда, самар ће се преврнути. Старица се правда, скоро препире: зар да ту - у јабани, оставим и овога, последњег сина, као и ону тројицу - два на Скадру, једног на Бугарској? Да нема ко ни њему задушну свијећу да припали!

Три је села обила док је ту рагу изнајмила - рат је појео коње више но и људе, а сад да одустане! А вазда се у путу неко добар нађе, па ће припомоћи.

Официру је жао старице. Одвраћа је: Закопај га засад ту, па га можеш пренијети и доцније. Старица не чује, не слуша. Ускопистила се. Одлазе, најзад.

Товарење траје дуго: мртвац укочен, смрзао, неће да се пресавије преко самара, удови крцкају док их силем савијају. Незгодно за везивање. Готови су, најзад.

И мајка одлази, води товар за собом и мрмља: Како бих ја без гроба његовога?

И Стану Голубову из мог села, из Подбишћа, сумануту одмалена, привукло је бојиште.

Четрдесетих година, дебела, трома, брката, широких мушких вјећа. И звјерињих зуба - огромних, оштрих. Домаћима је била несносна - ни њих није разликовала од других. Незасита, скитарала се од куће до куће, трпајући у себе и у торбу све што би добила од хране, љети и зими натронтана дебелим вуненим сукнима.

Она није разликовала добро од зла - није знала ни за једно ни за друго.

И ја сам се дјететом плашио ње - бркова, зубатог кежења, злоће.

Шта ли је њу кренуло ка Развршју? Пуцњава и урлици, мртви и рањени који су се посукали селом?

Избила је и она са својом торбом ка бојишту, запомажући с оно мало свијести: Не дајте, убише Голуба, мога Голуба!

Војници су отјерали луду натраг, ка Мојковцу.

И она обилази мртве, залгеда их, њушка као живинче и мрмља са собом - тражи Голуба.

А тај Голуб, њен отац, умро је прије више од тридесет година. Рат, Мојковац, покренуо је и у њој страх за оно што је била кадра једино да воли, што је у њој живјело као драго и једино.

Једна сестра из Роваца је стигла на Развршје послвије боја првог дана Божића. Хтјела је да обиђе браћу. Три брата, најстарији барјактар.

Барјактар и још један су погинули.

Барјак се даје храбрима. Носити барјак, велика је част. Само част, чин је то сада мали, као подофи-

цирски, али част још велика. Јер барјак се преносио у породици - памте се, знају се куће барјактарске. Барјак се носи у боју напријед - први, требало је имати храбро срце за то. А кад барјактар падне, неко од рођака - брат, син, братучед, гледао је да уграби барјак и онда је његов.

Трећи брат није уграбио барјак - препао се, или није био ту.

Сестра је оплакивала браћу и барјак. Гонила је брата да тражи од команданта да њему преда барјак. Брат се нећка: незгодно кад се није на мјесту тревиио, а и не пази се у овом рату толико на то да барјак остане у породици. Сестра помишља најцрње и пита брата: Да те није страх спопао, црна ја безбратница? Он се куне да није. Она одлази с њим команданту и - добијају барјак.

Повила се сестра над мрвом браћом на Мојковцу и тужи. Жали браћу - из ње ридају братство, најчистија љубав и сва она. Плаче за браћом какви су били, какви би требало да су били племену и њој, какви су погинули земљи и њој. И тјеши браћу: барјак је остао. Тјеши народ и крајину: није барјак пао.

Мисли и себе тиме да утјеши.

Сестри утјехе нема.

По Мојковцу Црногорке - сестре, мајке, жене, обилазе мртве. Враћају се с даровима и понудама, с поздравима и жељама, које нијесу имале коме да предају. Сад то предају мртвима - својима и туђима, Црногорцима. Излажу све, на снијег, на мртва: чарапе, мараме, јело, љубав и наде. Зову у бој и тугу.

Ниједна не заборавља скорашњу несрећу што је без боја земљу зацрнила: брод с добровољцима из Америке, који су Аустријанци потопили у Сан Ђованију Медованском, на домаку Црне Горе. Утопило се више од триста, једва испливало стотинак Црногораца. Били су из свих крајева Црне Горе - жалост је притисла свако село, братство свако. Да су пали у боју! Него их прогутала нељудска сила, на погледу земљи својој, а да је ни ногом не нагазе.

Несрећа несрећи предахнути не да. Нарикаче туже за Црном Гором коју гута незајажљиво море. И узносе Црну Гору што се каменом и гором и прсима мушким устобочила и одупрла топовима - свој сили бесарској.

Мојковац загушен, гробља тијесна, земља зацрњена.

Развршје неклонуло.

17

Као да читав Божић није могао без крви - и трећег дана празника бој се наставио.

Можда су старјешине имале велике намјере: аустријске - да се докопају висова, сруче у Мојковац и пријеђу Тару, црногорске - да пријеђу Лепенац и заузму Цер. Али војске су чиниле што су биле кадре: мањи противнапади, кратки обухвати, утврђивање, судари ојачаних патрола. Много псовки и изазова - у аустријској војсци је било нешто Хрвата и Срба, па им није било тешко споразумијевати се с Црногорцима. А понајвише препуцкивања и вребања, пажљивог, страсног, да се уграби глава противника иза заклона.

Јер снаге су се одмјериле: биле су подједнаке.

Аустријанци су на Мојковцу, у боју, имали око седам хиљада, Црногорци око шест хиљада бораца. Црногорци су у употрјебљеној артиљерији били нешто надмоћнији, али с доста застарјелих топова. Аустријанци су били нарочито надмоћнији у митраљезима. Морал је био висок у оба противника. Аустријанци - уређена, дисциплинована, храбра и увјерена војска. Црногорци бољи као појединци, неодрживи кад их гомилом занос понесе, овога пута постојани и под сталним и јачим притиском и артиљеријским огњем. Аустријанцима су појачања пристизала, а Црногорци 10. јануара, по налогу Врховне команде, одвајају и од оно мало у општу резерву код Подгорице.

Положаји код Мојковца остали су углавном неизмијењени, све до капитулације Црне Горе, 21. јануара, када је сердар Јанко, као начелник Врховне команде, по налогу владе, упутио војсци проглас да се разиђе кућама.

У својој заповијести Сердар каже „да се војска разиђе са положаја, те према томе војска и не постоји, већ само народ“:

Поречена је читава црногорска историја

Црногорци су били оно што су јер бјеху војска - народ. Тиме је влада, тиме је главарски слој с двора порекао и себе. Јер они су настали и постојали као вођство, као вођи војске - народа. Сада су се у очајничкој невјерици одрекли баш тога - војске-народа, а тиме и своје власите егзистенције.

Данас се зна, а слутило се и онда да је сердар Јанко био противу капитулације и распуштања војске.

Саопштио је као војник војсци одлуку владе. Наредбу која и није била његова није ниједном својом ријечју подупро. Шта је могао да чини у том часу, у средини којој је припадао, а влашћу која га слуша једино док говори у име двора и владе и слоја главарскога?

Учинио је и тада најтеже, скоро немогућно: уздигао се лично изнад средине, сачувао људско у себи, остао вјеран војсци која не постоји - народу. Пошто је навео одлуку владе, Сердар захваљује официрима, подофицирима и војницима „за јуначко, славно, достојно иако залуду досадашње војничко држање“.

Краљ је напустио земљу 19. јануара, а предсједник владе Мијушковић и краљица Милена с кћерима Ксенијом и Вјером већ 18. јануара. Сердар то зна. У земљи је почело расуло државне власти. Сердар завршава наредбу: „Ја из Црне Горе никуд нећу, већ остајем у њој да с мојим ратним друговима сносим све тешкоће које нас очекују“.

То је била његова морална обавеза. За војску, за војску - народ то је било мало. За њега - све.

Сердар Јанко је као командант започео мојковачку битку. Једино је још имао снаге да је доврши као човек.

Није поклекао Мојковац, него црногорска влада и држава.

Аустријанци су били у праву што су мојковачку битку сматрали неријешеном с војничке тачке гледишта.

Али она није била само ратни обрачун, ако чисто таквих има. Ни само сукоб идеја, ако и чисто таквих има. Било је то одмјеравање свих моћи двају народа - потврђивање наше воље и снаге да преживимо своји на свом тлу.

Црногорци су били у праву држећи да су битку добили.

Потврдили су себе, упркос расулу и малодушности њихове дотадашње државе.

У размјерама рата, то је била мала битка. За Црногорце је била велика - непријатељ је морао да призна несавладивом њихову унутрашњу отпорност. Кад је било изгубљено све - рат, држава, та надмоћ је остала.

Мојковац је и за велику и моћну Аустро-Угарску био велика битка. У равноправној борби, чак с нешто надмоћи, против војске која није имала никаквих изгледа да добије рат - Аустријанци су се показали слабијима. Ову војску, земљу, народ они су могли прегазити - и прегазили су, али их нијесу покорили. Мојковац им је откривао да је непојамна, немјерљива творачка моћ, које има у сваком народу, а и у свему живом, остала код Црногораца неначета и надмоћна. Поражено је једино оно што је већ било у пропадању - двор, држава, власт, владајући слој главара.

У овој малој великој бици и губици су били такви - сразмјерно високи. Аустријанци су званично признавали седам стотина мртвих. Стварни број ће бити и преко хиљаде. Црногроски губици једва ако су што нижи. А како је у том рату на сваког мртвог долазило по два рањена, излази да су обије војске биле скоро преполовљене, и то у току четири, понајвећма у току

два дана - првог и другог дана Божића, на фронту од два-три километра.

Војске и народи очајавају због високих губитака. Црногорци су скоро с радошћу, а свакако с поносом истицали бројност, својих губитака у мојковачкој бици. Били су увјерени да Аустријаци треба да очајавају - у народу је спонтано никла легенда како се командант аустријских трупа убио кад је видио разбојиште и сазнао број мртвих и рањених.

Неколико година иза битке, чобани - моји школски другови, причају како по косама и поточинама мојковачким налазе кости и лобање аустријске. Тражимо их, и доиста, налазимо. Стрепња и страва пред непознатим, пред оним што је остало од људских бића.

И поносна радост што су они, Аустријанци, остали ту - незакопани.

ВЈЕШАЛА

1

Чак ако се и не сравњује с оном из Другог свјетског рата, аустријска окупација није била сурова - није убијено ниједно дијете нити силована ниједна жена.

Али Црногорци су били у праву што су окупацију сматрали суровим насиљем и неправдом.

Аустријска администрација, тачна до бездушности, сналажљиво се надовезала на дотадашњи начин управе. Узела је под контролу мјесне власти и успјешно настојала да што прије обнови промет и школе.

Аустријски војник је видио у Црногорцима полудивљаке, који пјевају као да се дозивају с брда на брдо, носе чудна одијела и изнад свега воле пљачку. Али команде су се с поштовањем односиле према народним традицијама и величинама. Када је у марту 1916. године у 107. години живота умро на Цетињу војвода Илија Пламенац, дугогодишњи црногорски министар војни, аустријска војска, на челу с гувернером фелдмаршалом фон Вебером, указала му је све почести. Скидање Његошевих костију с Ловћена изршено је касније, као реакција на одметништво - пјесников гроб-симбол подстрекао је побуну. Па и

то је учињено уз учешће црногорских црквених власти.

Али окупација је сама по себи зло - поремети све токове живота. А између окупираних Црне Горе и Аустрије ускоро су избили и неспоразуми око права и улоге црногорских власти.

Аустрија није могла да избјегне грешку свих освајача: она је тражила и узела више него што су јој и најпомирљивије струје могле да пруже.

Положај Црне Горе није био јасно одређен уговорима.

Црногорска влада и краљ Никола обратили су се 13. јануара 1916. године бечкој влади, односно цару Фрањи Јосифу, за услове примирја. Одговор је стигао већ 15. јануара: разоружање црногорске војске, изручивање српских трупа - није их више ни било на црногорском тлу, управа аустријских команди на црногорском подручју, при чему ће се ове по нахођењу служити црногорским властима „које ће и даље функционисати”. Црногорска влада прихвата услове. Али предсједник владе и краљ напуштају земљу, а у земљи остају три министра и краљев средњи син књаз Мирко. Остатак владе наређује - не сасвим у духу примирја, распуштање војске, а 25. јануара склопљен је на Цетињу споразум да се оружје скупи и чува у три магацина до закључења мира.

Али да би се мир закључио, Аустрија тражи краљева пуномоћја. Три министра их траже од одбеглог краља, а позивају и предсједника владе да се врати у земљу. Предсједник Мијушковић, међутим, даје изјаву у којој признаје да је тражено примирје с циљем добитка у времену, да је краљ наредио отпор и повлачење војске за српском - такве наредбе нијесу нађене - и да нико нема право да преговора ни о примирју, а камоли о миру.

Несрећна црногорска капитулација служила је годинама као извор распри између притивника и присташа краља Николе, који су истовремено били и противници, односно присташе уједињења са Ср-

бијом. Нарочито су други били упорни у доказивању издаје краља Николе и његове владе.

Међутим, издаје није било.

Стари лисац, краљ Никола, овога пута је надмудрио самог себе.

А шта је и могао да чини?

У безизлазан положај је запала Црна Гора као независна држава. Он, краљ Никола, хтио је ту независност, јер је она значила и одржање династије и његове деспотске власти. Побједа Србије и Антанте отварала је изгледе губитка независности. Он није ни вјеровао у ту побједу - није хтио, није могао, није смио давјерује. Због свега тога он је тражио споразум с Аустријом. Али како је био и добар Србин, он није могао предузети ништа отворено и коначно све до слома Србије и док сама Црна Гора није запала у безизлазан положај. Па ни тада не иступа он јасно и одлучно.

Расцијепљен између очувања независности црногорске и уједињења Српства, он, односно владајући слој Црне Горе, није кадар ништа коначно да уради: у земљи остаје влада - три министра, да држи власт и погађа се с Аустријом, а краљ бјежи код савезника да настави рат без војске.

Данас се зна да је и на србијанском двору, у тренутку слома, било присташа споразума с Аустријом, не би ли се очувала макар и вазална династија и државна посебност. Међу њима су били војвода Мишић и, дакако, регент Александар. Али је Пашић био чврст, непопустљиво везујући судбину за савезнике. Но нико није присташе поменутих нагодби сматрао издајницима.

Може се говорити о колебању, о малодушности и забуни. И још више о себичности и кратковидости. Али краљ Никола је био добар Србин и желио добро Српству, бар колико и србијански двор и србијанска влада. Није он издао Српство. Није ни могао да га изда. Ако је шта издато - а јесте, онда је то била црногорска војска, црногорска држава - сваки изда себе, оног који јесте.

Остало је све до данас неразјашњено због чега је капитулирала црногорска војска.

Србијански пуковник Петар Пешић био је све до 13. јануара 1916. године, када га је замијенио сердар Јанко Вукотић, начелник црногорске Врховне команде. Петар Пешић је касније, као југословенски генерал, писао: као начелник црногорске Врховне команде, Пешић је црногорску војску распоређивао и њом управљао тако да западне у положај из кога се не би могла повући за србијанском војском, како се у иностранству не би нашле двије српске војске, јер би то довело и до обнове двију држава и онемогућило уједињење. Да србијански врхови и Пешић нијесу жељели такву ситуацију и да су мудро настојали да је избјегну - не може бити сумње. Али се, упркос таквој не баш савезничкој а камо ли српској игри, црногорска војска још увијек могла повући. Црногорци су све до капитулације 21. јануара држали излаз - Скадар. Па чак и после тога пробио се у Албанију, за србијанском војском, батаљон Херцеговаца добровољаца, аустријских држављана, ријешен да изгине а да се не преда непријатељу.

Те ријешености није било у црногорским врховима.

Они су закључивали овако: краљ и влада ће побјећи код савезника и формално наставити рат. Али пошто није искључено, него чак и вјероватно да ће централне силе побједити, добро је не заоштрити превише односе с Аустријом. Повлачење војске за српском значило би стварно настављање рата - одсијецање свих мостова према Аустрији, а и падање под уплив србијанске политике.

Капитулација црногорске војске неминовно је излазила из таквог недоследног резонувања и такве дволичне политике. Црногорска војска није поражена, него ју је распустила и разоружала властита влада.

Послије црногорске капитулације Беч је настојао да се склопи мир или да се уведе режим окупације - завођење своје мјесне властита. Оно прво

му црногорски министри нијесу могли дати - нијесу добили краљева пуномоћја, на ово друго нијесу хтјели пристати, јер би то значило одрицање од своје власти - губитак изгледа да се обнови посебна црногорска држава, ради које су и на капитулацију пристали.

Али Аустрија је била довољно јака да отме оно што јој је требало. Она је отпустила црногорске министре и успоставила чист режим окупације. Они исти који су били за споразум с њом схватили су то као кршење одредаба примирја.

А обичан Црногорац је и иначе био огорчен, било којој струји да је припадао.

У земљи од пет-шест хиљада квадратних километара с мање од триста хиљада становника, колико је имала Црна Гора без новодобитака у рату од 1912. године, у којој се пола становништва познавало у главу и било повезано свакојаким крвним и родбинским везама, преговори с Аустријом нијесу се могли сакрити, а шушкало се о предаји, о погодби, о издаји.

Краљ се јавно заклињао да неће напустити земљу, а војсковође да неће предати војску. Ипак, то се догодило. А архиву коју је краљ у сандуцима понио, противници краља, подјарујући народ, приказивали су као лукате и драгоцјености. Долази чак и до мање побуне, у очи капитулације, у Бјелопавлићима.

Али ни присташе погађања с Аустријом нијесу били вољни да прихвате чисту окупацију. Поготову то није био вољан обичан Црногорац - војник, војска, јер није ни био побијеђен. Иако су црногорски властодршци превећ галамили о томе, војска је стварно била гладна, без муниције, напуштена од савезника. Али још је могла да се бори - није била отвореном борбом савладана.

Обичан Црногорац је морао бити огорчен завођењем окупације, јер његове силе нијесу биле до те мјере сатрвене.

Црногорске власти су распуштене. Хапшења су се множила. Аустријанци су спремали нов корак:

интернирање борачког људства. Односи су се затегли до судара.

Требала је варница. Као увијек кад треба - она је избила.

Аустријска патрола пошла је бригадиру Радомиру Вешовићу, министру војном заостале владе. Он се био повукао у своје село, у Васојевићима. Патрола је изгледа требало да спроведе Вешовића у крајскоманду у Колашину. Вешовић је одговорио мецима из револвера - убио официра и умакао. За Вешовићем су се повели многи и изван његовог племена. Аустријанци су отпочели с масовним интернирањем одраслих мушкараца. Почела су вјешања. Објесили су у Колашину и Вешовићевог брата Владислава - Влајка, сутдента права, изгледа више ради одмазде него његове личне кривице. Шуме су оживјеле комитским четамa - присталицама и противницима Краљевим, али и пљачкашима.

Црна Гора је имала све за устанак, све сем оних крупних ситница без којих овога нема: једне чврсте, убијеђене партије и једног вође. Краљева струја није била за устанак, а Вешовић и да јој није припадао, није имао све одлике вође.

Он је једна од чудних, али не ријетких личности црногорских.

Црнпураст, витак, сав од живаца и покрета, горд и од ријечи, брз на све. Његова храброст у боју није презала ни пред чим. Али је као политичар био прежустар, непостојан - као његове црне, немирне очи, као политика којој је припадао.

Пуцао је лично увријеђен: зар он - бригадир, министар војни да иде на ноге некаквом швапском хауптману? Али је иза те увријеђености стајало огорчење свих оних - махом присташа краља Николе - који су очекивала частан мир с Аустријом.

И шуми Вешовић није испољио нарочиту предузимљивост. Дићи устанак, заоштрили односе с Аустријом на смрт и на живот - таква помисао била је далеко и од краља у избјеглиштву и од његових присташа у земљи, који су прије жудјели погодби.

Али ако су присташе краља Николе биле превећ слабе за то, биле су и сувише јаке да другима такво што допусте. Иако су биле проблем за окупатора, одметничке трупе су дејствовале неповезано. Оне су додуше биле бројније и активније него у Србији. Али Црна Гора није имала Србијанске једнодушности.

Вешовић се касније предао аустријским властима - опет на линији нагодбе с Аустријом. Повукао је опет многе, нарочито присташе краљеве - да се предају. Не треба мислити да се Вешовић уплашио или продао. Далеко од тога. Помало пребрз, подоста храбар, он је у једној залуталој политици правлио вратоломије више него други. Стари црногорски витез у нехраброј политици, нестваран у нестварности.

Најзад, последице слома Аустро-Угарске 1918. године, у данима уједињења Црне Горе и Србије, Вешовић спрема устанак, који је требало да подупру италијанске трупе из Боке. Судски то није било доказано. Али свакако је у то вјеровано, а ни он се није баш трсио да побија. Ослобођен на суду, добио је високу пензију и проживио све до пред Други свјетски рат у ставу лојалног незадовољника и завјереника изван завјера - несрећан у свијету невитештва и обичности.

То је стварни Вешовићев животопис - пад Црне Горе.

Могла би сада да почне измишљена прича о његовом брату Влајку - овдје Милошу Милошевићу, који није учинио никакав подвиг, ако се часна смрт не сматра за највећи.

2

Чекали су капетана.

А већ је могло бити око девет сати - унијели су им канту воде, коју се неопасни затвореници доносили и за њих с извора испод града. По томе је вријеме рачунао Милош. Старац је рачунао - према

залацима и својој глави, односно према изјављивању и мужи стоке у његовом крају.

Овог јутра их је Циганин затвореник, који је унио суд с водом а изнио онај с нечистоћом, погледао укочено, очито избјегавајући сусрет с погледом неког од њих. Милошу се јутрос чинило - не, није му се учинило, био је у то сигуран - да у Циганиновим очима има ако не туге, а оно чуђења. Он није могао, није се сасвим ни усуђивао да одреди то невесело чуђење, јер оно као да је потицало отуда што их Циганин још увијек види живе. Капетан није био ту да и он примијети тај, такав поглед. Свакако му не би умакао - капетан није туп човјек. Јер уочио га је и старац, на свој начин као све друго, и то изразио: Видје ли ти овога Циганина - пасја вјера, а и њему се мука на срце свија кад нас види - живи а мртви.

Били су осуђени на смрт.

Пресудна је била јуче потврђена.

Последњи дан њиховог живота.

Сад су ту били њих двојица: Милош Милошевић, студент филозофије и старац Вук, Вук Ровчанин - Ровчанин није било његово презиме, него је био из Роваца, па су га по њима и прозвали, и то одавно. Био је доста познат, а како су га изван Роваца једино и звали Ровчанин, држало се да му је то право презиме. Утолико више што се и он најчешће, и не без поноса, казивао по племену. Трећег осуђеног, капетана Драшка Драговића, још рано јутрос су одвели.

Милош и старац су слутили да ће капетан имати сусрет са женом и сином.

Нестрпљиво су чекали капетана, иако су се радовали, бар тако је један другом изгледао, што ће се он - капетан, мало разгалити сусретом са својима. При томе су изјегавали да ма чим помену, чак и у себи, да је то последњи капетанов сусрет с најдражима. Али су то знали. И то сазнање нијесу могли ни одагнати ни заобићи. Једино прећутати. Изгледа да је старац то недоређено и изразио, чим су капетана одвели: Е, капетан, обрадоваће се, ожалостиће се.

Али то је било све. И он је ћутао, и то све дубље, о томе да је то последњи капетанов сусрет.

Нестрпљење због одсуства капетановог било је веома прозирно. Навикли су били један на другога, и то у толикој мјери да је сваки од њих тако рећи живио у оној двојници. Сад су ова двојица то нестрпљење исказивали с упадљивошћу скоро намјерном - Милош се усходао, а старац је већ пушио пету или можда и десету цигарету, неспретно је држећи и смудећи пале бркове. Рвући се с аустријским војницима, кад је оно преклао једног од њих, изгубио је камиш и сада је морао да пуши дуван их хартије: До каква ме је зла душманин под старост дотјерао!

Нијесу ни били толико дуго заједно да би, као обично у затвору, дојадили један другом: тек је било осамнаест дана откад су код Милоша убацили капетана, а петнаест од довођења Вука из Роваца. Али њиховој повезаности није био узрок само заједничко живљење, које је омогућавало да им вријеме пролази брже, да се храбре и разбијају бригу један другом. Заједничко живљење било је само услов да се њихови појединачни животи, по свему различити, погођени истим удесом, слију тако рећи у један. Сваки од њих као да је у себи тајио увјерење да ће и он безмало бити жив док и она двојица. Били су нестрпљиви ако би неки био одведен, радовали се и туговали утроје као један. Једном приликом је капетан примијетио: за сваког од њих је права срећа што овај - колашински затвор има мало соба, па су власти морале да их ставе заједно, како би се осигурале да ниједан од њих не би преко других затвореника долазио у додир са спољним свијетом.

Та њихова нарочита повезаност се не само починјала последице смртне осуде - прије шест дана, него су они тада и постали свјесни њеног постојања и њене важности за сваког од њих. Од тада их нијесу пуштали ни на шетњу, а ни да избаце нечистоћу, па их је и та потпуна издвојеност силила да се окрену један другоме.

Али од јуче у подне, кад им је саопштено да ће пресуда бити извршена прије истека четрдесет осам часова, то јест прекосјутра изјутра - односно, рачунајући од данас, сјутра изјутра - и то се промијенило. Не да неки од њих није и даље бирнуо о оној двојници и учествовао у свему њиховом као у своме, него се од јуче у подне - од саопштења, с том повезаношћу напореда, у сваком од њих неотклоњиво јавило и сазнање властите смрти, која ће се догодити неизбјежно и независно од тога шта ће бити с његовим пријатељима, па и са свим осталим на свијету.

Капетан, који канда ништа није имао да сакрије, изразио је то чим су се вратили са саопштења: Главу бих дао за нокат неког од вас, а све мислим о - својој глави.

Због тога је и нестрпљење што капетан већ није ту, и радовање што ће се бар он видјети са својима, Милошу изгледало ако и не лажно и неискрено, а оно свакако као настављање, као присиљавасње себе да се живи, да се мисли у једној стварности која је била стварна до саопштења. Јер последице тога - и то одмах, док су им још читали саопштење, појавила се и једна друга стварност, стварнија од сваке - једина.

Сваки од њих је и сада настављао да живи дотадашњим животом, дотадашњим навикама - упорно и неотклоњиво. Тако су настављали и с повезаношћу међу собом. Сваки је то истицао - радо, наметљиво. Али и крио колико год је могао - ако је могао, онај други, свој свијет, своју судбину, очито истовјетну с оном друге двојице, али истовремено једино своју, једино своју.

Све до јуче могли су да се надају. Чак и старац, који за такво шта није имао озбиљнијих разлога. Истина, он се и прије заиста мало надао. Али је радо слушао свакојаке разлоге које би она друга двојица износили у прилог свом спасењу. То је и било његово надање, или утјеха - кроз њихове ријечи и оправдања.

Милош све до пресуде није озбиљно ни помишљао да ће бити на смрт осуђен.

Било је касно изјутра када је аустријски официр учтиво прошао у собу код Милошевог брата - Милош је остао сједећи на клупици, на одморишту камених степеница које су косо, споља уза зид, водиле на горњи спрат. Подофицир и два војника из патроле безбрижно су сјели на дрвљаник пред кућом и почели да се нуде цигаретама. Они тек ако су били запалили цигарете а из куће су пробила два пуцња слаба и глуха - револверска. Милош је журнуо унутра. На ходнику се сударио с братом и мирисом барута. Усплахирен, брат је у руци толико чврсто држао револвер, да су му зглобови и ивице ноката били бијели. Милош га је гурнуо натраг у собу, додавши му да су Швабе пред кућом. Повратио се и брзо забравио врата пред војницима који су већ трупкали окованим цокулама уз камене степенице. Милош је постојао - војници су већ ударили кундацима у врата. Ушао је у собу да провјери - брат је утекао кроз прозор, с оба крила отворена у ведар дан. Официр је лежао ничке, руку пружених напријед, као за капом која се откотрљала под кревет, а крв је споро и бешумно отицала низ нагнут патос. Он је преврнуо официра, с намјером да га подигне на кревет. Али овај је већ био мртав. Милош је провирио кроз прозор - на углу куће је стајао један од војника и пригнут пунио пушку. Тек тада се Милош сјетио да је и сам могао побјећи, да се није замајао око официра. Вратио се и отворио кућна врата.

Он је доиста припомагао брату да побјегне. То му је била дужност, чак и да се није радило о његовом брату - сваког Србина је морао помоћи ако га гони окупатор. Интимно се није слагао с братовим поступком, иако га је схватао: један од најистакнутијих и највиших црногорских официра, уз то плаховит и увријеђен, није могао да одоли и дозволи понижење да буде разоружан и отјеран у ропство.

То је била Милошева кривица. Једино то. Никаквог отпора с његове стране - није ни био у могућности да га пружи, никаквог подстицања других.

Капетанова кривица је била већа.

Било се, истина, прочуло да Аустријанци спремају интернацију официра - скупљали су податке о њима. Па ипак, капетан Драшко је био не само изненађен, него и запрепашћен аустријским вјероломством, кад су подофицири и два војника рано изјутра упали у његову кућу да га поведу. Дотад су официри и други главари живјели слободно, остављено им је чак и лако оружје. Сматрао је да он, као официр, не смије дозволити да га разоружају, и то ту - пред његовим дојучерашњим војницима. Још од оца, још од дједа је научио: Ни главу без оружја, ни оружје без главе.

А како је и као мушко могао дозволити - пред женом, да са њега свлаче оружје?

Сем тога, она безразложна капитулација црногорске војске, која се ето претвара у срамно поробљавање, била је код многих, па и код њега, створила огорчење и незадовољство чак и самим собом. Зар Црногорац није више кадар ни свој образ да брани? Потеглао је пиштољ - први метак је промашио, други се заглавио. Савладали су га и повели.

Питао се и питали су се њих тројица:

Зар заиста мора бити осуђен на смрт црногорски официр који се одупро да га разоружају и ухапсе оне исте власти које су гарантовале његову слободу и оружје? Зар културни Аустријанци не уважавају никакве моралне, душевне и наслијеђене подстицаје у процјењивању кривчевог дјела?

Старчева кривица је, међутим, била неспорна.

Он је био пошао да насијече дрва. Отежао већ, није се пентрао далеко од пута, него је поткресивао већ кресане грабове и церове. Ожеднио је - било је око подне, и спустио се ка Мртвици. Има шта и да види: три аустријска војника усред Роваца! Двојица су се

голи - а туда и женскиње пролази - брчкали или нешто прали, док је трећи сједио на путу, свучен до појаса, и бискао кошуљу. Војник је био риђ, пјегав, бијела кожа му је била црвено опаљена на истуреним мјестима.

И све то - поред толико Ровчана живих! Пред Вуковим очима.

Вук је био начуо да Црногорци одскачу у шуму и да Швабе треба истребљивати и гдје се може и гдје се не може. Кад би се некако могао прикрати: Али војник га је опазио и, како се Вуку учинило, чак му се насмијао и рекао нешто туђим језиком - језиком поганим чим је усред Роваца изговорен.

Аустријанац се очито није досјећао шта Ровчанин мисли.

А Вук је премишљао: ако би успио да овога одједном утуче и дограби се његовог оружја, с оном двојцом би лако - не види се ни гдје су им пушке, сигурно негдје у грмљу! Треба само да превари овога војника на путу.

Вук поче да изокреће језик и да мрнца неразговјенте ријечи, као да ће се на тај начин споразумијети с војником и заварати га. Војник се поново насмија и пуржи му дуванску кутију. Погански накоте, не пушим ја те балеге! - наљутио се Вук. Војник не схвати, слеже раменима и настави да биште, мрнцајући нешто.

Вука и то наљути: Ко ме се ти ругаш, је ли? И то усред Роваца - мога рођеног дома?

И то каквог дома: процијеп између недогледних литица, бестрва од свега свијета. Никад у њ није туђа нога крочила мимо воље ровачке. Једино племе за које се памти да никад Турцима харач није дало.

Вук заобиђе војника, као да ће га грабу, и ријешивши се да га убије, паде му на ум да би то могао учинити сјекиром. Једино је, трен-два, премишљао да ли да га удари ушима - по тежини на рамену осјећао је да је сјекира окренута сјечивом надоље. Али му такво што дође мрско: човјек је, убити га као крмка!

И он хитро окрену држало и онако с рамена ошину војника преко повијеног врата.

Није му било први пут да одсјеца главу, иако је било давно када је то чинио у сукобима с Турцима. Знао је да људски врат није отпоран и да је главно пресећи кичму па да човјек падне у безнан и не дигне се више.

Кост прсну и рана зину, бљуну крв и заплъсну сав простор и Вукову свјест знаном насладом освете. Војник се без гласа згрчи на земљи, једино је крв, или ријека, клокотала. Старац дограби војникову пушку.

Али је пушка била друкчија од оних којима је он био вјешт. Она два војника журнуше голи к њему. Вук је знао да не може побјећи и дограби опет сјекиру. Хитре момачке руке га претекоше и скелпташе.

Али у каквим се то приликама догодило? Интернирање Црногораца је већ било у току. Па и та патрола је истог јутра тражила једног официра, Вуковог братственика. А сем тога, Ровци - племе које никад туђин није газио и Вук који је сву младост провео четујући противу туђина - Турака, зар се то може предвидјети? То су били капетанови и Милошеви разлози, не сасвим схватљиви старцу, наученом да се глава плаћа главом.

Још озбиљнији олакшавајући разлогзи били су они који су, дакако прије саопштења, она двојица најмање истицали, а који су важили и за старца. Наиме, ако су Аустријанци ријешени да их погубе - а очито јесу, ради застрашивања и без обзира на кривицу, зар се околности не могу очас промијенити и дјеловати обратно - да их ослободе без обзира на кривицу? Аустријанци су, очито, наумили да Црногорцима утјерају у главу да је њихова земља окупирана. Али зар и они не би могли увидјети да строге осуде могу изазвати умјесто страха необуздане отпоре? Зар се не би за осуђенике могли заузети владика с Цетиња и бискуп из Бара? Било је, могло се појавити безброј разлога противу најстроже казне, чак и над старцем.

Саслушања су се одвијала брзо и веома коректно. То је, такође, тада уливало наду.

Суђени су истог дана, један за другим, тако да су се сачекивали у ходнику.

Присутни су били једино аустријски службеници, неколико позваних грађана и предсједник општине.

Све се одиграло по прописима, у соби за то нарочито удешеној, у касарни иза града. Суђење је могло бити и у вароши - било је кућа погодних за то. Али пошто је био војни суд, војна команда је изгледа настојала да се то и обави у њеним зградама.

Јер код Аустријанаца је у свему био строг ред.

Тако је било и са самим суђењем: кратко и коректно.

Једино је старац држао да је и то било предуго: изумијевали су много неразумљивих ријечи, закључака из закона. Он је замишљао да ће се појавити неки командант, простријелити га очима - одолеће Вук већ томе, па га упитати: Јеси ли ти тај и тај што је чинио то и то? Вук ће потврдити да јесте - како и треба, а онај ће наредити да га стријељају - како и мора бити. А испада друкчије, чак га је један официр и бранио. Треба имати на уму - говорио је тај бранилац, да је окривљени толико неук и диваљ да заправо није ни знао шта чини. Старац је морао да га исправља: да је крив - јесте, да је неук и из дивљег краја - и то стоји, ама је знао добро шта ради: био је дочуо да се друга племена дижу на буну, а држао да је срамота њему, кад се не нађе други Ровчанин, да пусти туђина да се башкари по Ровцима, у које су често стизале турске главе, али ноге - никад.

Ни она двојица нијесу били задовољни начином погубљења. Али нарочито старцу оно није било по ђуди - вјешање умјесто стријељања. И он је знао да је то, најзад, свеједно. Чак је знао и то да се дешава да пушке не погоде по мјесту, па се осуђеник мучи. Али је смрт од пушака мушкија. И чистија - не чупа се душа узицама и рукама из човјека. Он је то неза-

довољство и изразио кад су га по читању пресуде упитали шта има да каже. Но на то се нико није обазрео, ако није и подругнуо.

Кад су, враћајући се са суђења, везани заједно стигли на мостић речице Свињаче, у ово доба године скоро сасвим пресахле - њено корито је зијало глибавим каменим рупчагама, капетан је примијетио: Ево, нас ништа више неће раздвојити. Старац, који није био без смисла за шалу чак и кад се ради о светим стварима - или су га тако друга двојица схватили, надовезао је на ту капетанову тврдњу, много касније, пошто су прошли читаву варош, док су их држали у ходнику пред ћелијом: Овако заједно везани ћемо и пред Светога Петра изићи.

4

Али то су биле ријечи. И жеље. Све до јуче - до саопштења. Отада се све измијенило, мада су и ријечи и жеље остале.

Већ с изрицањем пресуде пореметио се дотадашњи њихов живот, иако је све на изглед остало неизмијењено: све - сваки чин и помисао свака, оцјењено је смрћу.

Но промјена од јуче била је друкчија. Не само нагла и коначна, него је она - Милош је то непобитно запазио и на оној двојици - једним махом и неспојиво одсјекла спољни свијет, све што се стварно догађа, у чему они учествују и што чине, од њиховог унутарњег дотад и њима самима непознатог живота - од сталног, неотклоњивог осјећања смрти. Не осјећања, није то било осјећање него живљење смрћу, нешто као ваздух, без чега се не опстоји, али што се непрестано и све загушније опажа.

Та два свијета - живљење свакидашњим животом и живљење смрћу - појављивала су се напоредо, на изглед без икакве међусобне везе. И што је било најчудније, и најужасније, онај спољни - живљење,

у коме су као и дотад учествовали, био је нестваран и канда сувишан. Нестварни су били и они у њему, са свим својим поступцима, мислима и жељама. А стваран, истинит и неодољив само овај унутарњи, у коме се коначно смрт зацарила.

Све до јуче то је била борба са смрћу.

Од јуче, од саопштења, ни те борбе није више било.

Они су сада не само знали да ће умријети - то зна свако људско биће, него када то треба, када то мора да буде. Њихова смрт је била неопозиво прописана, утврђена. Сада више ништа ни у мислима својим нијесу противу смрти могли да предузму. А још су живјели - ходали, јели, чак и спавали.

Вријеме, дотад непримјетно, постало је примјетно, скоро опипљиво. Оно није постало брже, прије - супротно. Него се неизбежно примјећивало његово протицање, било да се шта спољно догађа или не.

Шест корака, уздуж собе, које је Милош имао обичај да учини, нису били само то - кретње на одређен начин и у току одређеног времена, него је то било прије свега шест покрета, шест секунди ка смрти. Или ако би се задубио у себе, мислећи о нечем - то је било истовремено, ако не и искључиво, размишљање о смрти у току одређеног времена. Није ли капетан синоћ рекао: Још ова и још једна ноћ.

А тако није било само с временом, него и са свим другим - смрт је свуда и у свему опипљива и једино стварна. И то не само код Милоша, него и код старца и капетана.

Ето јутрос, док чекају капетана: радост што је он добио посјету и жалост што га нема нестварне су, нијесу оно право, оно што је главно у њима. Старац није одолио да најзад не каже, пошто је прочитао небо кроз прозорчић под сводом: Стока се већ вратила с попаска - капетана не бй. А и ми - веселимо се и тугујемо, а не знамо ни коме ни чему.

И старац је опет савио несрпратно цигарету... извадио иза паса кесу с трудом и огњилом и почео да креше. Да, то Вук ради покретима истима као и

увијек. Али и покрети и онај који их врши су - нестварни, управо не нестварни, него поред, изван оног чиме Милош живи и што опажа стварнијим од чулних утисака и од мисаоних закључивања.

Што је било најчудније, и најнепријатније, сваки од њих - Милош је то неопобито запазио - примјећивао је код друге двојице истовјетну, као и властиту, обузетост смрћу, односно њихово опажање присуства смрти у свему.

То је значило да ниједан - ни он сам, није кадар то да прикрије.

И док Милош није оној двојици замјерао што је тако код њих, саоме му је било непријатно што ће они то опазити код њега, а он, ето, не може - не може, макар како био вјешт и улоран, то да прикрије.

Јуче, кад су се вратили са саопштења, Милош се одмах усходао - већ и то је било упадљиво, иако чињено по старој навици - а у једном тренутку му се чак отело: Па, једном се свакојако мора умријети. То је најчешћа народна узречица помирења са смрћу - и баш му се она истргла. Прозвучала је лажно, а у сваком случају нестварно за ову прилику. Она је била једна од оних истина које су важиле за људе уопште, али очевидно - сад је то тек Милошу било очевидно, не ако они знају и кад ће умријети. Јер тада то - једном умријети - значи једино стварно: смрт опипљива у времену, у збивању, у мишљењу.

Схвативши извјештаченост те мудрости у овом тренутку, Милоша је било стид, уколико и сам стид већ није био а - није сасвим, стварност изван њега.

Био је сигуран да су и она двојица опазили да је он изрекао ону мудрост једино ради тога не би ли охрабрио себе. Али је било очевидно и то да му они ништа због тога не замјерају - замјерао је једино он сам себи. Штавише, напрасити и отворени капетан је указао на извјештаченост пословице и да Милошу ништа не замјера - сваливши се на сламарицу у ћошку, он рече: То се тако само каже. То су изrekli људи прије но што су умрли.

Старац није рекао ништа. Док су они ћутали, више утучени него посрамљени оним што су нескривено исказали, он је узео с поличнице ћасу са скорупом и комад кукурузнице, сјео на струку прекрштених ногу и почео да једе. Видјели су: старац једе преко воље. Старац то није ни крио. Остављајући ћасу, примијетио је: Вазда кад сам на муци био, а чуо сам то и од других - добро је јести. А сад ни то не помаже. Човјек није живинче - да гледа сјекиру међу очима, а да се отимље о корито.

Угасило се јуче чак и осјећање неправде и воље за отпором.

Стално су доводили нове хапшенике, интернација је било у размаху - то се могло закључити по ријечима и шумовима што су допирали из дворишта. Њих тројицу смичу очито из политичких потреба, а не због саме кривице.

Али отпор окупатору, макар и мржњом, као и сама борба за живот, као да су изгубили смисао, управо постали су и они стварностима изван њих, нешто чему би они, истина, све своје дали, али чему не могу и не желе дати ништа, јер је бесмислено свако давање и жртвовање кад се не располаже најважнијим - животом својим.

Порушило се све што је ма ко од њих знао и поимао о смрти и животу - а знали су много, сваки понаособ, а поготову сви скупа: из књига, из ратова, из дугог искуства. Све је то такође нестварно. Без везе с оним што се стварно збива с њима и у њима. Управо не збива се ништа, него нешто - смрт, постоји у њима, а не могу одољети да не опазе његово - њено постојање.

Све дотад - до саопштења - изгледало им је бесмислено умријети: тако су још кадри, још моћи да живе. Бесмислено је свакако и сада. Али сад је и нешто друго. Сад је то неизбјежно, са svakим треном неизбјежније и очитије. Бесмисленост смрти изгубила је значај. Као и неправда и све друго.

Смрт, живљење са смрћу и у смрти - једина стварност.

Милош то опажа, све јаче, и у тијелу - оно се раствара, распреда, тако му се чини. А уз то све грубље, тврдо опажа како га конопац дави око врата - жуља му јабучице на вилицама и врат са стране.

Већ јуче послвије подне он је почео да трља врат и слаби тиме то све неотклоњивије жуљање, за које ниједног тренутка није помислио да није уображено, али које ипак траје, које постоји.

То му је падало утолико непријатније што ће она двојица очито прозрети побуде његовог трљања. А никако да се обузда - рука пође сама сваки час, и он себе истовремено улови због чега то чини. Свакако се нешто слично догађа и с оном двојцом, само он још није прозрео на који начин они - њихова тијела, опажају смрт. Старац се од јуче по подне исхракује, капетан упадљиво дуго стиска вилице и капке - раније то нијесу чинили.

Тијело нема спокоја.

Утјехе нема.

Нијесу ли спојени, ако не и истовјетни то опажање тијелом и оно сазнање умом смрти као најпотпуније, као једине стварности?

5

Дакако, сваки се и пред собом и пред оном двојцом опирао да призна промјену, иако је било непорециво да је она наступила.

На друкчији начин, њу су очевидно примјетивали и признавали и други - стражари, Циганин. А команда - судије, комесари - знала је унапријед да ће до ње доћи.

Као и увијек, и синоћ су сјели да вечерају, очито и намјерно се на то силећи.

Милош и Вук нијесу ни добијали хране од куће. Милошева породица и рођаци били су похапшени или одскочили у шуму. Други ко да га обиђе није се усуђивао, чак и да је било дозвољено. И да Ровца нијесу толико далеко, Вук је у њима имао једино даље

братственике, а два сина су му била одсељена у Метохију, гдје их је рат и затекао. Капетанова жена је долазила свако јутро - његова кућа је била далеко од вароши једно сат хода - и доносила му храну. По врсти хране и начину како је спремљена, капетан је препознавао и од кога је шта: пите је правила његова снаха, вјешта у томе, дишваре нека кума, јагњетину зет. Капетан је дијелио храну са својим пријатељима, па су и она двојица већ знали од кога је које јело и по њему га и називали: пита Златанина, јагње Ми- кашево.

Драшко је и синоћ дијелио храну: сир и погачу. Радио је то као и увијек - споро - да не би испало неправедно. Али је Милошу, а свакако и оној двојици, све то сада изгледало друкчије. Не због тога што би Драшко ма шта друкчије чинио, него је само узимање хране било бесмислено, па тиме и посао око ње. Живи једу не мислећи о томе, али шта ће храна мртвацима?

Уто су се врата отворила. Политички комесар Унгри, којег су они добро знали и као надзорника затвора и као изазивачки строгог службеника, угурао је из мрака у њихову собу војника који је за њих - на смрт осуђене, носио на четвртастој дасци храну: половину печеног јагњета, плаву шољу младог ско- рупа, три отворене конзерве, три округла војничка хљеба, пола литра ракије и неколико кутија цигарета. И команда је ето, тиме - добром храном, потврђивала промјену која се у подне с њима догодла.

Комесар Унгри је био прозиран и као чојвек и као службеник: брз и опрезан, свадљив, насртљив, али не толико да би затвореника ударио. Његово презиме није откривало његову народност, а он ју је крио. Наш језик је говорио као и наши људи, иако је убацивао мађарске узречице. Мађар очито није био - Мађари никада добро не науче наш језик. Најприје ће бити да је био Хрват, из неког краја мијешаног с Мађарима. Али ко био да био није крио презир и мржњу према нашим људима. И према језику: као да је једва чекао да проговори мађарски, чак и с оним

службеницима који су наш језик знали. Мађарски је из његових уста излазио мекши и слађи него наш језик - као да је говорила разњежена дјевојка.

Али синоћ је Унгри био пажљив, предусретљив. Његово пјегаво лице било је као забринито, а плаве бркове, пажљиво уврнуте, није као обично чупкао доњом усном. Изгледало је да се не загледа у њихове очи, иако је његов обичај био да својим плавим, буљавим очима дуго и нетремице буљи у кривце.

Одлазећи је рекао, скоро их замолио: Немојте се сустезати, него за све што вам треба - куцајте и реците стражару. Прилике су, истина, нередовне, ратне, али све ће бити учињено. На крају им је још пожелио лаку ноћ!

Свакако, Унгри је био љубазан јер је тако требало да буде. Аустријске војне власти - а они су под њих спадали, макар колико строге, строго су се придржавале законских прописа у поступку с кривцима. Цуксфирери и шуцкори по станицама су ни због чега премлаћивали сељаке, а у војним затворима је била ријеткост да прстом такну чак и тешке преступнике.

Мора да су њихови закони предвиђали, или је то њихова администрација наслиједила, и пажљив поступак према на смрт осуђеним у шта је спадала и добра храна. Али у Унгријевом држању, а и у читавом поступању власти од саопштења надаље, било је и нечега другог. У Унгрију, у читавом механизму власти, бездушном и безличном, као да се неодољиво покренуло несхватљиво, дотад непостојеће људско сажалење, и сапатња. Државна власт као да је знала за неизбјежност таквог осјећања код њених службеника, па је и прописивала човјечан и пажљив поступак. А да је у пажљивости Унгрија и других службеника било и нечега мимо оног што су прописи одређивали, а што се с овима додуше није сукобљавало, видјело се то и по томе што су у до- несеној храни војнички били само хљеб и цигарете, а све друго домаће - укусније и свјежије чак и да нијесу одмалена били на њ навикнути.

Унгри је изгледао затечен - свакако више властитим сажалењем него прописима који су благо поступање индиректно налагали.

Али његово држање, храна и поступање нијесу били непријатни, иако је у њима било и нечег веома неприродног: они исти што ће их уморити присиљени су да их жале. Да, присиљени - пред смрћу људском нико и ништа људско не може остати равнодушно.

Неприродност и неизбјежност сажалења су били утолико очитији што су се изражавале баш кроз Унгрија, чија су злоћа, ситничавост и самољубље били ништа мање његове личне црте него његова предана служба и обожавање савршене аустријске администрације, којој као да није ни могућно служити на други начин.

Кад је он изишао, Вук Ровчанин се осмјехнуо благо - несвојствено његовом кошчатом лицу, и изрекао на свој начин, као и много пута, оно што су и она двојица опазили: Ево, видјесте ли овог Унгра - баш је тако и рекао: Унгра, а не Унгрија, ваљда држећи или циљајући на то да Унгри значи исто што и Унгар. Мађар - дао би нам сад крви испод грла, а извући ће нам штицу испод ногу или намаћи конопца на врат.

Унгријев улазак их је пресјекао, и старац их је, чим је овај отишао, позвао да приступе вечери, сада и с јелом Унгријевим.

Капетан је примијетио: Не једе ми се швапско јело. Милош се сложио с њим, и у истом тренутку примијетио да је рекао лаж - нешто друго, а не оно што је требало рећи.

Јер уопште није важно, није више важно чије је јело, па ни да ли уопште треба јести, него се ради о нечем другом. И то је изразио старац: Црно је то наше једење! Ама треба силом, тек нешто да се чини и да је трбух пун - да не вари само нашу муку.

И заиста је било тако. Сјели су до старца. И мада је капетан рекао: Једем ја њега, а оно мене! - јели су слатко и полако као да густирају.

Али није им толико пријало неко од јела - једва су и примјећивали шта једу, него само једење - жвакање, гутање. Чак су и пили. Ниједан није био пијаница, али ракија је пријала - загријевала, заносила. Зна власт, зна држава шта ради: тијело је прихватило храну и пиће, забављало се њима - док су јели, Милош заборави на жуљање конопца, ваљда се оно није ни јављало.

Али оно постојање смрти није се умањивало ни за трен. И сада се оно притајено јављало кроза све друго - кроз храну и пиће које су узимали. Милош је то открио у властитој примједби: Ракије нијесу до-нијели толико да бисмо се могли опити.

Жеља за пијанством или откривање вјероватног аустријског прописа да осуђенима на смрт не треба дозволити да у пијаном стању иду на губилиште? У сваком случају, он се застидио, увјерен да ће они открити у њему кукавичку жељу да се опије. Али не, ако су они такво што и помислили, нијесу ничим показали да му ма шта замјерају. Старац чак као да је надовео: А ја држим да се ни опити не бисмо могли. Капетан није рекао ништа, него заклимао главом, слажући се - ваљда и с једним и с другим. Но будући да је волио да полије чашу-двје при обједу и разумијевао се у добру ракију, подигао је трбушасту боцу према лампи и значачки утврдио: Како се жути! А и питка је - права морачка шљива.

Капетан је оптио боцом и додао, као да се тјеши: Може бити да се крчмар досјетио за кога је, па усво од најбоље. Нико на то ништа није рекао. Али Милошу је скоро мило било што је ракија добра и што је баш таква за њих изабрана.

Јело и пиће су на одређен начин ипак олашавали. Милош је видио, а свакако и они како се опажање смрти повлачи из тијела. Али једино из тијела. Због тога је било лакше тијелу. Али будући да је при томе видио од чега се он то растеређује и шта се његово растеређује, то као и да се није догађало њему, њима, него некое друго - тијелу, у коме смрт и није без престанка пустошила.

Слично је било и са свјетлошћу.

Стража је од пресуде увела да код њих по сву ноћ гори лампа, како би могла да надгледа кроз рупу на вратима да се неки од њих не би убио или на неки начин покушао да побјегне. Али њима је свјетло било олакшица, будући да су немирно спавали, још усамљенији - једино са својим мислима кад би легли.

Милош је прилегао на предвостручену капетанову поњаву - Милош и старац нијесу ни имали постеле, а капетан на сламарицу у ћошку. Пушили су као и обично цигарете пред спавање, а старац се као увијек још мувао, спремајући суђе и јело и с нарочитом усрдношћу купећи по поду мрве хљеба - да не би био погажен нимет божји.

Наиме, старац је од почетка узео на себе посремање, чак је радо и послуживао ону двојицу. При томе се није држао нимало слугански, нити ма шта тражио у накнаду. Капетана једва ако је и примјећивао улогу коју је старац преузео. А Милошу се чинило да старац држи природним што ће он, прост човјек, послужити такве људе, макар и млађе: капетан је капетан, а онај други је свршио све школе - нема куд даље. Био је старац у томе као домаћица, која зна свој посао без поговора.

И синоћ је Вук, дакле, обављао свој посао, и то с таквим маром да је Милош помислио како њему смрт не пада толико тешко чим може тако стрпљиво и непогрјешиво тиме да се бави.

Капетан не одоле: Ја ти се, Вуче, начудити не могу како ноћас можеш око тих мрва да се бакнеш?

Старац је и даље ћутке радио свој посао: покупио је мрве - скупљеним прстима - као кљуном лијепаћи једну на другу, изручио их у лонац, а затим суђе и хљеб порећао на полицу. Кад је с тим био готов, поклекнуо је на струку окренут истоку - он је био сигуран гдје сунце излази, и по обичају почео да се крсти прије лијегања. Он се крстио и прије јела, али само једанпут, а прије спавања више пута мрмљајући неку своју молитву.

Старац то није клечао пред Богом. Старцу је било zgodно, пошто би клечећи уредио лежај, да настави с молитвом онако како се задесио - на кољенима. Да је пред њим био кревет, или већ спремна постела, он би се крстио стојећи. Он није, уосталом, ни замишљао Бога као силу пред којом треба клечати. Пред ћивотом Светога Василија Острошкога треба - светац тај тресе и поражава. Али пред Богом - не. Бог не тражи од човјека да клечи пред њим. Није Бог такав. Бог нема ничег земаљског. Он је милостив и разумије човјека. Човјек није његов роб, него створ.

Није било никаквог знака да је старац сада измијенио свој однос према Богу. То је доказивало - закључио је Милош, да и однос према Богу, бар још увијек, спада у оно живљење, у ону неизмијењену свакидашњицу, поред које се, и упркос њој, јављало оно ново осјећање - живљење смрћу.

А да је неки од њих двојице бројао и синоћ би вјероватно утврдио да се старац прекрстио онолико пута колико и ранијих ноћи, а свакако је изрекао и исте молитве Богу. Али они су као и обично ћутке гледали, пазећи да га ничим не сметају.

Кад је старац био готов с молитвом, прилегао је на своју струку - лежао је до зида - и налактио се на предвостручени џамадан. Затражио је од Милоша цигарету - аустријску, готову, припалио је, потегао два-три дима и намрштио се - очито му се није свиђао дуван. Угасио је цигарету мрвећи јој врх међу жуљавим прстима и окрећући се зиду и смјештајући се на легалу, полако је тек тада одговорио капетану: Па човјек треба до краја да буде човјек.

Није било јасно шта је Вук хтио тиме да каже: да ли човјек треба све да ради и држи се као и дотад, или да буде храбар, постојан, човјечан - шта ли? Или баш то што ће радити и држати се као да се ништа није догодило - као да није на смрт осуђен, и јесте оно чему је човјек до краја обавезан и што му даје снаге сваком злу - и смрти - да одоли? А да ли би Вук, онако неук, и умно да разложи шта је мислио? Можда је то њему и јасно, на његов упрошћени начин, али не би знао да објасни.

Тек Милошу се старчеве ријечи учинише значајне, и то веома. Он се чак рјешавао и да га припита. Шта је човјек, шта значи бити човјек до краја? Али се не одлучи на то - старац се већ био окренуо зиду, као готов да заспи, а Милош је био увјерен да старчев одговор, какав био да био, не би одговорио на оно што се збива у њему, а и у њима, последице саопштења.

Можда старац заиста и зна шта човјек треба да чини до краја. Али откуд би он, или ма ко, могао знати како да се сакрију, како да се спасу од тог краја који се нескривено и незадрживо већ у њима збива прије него је до њега и дошло?

6

Тако су полијегали и синоћ, као увијек. И капетан је по навизи последњи уврнуо лампу. Јер је он, прије него би заспао, имао навику да иде на мокрење. Смјестио се сваки на свој лежај, ућутао, заклопио очи.

Милош је заспао с мутним, искиданим сликама, које су истовремено биле неко унапријед узалудно убјеђивање самог себе да он сада не може ништа да измијени и да нема смисла да се ждере - биће шта ће бити.

Али док је спавао - знао је да спава. То је било страшније од икакве несанице. Један Милош је спавао, а други га посматрао, мислећи, осјећајући оно - властиту смрт. Јер оно је било непрестано будно. Тврдо, неуклоњиво, неизмјенљиво. Осјећало се и у тијелу - у начину како је наслонио главу на руку, у тврдоћи лежаја, а нарочито у желуцу - стврднуто, напето и врело. И у сновима - у њима нарочито. Сањање је било свјесно себе. Свака слика, сваки догађај или лице које се јавило, говорило је: ја сам ту само ради заборављања, да би теби било лакше, али ја нијесам стварност, него сан.

Пробуђен наглим трзајем тијела, које као да се од нечега спасава, Милош сад није био сигуран ни да

је био заспао као и обично, него пао у неко полубунило. Погледао је лијево и десно - лежао је у средини, а онда и по соби. Желио је да одгонетне колико је времена прошло откад му се учинило да је заспао. Али није ни по чему то могао да утврди, а два пријатеља су спавали, окренути сваки свом зиду. Или су као и он посматрали себе како спавају - будни смрћу.

Као и раније кад би се расанио, тако се и синоћ силио да се присјети драгих ликова, потресних доживљаја, преломних тренутака. Али и све то било је празно, папирнато и нарочито не његово. Јер макар чега се сјетио, баш то сјећање би га опоменуло. Призивао си ме само ради тога да би се ти макар на трен укрио од онога. Милош није ни примијетио како је смрт, ону своју, почео да назива замјеницом: оно.

Био је у двадесет петој години - у пуној мушкој снази, и никакво чудо што га је у затвору појачано распињала жудња. Обично би се он, пошто легну, најчешће препуштао сјећањима на жене, било оне с којима је имао ближе додире, било оне с којима је желио да их има.

У тим сјећањима и замишљањима отпадало је све сувишно и све нијансе, а појављивало се једино најчистије осјећање, најжешћа страст, дакако кроз конкретан, замишљени или већ доживљени догађај. Љубавне сцене су испадале до краја огољене - што огољеније, појединости подешене за најлуђа, потпуна иживљавања. Њежности, удварања, умиљивања, тепања, мада усмјеравани ка чулном доживљају, били су дирљиво и безмјерно чедни - најпопунија преданост. Страсти и њежности су се преплитале, смјењивале, растрзале га и блажиле.

Сваке ноћи, из ноћи у ноћ.

Из тих ноћних сањарења су се убрзо издвојила три женска лика - најдража, најжуђенија, најубудљивија. Затим се он и намјерно на њима задржавао, везујући најбитније доживљаје за њих. Биле су то,

уосталом, три жене које су оставиле најдубље утиске на њега.

стекавши убрзо искуство у сањању, он је могао себе да присили и да отпочне да се присјећа којег било - према тренутној жељи - од тих ликова, или и једног поред другог, и једног у другом, обнављајући или смишљајући доживљаје с њима. Друге страсти, сусрети, отпадали су као споредни, случајни, какви су били и у стварности. Сјећање и жудње, свијест и жеље издвојили су те ликове и доживљаје с њима - оно што је било или што је још увијек могло постати најслађе, најпрефињеније и најподударније. Иако различити, а можда баш и због различитости, ти ликови и доживљаји су у њему чинили цјелину - не једниствену него разне стране његовог доживљавања, различита жељења.

Таква доживљавања су одузимала сан и исцрпљивала. Остајало је и нечег непријатног, измишљеног и усиљеног последице њих. Али док су трајала - обузимала су, била пријатна, а нијесу се ни могла избјећи. Знао је да ће се увијек моћи склонити у њих и да га, ако хоће, сваке ноћи вјерно чекају.

Додуше, од осуде на смрт се и то измијенило. Доживљавао је жудњу и даље, али с мање страшног узбуђивања. А кад би до тога и долазило, испадало је грубо, откинуто од припремних сцена њежности, а саме слике и начини доживљавања били су нагли, огољели, скоро сасвим сведени на полни чин.

Пробуђен, расањен, он је и синоћ покушао да сањари. И заиста, чак брже него обично, сјечање је послушно извукло три лика, најдража и најзначајнија, па и све оне најбитније појединости из доживљаја с њима.

7

Прва је била Јаглика, дјевојка из његовог села.

Љубав између њега и ње дуго је била - у његовом сјећању се унеколико таквом и сад приказивала - као у старим, лијепим романтичним причама.

Расли су као дјеца скоро заједно, за стадима, у јагодама и малинама, у играма. Била је млађа од њега двије године, а како су се њихове комшијске куће пазиле - њена је била газдинска а његова главарска, пазио је и он њу као млађу сестру.

Затим је он пошао на школе и љубав из дјетињства је затрпао пепео забораве. А и дјевојчица се мијењала - губила дјетињску срдитост и милокрвност, све замишљенија и повученија.

Имао је осамнаест година, кад је, вративши се о љетњем распусту, примијетио да је Јаглика већ дјевојка. И то дјевојка која га загледаје с оном нескривеном радозналешћу и бојазни с којом то чине и друге дјевојке са села према младићима са школе: као и вољеле би да се натајно нађу с њима, али се морају и чувати од тога, јер школарце то ни на шта не обавезује.

Није било ничег необичног у таквом загледању. Било је чудно, у први мах, што то долази од Јаглике, оне блиске, оне миле и љутите дјевојчице. А мора да је и он њу на сличан начин загледао - бар она је то касније причала, мрсећи јој дјетињска сестринска сјећања новим дјевојачким узбуђењима, која је у њој изазивао.

Јаглика је била веома лијепа, у селу, у околним селима сви су то знали и истицали.

Њене очи су биле незаборавне - тамне, крупне, испод скоро правих вјећа и тешких трепавица, а тако и њене густе, врране косе, које је плела у дебеле и дуге витице, да њима окурни високо и глатко чело. И нос јој је био изразит - танан и благо свинут, над маљавом усницом и устима црвено зарезаним. Лице, грло, кожа - бљештали су бјелином и благо румене јагодице би букнуле огњем, кад би се застидјела - ријетко, или планула - много чешће. И ход јој је био истакнут - лак и игрив, и став - уздигнут, са спорим покретима главе. Били су јој упадљиви и врат - дуг, благо повијен, и струк - танан и висок. Била је повисока и дугих удова, окошта у лицу и зглобовима, али не мршава и

с наглашеним женским облицима - дојки ситних али чврстих и бедара тврдих али набреклих.

Али Милошу се у први мах није чинила лијепош, а још мање је могао да схвати због чега други у селу њену љепоту држе надалеко изузетном. Свакако је том његовом непоимању било узрока и у томе што није могао у себи да повеже и сложи садашњу дјевојку с негдашњом прљавом, мусавом и помало злоћудном дјевојчицом. Али још је пресудније било то што је он већ био навикао на друкчију љепоту, ону градских женскиња - облици и прелази без наглости и оштрина. Мислио је тада: можда је она сељацима стварно и лијепа. Али долазећи с њом чешће и незаинтересованије у додир и удубљујући се у то сељачко поимање, и он је морао најзад да призна њену љепоту.

У ствари, она је била црногорске женске љепоте: висока, ни гојазна ни мршава, црнка бијеле коже - сјај и чисто боја, мишићи и кост - заобљени. Она је сва била од усклађених контраста: тамне очи су немиле сипале сјај, врана јој коса је на честим таласима горела бакрено, танки струк истурао широке груди, а витке ноге лако носиле снажно тијело. Сваки дио се видио, издвајао, није прелазио у други, али није ни одударало од њега нити се сукобљавао с њим, него су један уз други сви они саздавали, склапали - и склопили Јаглику дјевојку. Он се досјетио: као у народној пјесми, сваки дио је лијеп за себе. Због тога су је с разлогом сви сматрали лијепош.

Али имала је она и нешто друго - своје, што је ту црногорску љепоту оживљавало, профињавало, индивидуализовало, и што је сваког, који је то открио, па и Милоша, потресало и заносило. Њен је био начин на који је отварала уста - танко и њежно, како је сијевала очима и зубима - муњевито и збуњиво, и глас - звонак и гугутав напоредо. Њено је било и споро мрешкање чела - скоро се видјело како се иза њега зачиње и креће мисао, и хитро а смишљено играње витких прстију док плете или што друго ради.

Све док се то лично није почело откривати - откривено је оно било увијек него га Милош није примјећивао док није открио њену љепоту - она се чинила бестрасном. Али продирући у њену љепоту, а истовременим зближавањем с њом, он је сријетао једну страсну природу која је с великим напорима успијевала, или успјела да се обузда: чим би је он дотакао, њено би лице запламсало, а изнутра би зацептала, погледа утопљеног у слатко безумље.

Њихова љубав је на изглед почела случајно, иако је дуго и непримјетно у њима сазријевала.

Догодило се то усред љета, засићеног јаром и опојем покошених ливада.

Милош се у спарном поподневу, пецајући, спуштао низ свјезину ријеке. Нагла киша га је истјерала из сањарија на луг, под дријен, гдје је затекао њу - плела је крај оваца. Помјерила се, да би и он сјео под чворнато стабло испод густе крошње.

Није знао како да почне - чедна сеоска дјевојка, а у дјетињству су били као брат и сестра.

Почео је, почело је као у дјетињству.

Покидао јој је конач - смијући се једва примјетно и ошинув га неодређено погледом, она је конач поново спрела. Прибио се уз њу, као бјежећи од кише - измакла се. Он је наставио - није имала куд сем на кишу.

Шта бјежиш - питао је и хтио да дода: Зар си заборавила како смо се играли, како смо као дјеца били блиски? Али није то чинио, осјетивши да је ово нешто друго.

Она је кренула к њему, отворених уста. Опчињена, опчињавала га је очима прижмираним, залућеним, закованим за његове. Загрљивши је, није се бранила, тихо дрхтурући, испустив плетиво, руку изгубљених, стиснутих у крилу. Увијек си ми била мила - пробило је из њега. Одговорила је: Заборавио си ме, а ја - не силазиш ми с ума.

Он је већ знао много - и све, о женскињу - из књига, из казивања другова, а понајвише од београдских газдарица које су и њега училе и научиле

као и друге самце-младиће што су хрлили на школе. Јаглика није знала ништа о љубави. Није знала ни да се љуби. Љубила га је у образе, у очи, како се и љубило у Црној Гори.

Читаво љето је прошло док је научила да се љуби устима у уста. Опирала се, бојећи се да ће му тиме и душу дати. Идућег љета га је дочекала уснама које нијесу хтјеле, нијесу умјеле да се отргну од његових.

Њихов однос је од почетка без договора постао јасан. Она није очекивала, а он није могао да је лаже да ће се оженити њоме. Постепено навикавајући и себе и њу на пољупце и припијање до замирања, на играње њеним дојкама и урањање у њена рамена и груди, он није ни покушао да је заведе, да је наведе да му се сасвим преда. Такво што, држао је, било би непоштено - с њом, дјевојком из његовог дјетињства, невином, којом не мисли и не може да се ожени због интелектуалне и друштвене неподударности - једва ако је била писмена. А и она, и да није била тако васпитана, имала је у себи толико чистоте и поноса да се не преда до краја њиховој страсти. Но о томе она није бринула, повјерљива према њему, сигурна да он неће учинити ништа због чега би се ма кад и ма пред ким могла постидјети. Због тога је све радосније и необузданије и сама изумијевала миловања, увлачећи младића у незасићену и незаситну игру својим тијелом а сама се губећи у тврдим, огољелим топлинама његовога. Примивијетивши да он воли чистоћу, али и мирисе њеног тијела, држала се чисто без сапуна. И долазила на састанке боса и у свиленој блузи до тијела, да би он, да би она - одмах срели кожу миловањем.

Је ли то била љубав?

Јесте.

Није.

Волио је Јаглику. Али зашто није прегазно све газове на њеним водама? Моралне препреке. Свакако. Не, знао је: ако би то учинио, узео би је и за жену. А зашто је не би, најзад, и узео. Проста сељанка, па шта? Дотјерала би се. Али њихов однос је од почека

замишљен и смишљен не ради брака него - миловања ради. Миловања недомилованог.

И трећег љета се радовао завичају и Јаглики.

Завичај и Јаглика су се стопили у једно: нагли пљускови и врелине, горко ноћно пиркање, плавкасто небо налегло на камените врхове, бистре ријеке што доносе пјесму а односе тугу и дјевојка добрих руку, радосних дојки, срдитих зуба, поносна, чиста и страсна - као планина, као извор, као подне.

Али Јаглика није дојурила на знана, незаборавна мјеста.

Није се зачудио, а било му је тешко. Послије првог искуства почели су спонтано да се избјегавају. Она му је рекла, иако није морала, јер је и њему постало неизбјежно јасно: не би могла више да се сустеже од крајњег предавања. То је дозрело преко зиме, у њеним самотним сновима. И у његовим жудњама, незадовољеним и незадовољним са случајним женама.

Требало се одлучити, морали су се одлучити на оно на шта нијесу смјели да се одлуче. То је требало да учини он - он је знао све, с њом која се више не би опирала. Страсне игре биле су одигране. Иставила се страст - гола, опора, непреодољива.

Побјегли су од себе, у задњем часу на првом састанку.

С Јагликом он то није могао, није смио учинити. Можда је она била дјевојка - жена, као и друге. Али за њега није. Није могао да изневјери њено повјерење. Помисао на женидбу њом била му је туђа. Можда би се јавила касније. Али тог љета је није било.

Љета болног од жудње за Јагликом, која је била ту, у свему - трептава и замамна, а није је било.

На јесен се удала, у друго племе. Како се то већ удаје - дошли су просци из добре куће и домаћи је дали за гледна момка.

Прошле су године, отад је није видио. Чуо је да рађа дјецу. Јаглика. Па да, и она је женско.

Желио је да је сретне. Можда, али не, да ли би се Јаглика и невјестом опирала? Да ли би у њему било оних - моралних сметњи? Не, не би. Али с Јагликом? Није био женскар од оних што мало бирају жене, а још мање се обзиру на њихове жеље и склоности. Његова страст се није могла разиграти, нити се он њој препустити, ако га жена не би вољно и предано повукла к себи. Да ли би Јаглика то учинила? Жене често и лако остваре љубави које су као дјевојке прегорјеле. Да ли је и Јаглика таква? И да ли би та љубав била наставак оне?

Да ли је то што се није догодило тако важно, данас? Није ли његова љепота баш у томе што се није остварило?

Но било би пријатно срести Јаглику, увјерити се у то да јој је мио. И сад му је драга Јаглика.

8

Други лик био је Дивнин.

Она је била његова колегиница, али с друге - лингвистичке групе. Предавања и семинари из српске књижевности, које је држао гласовити Скерлић, привлачили су и студенте с других група факултета: оно што је он излагао није била само наука, казана на један умјетнички начин, него исто толико и програм демократске националне борбе - модеран, жив, осмишљен.

На та предавања долазила је и она, Дивна.

Догодио се незабораван детаљ. Устајући из клупе, она је повукла чипкасту блузу, протежући се, да је непримјетно увуче у сукњу и избили су оштро врхови њених дојки. Пришао јој је на излазу - не због тога, због дојки. Али јој можда не би пришао да тога није било. Пришла је и она њему. Ко, коме, зашто - није могао ни тада ни сада поуздано да одреди.

Дивна је постала, и остала његова љубав.

Сада, у затвору, чинила му се много љепшом - у затвору се јављају махом лијепа сјећања. И била је

лијепа, иако не љепотица - припураста, овећих усана, прџастог носа с округлим ноздрвама, тијела обличастог, набреклог, јаких кукова и тешких бедара и дојки. Одскакала је љепотом извијених прстију, свиласто рупчастих у зглавковима и тамном дубином очију, донијетих из неког другог, тајанственог - источњачког свијета. Али нарочито су се истицала њена рамена и груди - блиставо глатки, с једва видљивим трептавим улегнућима из којих су се успињале, изливале њежне набреклине. Ти преливи су увијек били живи и привлачни.

Најприје су се посвађали, јер нијесу знали како да отпочну са зближавањем. И увијек је било тако: свака свађа је била предигра једном новом зближењу.

Јер Дивна је била промишљена, опрезна и незлобиво лукава, а он нагао и, што је било најгоре - неизљечив у претварању најбесмисленије ситнице у апсолутни, дакако истовремено и морални принцип. Она је гушила његове принципе загрљајима, иако се он увијек заклињао да неће, да не може тако крупна, принципска питања рјешавати на тај начин. Она се слагала с њим, признавала грешку - једноставно га позивала да је загрли, независно од свега другог, дакако и од спора. Постали су убрзо нераздвојни - кроз шетње којима су ноћи и улице биле кратке, кроз пољупце који су презали једино од ноћних стражара.

У њихову љубав се уплео, учврстујући је, и национални скерлићевски занос, који није био ни романтично пијанство ни буржоаски начин, него реална вјера и ватрено сазнање да ће Југословене ослободити и ујединити већ ове генерације - ако буду напрегле све снаге. Њих двоје би се дакако зближили и да нијесу били одани истом идеалу. Али Милош је тек схвативши колико је Дивна предана националној ствари појмио и колико он мора да буде пажљив и обавезан према њој.

Но и с њом је проживио љубавну страст сличну оној с Јагликом.

Дивна је била довољно еманципована да брак не поставља као услов њихове везе, али и превише раз-

борита да би се сасвим предала ако није сигурна да ће заувјек бити његова. Великошколка, била је она и патријархална кћи трговца из унутрашњости. Никад није више давала него што је знала и да ће узети, поступајући при томе са своје стране свесрдно и поштено. Нијесу никад озбиљно говорили о браку, а њихов однос, разграњавајући се, развијао се ка слому или задовољењу страсти. Постало је бесмислено, најзад, да он макар и ријетко, макар и никад, тражи и налази друге жене, поред оне коју воли и која и сама улудо сагоријева и тврди да вољеном човјеку не треба ништа ускратити.

То је била потресна одлука у Дивнином животу - он је то видио, и поред свих њених феминистичких и социјалистичких вјеровања. Њена довитљива памет се нашла у ћорсокаку. Знала је: ако би најприје од њега тражила брак, или бар обећање брака - напустио би је као рачунишку којој се идеје не слажу са чином. А шта ће бити послје, ако постане његова љубавница, несигурна да ће бити и супруга? Вољела га је - заборавила је на све, сем на то да мора бити њен.

Када је обавијестила своје, тражећи приволу на вјеридбу с њим, зријевала је недозорљивим страстима, уживајући што је он гледа, што је посједује као у своју сасвим знану и жељену жену.

Није се мирила ни с једним треном у коме не би био њен, иако он није ни хтио ни могао пронаћи такав тренутак. Чак и кад су ишли к њенима, држала га је скоро бестидно само за себе. Није то била ни љубомора ни себичност. Постао је за њу и тако је морало бити: живот. Бринула се над свим његовим - кошуљама, испитима, здрављем. И над мислима. Као мртва стража. Ишла је у томе толико далеко да би се увијек, кад би се заситила љубави - била је податљивија него страсна - побринула прије сна, прије одмора, да он не остане незадовољен. То је често сметало. Али то је била она, коју је волио.

А најзад су дошли ратови, да их искушају колико су вјерни својим идејама и с колико бола, растајући се, свако откида себе остајући у другоме. Он је пошао

као комита у Македонију, још прије него је први рат почео. Она га је стигла као болничарка с војском, на бојишту - на поплављеним пољима пред Битољем. Тек су се скрасили у Београду - у његовој, у њеној собици, позван је у бесмислено, немилосрдно клање с Бугарима. Олет су се срели, сад већ искидани, савјести узнемираних, рјешени да најзад нађу смирење у заједничком животу - у дому свом, у дјечи, у пријатељству.

Још један рат, неизмјерљив у ужасу и трајању - за њих, за њихову љубав последњи. Остала је на бегорадској станици, у диму и спарини, без суза, с марамицом стиснутом у руци, устрептала као увијек да нешто није заборавио, превећ избезумљена да би се сјетила да није више ничег ни имао сем ње и идеје.

Дописивали су се све до прошле јесени - до повлачења србијанских трупа. Она се није повукла. Остала је у згаженој Србији.

Гдје је сад, с њеним упитним и помало лукавим погледом, са змијастим прстима у његовој неразмрсиво кудравој коси, с раменима увијек узбибаним? Гдје је неутољиво брижна, ситничаво пажљива, са својом страшћу предано спором? У мађарској интернацији или под бугарском камом? У раци безимених тифусара? Или у својој паланци притајено чекају слободу, која ако икад дође, биће мрачна и невесела без њега.

Дивна - страст и идеја. Пријатељ и жена - за сав живот.

Никад се више неће видјети.

9

И најзад, Загорка.

То као и да није била личност, него незаборавна љубавна ноћ - чудна игра.

Не. Била је то и личност, и то каква - за страст, за љубав.

Познавао је добро и њу и њеног мужа - често би га када је ишао на пецање, наносио пут на њихову колибу крај рјечице.

Негдје прије десетак година, кад је почињао да пеца и открива рјечице с пастрмкама, доведена је и она из сусједног села под планином. Тада је ту био савардак и њивица усред неискрченог луга. Луг је притискао њен свекар, по истјеривању Турака. Муж њен, и да није био слабуњав, нерадо се занимао земљом, вичан дрводјељским пословима, чешће се бавио по селима.

Свекар је ускоро умро, брига о имању и кући - још и несазданим, пала је на Загорку.

У току десетак година све се преобразило под њеном окретношћу. Откидала је од оног што јој је муж зарађивао, плаћала надничаре и крчила нове комаде земље, отеге од сеоског комуна. Годинама је трајало самотно рвање младе жене с омладима што су шикљали сваког прољећа из неживљеног коријења, с коврагом, с каменом што се пробијао из необлагорођене пјескуше. Тријебила је и копала, копала и тријебила, док крчевина није ударила у каменито брдо и валовље рјечице, уобличивши се у повећу њиву, у комадић ливаде и баштицу.

У близини је била редовничка воденица. Окретна жена је схватила да ће моћи поред те да ради још једна - њена, јер ће увијек бити оних који ће радије дати ујам да не би дангубили и да би им жито било самљевено како ваља. Откидајући од уста - подигла је и воденицу, не чинећи тиме ником криво а себи користећи.

Млин је донио приходе којима је сама расплагала - могла је да доради имање. Исту воду с млина извела је на имање, засадила воћке. Ограђено, имање се зеленило - прво врт. За кућу још није било пара, али је подигла колибу, коју је сама смислила: дугачке матине су косо лобијене у земљу, врхови им укрштени и повезани гредом. Кров је био од прућа и папрати, с бацама за дим, врата с буковим довратницима, а чак и један прозорчић са стране. То је

лично на простран кров спуштен на тле - његову шупљину је она пунила постељинама, полицама с посуђем и сандудима, претварајући је тиме у удобну одају. Запатила је живину, свиње, краву.

У пустињи је оживјело људско станиште - гнијездо у камену, мисао из хаоса.

Чудно је у свему томе било што се Загорка, иако радна, није сатирала. Није ни радила најтеже послове, држећи све у руци и на уму. И остављала је утисак да је ништа не мори. Али не због небриге, него што је имала урођеног лоуздања да је могућно памећу и маром савлађивати недаће и тешкоће. Као да је хтјела, да је умјела, рећи: Човјек, никад и ни сачим задовољан, смишљеним радом прољепшава живот свој и оних који ће доћи послѣ њега.

Дјеце је родила само двоје, као да је и то зависило од њене промишљености - сина тек у трећој, а ћерку у осмој години по удаји. И њих је подизала као без напора и претјераних брига, срећна што их има и увјерена да ће из њих извести здраве и добре људе.

Поп и неки писмен човјек неколико пута су јој показали слова, а затим је сама научила да чита и пише - споро, сричући, али једина у читавом крају. Била је сељанка по свему и у свему, али брза и лака да прими све добро са стране - из главарских кућа, из града, и да га подеси према својим могућностима. У њеној колиби је било тањира и чаша, и кафе за стидна госта. Није се ни одијевала сасвим сељачки - љети памучне и ланене сукње и блузе, а имала је и ципеле до сред ноге, као варошанке, за варош и цркву. Није се либила ничег сељачког, прихватајући и друге начине живота.

Бистрином се била прочула и изван свог села. Али није била запажена љепотом. Чак ни Милош, живахан у запажању и с књижевним склоностима, није уочио, није схватио њену љепоту све до њиховог задњег, јединог насамо сусрета.

А она пак поимала је љепоту - спонтано, читавим бићем. То су жене у селу знале, као што се зна за

женску вјешту бабинама, па би јој доносиле везове да их осмотри.

Она би измакла вез колико су јој дуге руке, прижмирила би и загледала се премишљајући. То је могло трајати и подуже. Понекад је знала и да прислони вез уза што, па се измиче, док не нађе право одстојање. Ако јој се не би свидјело, рекла би: Није изгледно. Не слажу се боје. А послвије тога би тражила и налазила грешку, мијешајући конце и шаре. Нешто слично би рекла и за пјесму која јој се не допада: Није сложена. А пјевала је лијепо, гласом мало мушким, топлим. Љепота њеног пјевања је била у томе што би јој глас живнуо - отврдно или се умекшао, већ према смислу, према ријечи у пјесми.

Присиљавали су је најрадије да пјева уз тепсију, у чему је била ненадмашна. Она је умјела истовремено да пјева и да пригнута окреће тепсију - прије тога би скинула жути бакрени прстен с тамно-зеленкастим каменом, да не би звецкао о суд, и пригнута би усклађивала брзину и висину окретаја с гласом, с пјесмом. Све би се утишало, чак и старији, ради да виде и чују њену вјештину. Највише је вољела пјесму о змају који прелијеће с мора на Дунаво, носећи под крилом отету дјевојку. Пјесма је била лијепа ријечима, а још више сликом - присутни су тврдо вјеровали у огњено чудовиште што ноћу варницом пресијеца небеса и стрмоглављује се у планинско језеро. Загоркин глас и начин пјевања - устрелтао и болан, једино је и умио да изрази несрећу сироте дјевојке у ропству силе непојамне моћи и љепоте.

И у другом је Загорка била своја - сама је измишљала цвјетиће и гранчице за ускршња јаја, поклоњен сапун би прво омирисала, а јело пробала мало размисливши. Дјеци је надјенула, контрастна имена, из свог живота, као у пјесми: Жарко, Блага.

Опажала је сваку промјену у жубору рјечице, ту пред колибом, и по томе слутила вријеме, а у прољеће би непогрешиво увребала дан да скокне до својих, на планину, да набере златних јаблана, који

брзо растући а још брже венући покупе све ведре мирисе планине.

Милош је све то могао видјети, и видио је, и раније код Загорке. Али се тек касније - од ноћи проведене с њом, у његовом сазнању истакла цјелина, добивши свој смисао и значај. Отада је он почео да схвата и тајну њене негледне тјелесне љепоте.

Загорка је била стина жена, живахних и складних кретњи. Била је сва од комада, тијелом и свим другим. Једино је жена тако дугуљастих и облик удова са ситним зглобовима, осиног струка, нанизаних глатких зуба и црвеног језика иза напупјелих усана, и могла да говори онако гугутаво, мазно замамно, да се губи у пјесми и цвјећу, у чистоћи, и у подизању имања. Једино је женска тако хитрих, савитљивих као без костију прстића, промјенљиво зелених очију и брзе памети, умјела да умирује дјецу, забавља старце и заводи момке.

А није у њој било ничег упадљивог: лице овално, кожа жућкаста, сува, коса пепељаста, али густа, с тешким вијенцем над високим облим челом. Немогућно је било одредити њене године: од двадесет друге до двадесет осме. Борице су се јављале једино кад се смијала - нечујно, суздржано, али ведро. Кретала се лако, ситним корацима, који су били брзи јер је морала стизати посао и особе крупнијег корака. Али тај убрзани ход није био искидан, него игрив. И Милош се сада, у затвору, чудио како то није одмах опазио, а нарочито оно складно лијево-десно окретање сукње у дну, започето једва примјетним покретима из крста, и тијесних, уобљених кукова.

Једино је Загорка, вјешта да навикне пјетла да јој на позив скаче на раме, умјела без труда сву дугу и хладну јесењску ноћ да забавља уморног и брижног војника, тако да тај сусрет његово сјећање упије, чак и да се није збио у пустоши и ужасу рата, као најпунију животну радост.

Били су га прекомадовали прошле јесени у вишу команду, па је уз пут свратио да обиђе своје.

Било је предвече, и он се журио у град на нову дужност.

Могао се провући уз рјечицу, преко стијена, и тако скратити пут за читав сат и умаћи ноћи. Из пецања је добро знао сваки камен. Али ледена новембарска киша, сипећи и мраком, онемогућила му је пролаз - стијене су постале клизаве, поготову за чизме, и ноћ би га заробила у њима. Љутит што је изгубио читав сат, поврати се низ рјечицу на сеоску стазу. Опрезно, имао је намјеру да продужи, па кад га мрак и киша сколе, да преноћи у неком селу.

Тако се поново сусрео са Загорком, која је повезана и с руком на куку стајала на вратима колибе, као да је очекивала његов повратак. Касније се сјећао да га је она, кад је одлазио уз ријеку, испратила дугим погледом. Сад га је сусрела осмјехнувши се неодређено и добацила му да је њу, неку сељанку, требало да послуша за оно што не зна - по оваквом времену и пред мрак не пролази се преко онаких проклетија. И он се насмијао, као човјек којег је срџба прошла и одговорио јој да је и он сељак, бар што се стијења тиче, него је, ето, хтио да пожури. Наоколо је ближе - насмијала се она отвореније.

Позвала га је и сада на ракију - наћи ће се чашица, а можда се и зрно кафе приштедјело. И додала: Ако ти није зазорно у чађаву колибу.

Досјећао се он и тада шта значе ти позиви и прекорна зачикивања: сама сам. А и чуо је био да се о њој говорка како се радо прибија уз главаре и младиће са школа. Но то није било ни ново ни чудно: на селу већ нијесу биле ријетке жене које код радом неистрошених главара, а поготову код профињених школараца, траже уживања која сељачки живот и сељаци нијесу кадри да пруже. Свакако је и Загорка једна од таквих.

Он је чак и помислио, гледајући је, онако одозго, наједном запањено загледану у њега, да би могао и да се задржи сат-два код ње, иако је било доцкан. Зашто да не? И он је војник с фронта, жељан свега, коме је

много шта допуштено, а према њеном мужу нема никаквих обавеза - далеки странци.

Она, као да је прозрела његово премишљање: Хајде, посједи - једнако не можеш стићи куд си наумио.

Пристао је, нимало одлучнији да јој се приближи него да кратко посједи, колико да отклони замјерке о презирању њене колибе. То јој је и рекао. Али кад је улазио, она, ваљда збуњена његовом наглом одлуком, једва стиже да се увије у вратима, тако да га окрзну сукњом и грудима.

Прије него му се очи и привикоше на полумрак простране колибе - сутонска свјетлост улазила је једино кроз врата и истурени прозорчић, он је био пријатно обухваћен уредношћу и топлином. Колиба је имала и овећу фуруну, лијепе и пријатне столоваче, чак и кревет с душekom и новим бијелим поњавама.

Син Загоркин био је код бабе, а двогодишња ћеркица, облог чела и оних истих мајчиних зеленкастолатних и малко буљавих очију, играла се с пругастим мачетом на тлу од набијене земље.

Сјео је у столовачу, не скидајући мокру кабаницу. Она му је затражи - да је просуши. Не, не мисли толико да се задржи, али - кабаницу ипак скиде. Она упали пећ и пристави цезву на њој. Он помисли: дуго ће требати док се кафа тако скува. Али шта је ту је - причекаће.

Узео је дјевојчицу на кољена, а жена извади из шкриње ракију и наточи му дугачку угласту чашицу. Није говорила ништа, али он је непрестано осјећао на себи онај њен укочени, појудни поглед, којим га је вукла к себи и везивала се за њ, а лице јој је преблиједјело, једва примјетно подрхтавајући.

То тихо треперење као да се с ње пренијело на њега, а можда се у њему и само од себе начело. Тек, узимајући чашицу, он примијети да му рука подрхтава и намјерно избјеже да му се прсти додирну с њенима.

А је ли вам тешко тамо, на фронту - најзад упита она, налијевајући другу чашицу, коју он одби, те она из ње отпи у његово здравље и стаде с боцом и чашом наспрам њега.

Доиста је била складна и као дјевојчица - ситна, лака, живахна.

Не, није, зашто би било тешко на фронту - објашњавао је - рат као рат: логибије, киша, оскудица и уши - уши су најгоре.

Она је попила чашу до дна и одлазећи у мрак, ка шкрињи, говорила - Милошу се учини без икакве намјере, иако очито намјерно: А војници се жале, кад дођу на одсуство, да им је без жена најтеже.

Паде му на ум да је упита: је ли њој тешко без мужа? А пошто је питање могло њу да наведе на помисао да се он тиме нуди да је бар накратко утјешу, он прећута играјући се с дјевојчицом.

Вратила се с месинганим млинчићем за кафу, сјела преда њ на трупиницу, и почела да окреће дршку. Иако је био забављен дјевојчицом, није могао да не запази притајену снагу у њој онако погуреној, с млинчићем у крилу и облинама кољена што су пробјијала кроз сиву памучну сукњу. Примијети и њене ноге - обувена је била једино у наглавке подшивене кожом - повучене уназад, танане у глежњевима и, одупрте на прстима, напете у листовима.

Онако скупљену могао је да обухвати једним погледом. Али није учинио тако. Спустио се од раздељка косе низ танан и прав нос и наглашено удубљење горње усне, низ глатко грло и благу рупицу на његовом дну, у удољицу међу дојкама - нијесу биле крупне, али су стајале изазовно чврсто као у дјевојке, и најзад низа стегнут, једва истурен трбух, у пошироко крило између истакнутих брешчића бедара.

Заиста је била складна, опет примијети он. И лијепа. Како је само чврсто и спретно стиснула млинчић у крилу, окрећући ручку лагано и непрекидно?

Он касније није могао да се сјети свих појединости и шта су разговарали док му она није донијела

кафу. Упамтио је једино да је све живље и неизбјежније запажао појединости њеног тијела и покрета, загушеност њеног смијеха, наговјештаје ријечима и неугасиво свјетљење очију. Све се то усклађивало, изливало у цјелину, привлачило га и брзо омамљивало, иако је у њему истовремено расла и рјешеност да што прије оде. У једном тренутку је посумњао да она одуговлачи с кафом како би га ноћ ухватила, па да нема куд него ту, код ње. Али то очито није било тачно, бар не сасвим: она је радила све, па и то, лако и без журбе. Сем тога, и она је могла знати да мрак не може да га спријечи да оде - добро је познавао све путеве.

Но већ од почетка, прије него је и почео да пије кафу, створила се напетост: она га позива, задржава, нуди, он се опире, нећка, па - пристаје.

Ма шта чинили или говорили, појачавали су ту напетост.

А кад је преда њ на треножац ставила кафу, настала је тишина, мукла, као прије пуцња. Жена није издржала, пошла је до врата и замишљено се загледала напоље. Њему је одједаред би жао, тако саму у пустоши међу брдима и у ноћи која је јуришала одасвуд.

Остала је тако све док он није попио кафу, спустио шољицу и устао. Окренула се на шум, непомицна све док је облачио кабаницу. А онда, док се заокпчаво, она скоро скочи пред њ и загледа га чудним, укоченим погледом - он је тај поглед више слутио, него што га је могао видјети у полумраку. Понудила му је вечеру, гушећи се набрајањем чега све има - заиста су череци скоро закланог свињчета висили изнад огњишта. Али наједном је стала, пресјекла се усред набрајања. Он се досјетио да је и њој сишло да изглед изобилне вечере не може на њега да утиче, него да му је јасно како је то набрајање само тражење разлога којима би га завела а себе оправдала што га задржава. Ако ништа, бар тренутно је себе смиривала ријечима.

Већ дубоко поколебан, он је зауставио себе - престао са закопчавањем. Недостајала је прва ријеч, или покрет, или - ни сам не зна шта, па да оде или остане.

Најзад неодлучно пође и у пролазу јој полупријатељски пребаци руку преко рамена. А она као да је чекала покрет, ријеч. Стаде хитро испред њега, зауставивши га длановима у груди, шапћући: Остани, биће ти лијепо. Можда је хтјела и да каже: Немој да се предомишљаш због тога што сам сељанка - видјећеш! Он тако и схвати њене ријечи. Ухвати је другом руком око струка, она се и без тога сва приби уза њ, зарони у његове груди, у још мокро и топло сушно.

Он се нагло и без ријечи поврати назад, збаци кабаницу, сједе и пружи ноге. Она схвати: прискочи и зграби једну чизму, опријевши се ногом о другу, и поче да је изува.

Није заиста било ничег што би их сметало, сем дјевојчице. Али присуство дјетета - зачуђеног што се непознати човјек игра с његовом мамом, вријеђало је и њу, можда још више.

Пошто је успавала дјевојчицу, однијела је колијевку у таму угла, иза скриње, гдје се није видјела ни кад је упалила лампу.

Сад смо сами - рекла је - све до неба. Да, сами - потврдио је он - и мимо неба.

Ослобођена свих стега, скутрила се скоком у његово крило и почела да му раскопчава блузу. Али прије него је она то довршила, он је узе у наручје и понесе к постељи. А ја сам толико одавно жељела - занесено је шаптала у његово уво. Он се кроз омаглицу од њеног врелог даха сјети да га је она заиста безброј пута позивала погледом, драшкала ријечима и смијучкањем. Али како све до тог трена није могао да повеже и схвати њену личност, није ни те наговјештаје.

Али ни то није било сасвим тачно - како је касније закључио. У оној мјери у којој се подавао њеној и својој страсти, схватао је и њу саму - тек у тој ноћи, у којој га је она навела да јој се преда сав, сама се не сустезући ни у чему, он је и појмио њено биће.

Дакако, била је у свему као и друге сељанке - једна од оних које су се радо подавале блискости с главарима. Но пошто ју је упознао, он није могао да је сматра сељанком с реда, а још мање лако и блудном. Јер страст, доживљавање страсти, потицало је из читавог њеног бића. Није то било нешто одвојено од оне њене окретности у пољепшавању живота - уређивању имања, кућењу, чистоћи, а нити од смисла за вез и пјесму, за игру с дјецом и животињама. И њено тијело је било грађено за потпун доживљај љубави и страсти: живахно, ситно, тврдо и отпорно.

Она није улагала никакав напор, није силила ни себе ни њега ни на шта ни у једном тренутку. Њени покрети нијесу били ни нагли ни бурни. Једва ако се помјерала, привлачећи га и урастајући у њега. Трепераво усклађивање с њим долазило је изнутра. Но то није било искуство удате жене - била је таква.

Изнутра су истицали и пипкавост прстију и усана, топла, незнојна влажност тијела, омама у погледу - она је намјерно оставила лампу уврнуту - и заводљиве ријечи.

Ријечи највећма. Он је знао, док га је њен шапат обливао њима, да су лажне и мазне: клела се да јој је увијек био драг, најдражи, да није могла ни да помисли како он то тако слатко, тако вешто зна са женским, да никад ни с ким није такво што ни помислила да доживи, а камоли доживјела, да ће га она, проста сељанка, осуђена на оскудност, просташтво, памтити до гроба. Али су те и такве ријечи биле неизбјежне - доживљај без њих као да би био осакаћен. И премда су многе од њих, кад би их могао издвојити из доживљаја, биле опоре, бесрамне чак, увијек су, јер су се слагале с тренутком, саме дати тренутак, биле опојне и чак чисте, нерањиво њежне. Чинило му се да и она зна да су то само слатке лагарије, замамна игра. Ни у једном тренутку није оспорио да не треба тако. Чак је и сам почео да говори тако, и говорио, говорио - бесмислено, неисцрпно.

Увијек је потрефила да изговори шта треба. И да учини. Чинила-говорила.

Није се стидјела ничег, од тренутка кад су се нашли у постељи. Водила га је као дијете и препуштала му се с наивношћу дјевојчице. Али ни у једном тренутку је није напустила нека као материнска брижност према њему: лазила је да буде покривен, да га што не жуља, а и да му не ускрати ништа или да га сили на што.

И тиме је покретала своје и његове жудње. Тиме особито.

Сва њена радост је и била у давању. Узимање је било и давање. Као да је, несрећна и изгубљена, тражила заштиту и склониште у његовом још уцвјеленијем и самотнијем тијелу, које је било сад и њено, у осмјеху који ће једва наслутити, у ријечи коју неће ни схватити, у уживању до ког ће се домоћи ако га буде причинила.

Слично се догађало и с њим. Она је рекла: Како си фин, не мислиш на себе. Доиста, радовање је и њему било најпуније ако га је и њој дао.

Као што није могао да је сматра блудницом, није ни то њихово уживање било искључиво тјелесно. Оно је било дакако и то - смишљено, нескривено, без срама. Али то као да је потицало отуд што без тијела није могло ни њега да буде. Остваривало се њима, тијелима, а уживала су читава њихова бића.

Све што је човјеково - мушкарчево и женино, препустило се сили без значаја и смисла - потпуној радости.

Говорили су: како би било дивно кад би се из те среће зачело дијете, њихово. Биле су то ријечи као и друге - лажне, опојне. Али су и њих говорили баш кад је требало - у тренуцима жеље за оплодњом - жалости што до ње неће доћи.

Сва ноћ је била таласање доживљаја који ни у једном тренутку није ударио у преграду, да се разбије. Кад су разговарали, смирено и разборито и о свакодневним стварима, било је и то зближавање, упијање једног у друго. Он се зачудио колико му је она у свему постала блиска и знана - у тој опојној, неразумној, једино с њом могућој игри.

Када је у зору почео да се одијева - тргао га је пијетао из бескрајног заборав - она га је замолила да је не гледа и брзо се обукла. Хтјела је да му спреми да је једе. Али се њему није јело, иако није ни вечерао. Желио је једино нешто оштро и попио чашу ракије. Затим још једну. Једну и она, наздравивши му.

Отворио је врата - запањила га је бјелина снијега који је преконоћ нападао. Сјетио се: у једном тренутку, чувши заглашено шаптање рјечице, она је напоменула да је окренуло на снијег. Сњежило или не - није имало значаја. Али је изненадни снијег био пријатан. Загазио је у бјелину, лак и одморан. Окренуо се, последњи пут: мала жена, танка у струку, широко набране сукње, стајала је ослоњена лактом на довратак, неразговјетна у жутој четворини слабе гашњаче.

Чуо је позив: Дођи опет!

Нашао је још двапут, пролетос. Њен муж је био ту. А и она као да је била друга. У живахној опрезној и љепушој женици једва је разаберао прте из оне ноћи. Губила се, изгубила се њена личност - изван оне ноћи није је ни било.

Дошао је, није је нашао.
Никад више.

Милош се најчешће сањарењем задржавао на Загорки - на оној ноћи. И ништа није могао да дода, повраћајући се сјећањем да не би што заборавио.

И синоћ је могао да обнови у сјећању све појединости из те ноћи.

Али макар што су те слике, као и увијек биле непогрешиво тачне, нијесу га узбуђивале. Чисто не вјерујући да их може изазвати, понављао их је, а ужаснут што су га остављале хладним - бјежао је од њих. И те слике, Загорку - доживљавао је неко други. Као тврд и леден предмет опипао је властити положај, своју коначну судбину: већ је био мртав, иако се окретао, јео, мислио, чак и жудио.

Исцрпљен, запрепашћен оним што је појмио, скочио је и сјео на постељу. Вратио се у свјетло лампе, у једну нестварену, не његову стварност и тренутно му је било скоро пријатно. Али само тренутно, да би плима ужаса - поимање свога свијета смрти као једино стварног - поново почела да се пење, безразложно, из свих његових порива - душевних, мислених, тјелесних.

Није се ни сјетио да би могао пробудити ону двојицу, него је запалио цигарету и, одмах заборавивши на њу, зарио главу у шаке. Онај ужас га је гњечио, кидао и мрвио - осјећао је то и својим тијелом. Опажаји, сазнање, осјећање - све се растакло и губило у незнатим правцима. Нешто га је пекло и пекло на кажипрсту и великом прсту. Да, дотле је, то већ дошло! Погледао је - цигарета је, догорјевши, опрљила кожу на тим његовим прстима.

Ништа му није помагало што је све знао о смрти. Баш све - што је знала и наука. А и видио је толика умирања.

Читао је и о самом вјешању. До руку му је, скоро случајно, допрла једна њемачка књига о смртним казнама - Њемци све лијепо среде, па и то. У њој су била изложена и медицинска истраживања о смрти - о оној вјешањем напосе, а наведена и сјећања оних који су вјешања преживјели: несвјест наступа послје неколико секунди, чак ако егзекуција и није стручно обављена, уз пријатне доживљаје - музика, ливаде.

Али то није то. Страхота и није у самом болу - умирање и није болно, него у овој његовој неизбежности, у сазнању да ће до њега доћи тада и тада, најтачније - у бескрајности чекања тог ужасног тренутка.

Човјек је једино биће свјесно неизбежности смрти. Ваљда је због тога свега његова радост, сем оне поновног стварања живота, осјећена тим сазнањем - отуд никад коначне радости за човјека. Али добра природа као да је и о томе водила рачуна: сазнање смрти не мучи човјека, јер му није познат тренутак

кад ће она наступити, не гаси се нада да она и не мора доћи тако скоро. И у рату има наде - нико није сигуран да ће баш он и баш тада погинути. Свјестан смрти, човјек живи као да никад неће умријети. Једино човјек и може човјеку да натураи ужас смрти, тиме што му је тачно одреди својим пресудама.

Размишљање о смрти није га узбуђивало, није га потресало - као да је размишљао о било чему другом. Штавише, било је у томе и неког самозаборава, јер је он то размишљао о смрти уопште, а не о властитој. О властитој тешко и да је могао да размишља - више ју је осјећао, опажао. Она, властита смрт, постојала је, притискала и разједала својом независном снагом без обзира на то да ли о њој мисли и да ли је замишља.

Размишљање о смрти, подстакнуто његовом немоћи да доживи љубав и љубавну страст несметано се одвијало и даље: Да, сад управо од данашњег саопштења, не само што никакве наде нема, него ја знам, а такође и моја два пријатеља, час своје смрти: прекосјутра, у понедјељак изјутра - понедјељак је пазарни дан. У тај дан, око десет сати, објесили су и ону двојицу - разбојника. Кршиногу и војног бјегунца Митра из Лике, да би што више народа, који се пазарним даном и иначе купи, присуствовало погубљењу.

Сад је ноћ између суботе и недјеље, а у понедјељак у подне већ нећу бити жив.

Тако скоро!

У ствари то је непојмљиво дуго.

Сваки секунд значи примицање тој знаној, неизбежној смрти. А сваки је непојмљиво дуг.

Осмјехнуо се, сјетивши се да и Достојевски, такође осуђиван на смрт, говори о дуготрајности времена за осуђене на смрт. Како Достојевски то излаже? Није могао у сјећању тачно да обнови запажања Достојевског. Али мора да је овако: ако се вријеме откад осуђеник сазна кад ће бити погубљен до самог погубљења подијели у све мање дјелове, што осуђеник у ствари и чини, њему ти све краћи дјелови изгледају, уколико се примиче смрти, све

дужи и све ужаснији. А она задњи трен, кад осуђеник чује покрет ножа гиљотине ка његовом врату - тај мора да је бескрајан у дуготрајности управо зато што је и његов ужас неизмјеран.

Ја сада баш мјерим то ужасно, то продужено, то све дуже вријеме. Мјерим га и овим размишљањем о смрти - опајам како оно протиче од мисли до мисли, као што га опајам кад се нешто догађа. И тако ће бити све до оног тренутка - чинио шта чинио. Ја га скратити не могу. А оно ће бивати све дуже, све ужасније.

А тај тренутак!

Кад ми већ буду избили клупицу испод ногу, док се још уже није затегло под мојом тежином - тај ће се својим бескрајним ужасом непролазно усјећи у све моје биће. Тако ћу и умријети с тим тренутком у сјећању - тај тренутак ће трајати вјечно. Да, вјечно за мене - док и мој живот. Друкчији од свих, ужасније од ичег замишљивог и доживљеног, тај тренутак ће доћи - знам то, али проћи неће никад.

У сазнању смртнога трена, у непролазности последњег тренутка, у томе и јесте сав ужас - авај, мој, и сваког на смрт осуђеног.

Чинило му се да би му ипак било лакше - а и би, знао је то из искуства - ако би његови салатници били будни.

Али ни они нијесу спавали. Заправо, они су као и он потонули у неко полубунило, које им је личило на спавање, а можда је то и било у тим условима. И као и он - то се касније открило - тргли су се и мозгали ћутке и као да спавају.

Старац Вук је дозвоао у сјећање унуку Милицу - кћерчицу његовог најмлађег сина, којег су убили Арбанаси у Метохији. Мајка Миличина се преудала, али Вук није дао унуку од себе, него је узео да је сам подиже.

Старац је често у затвору, наглас и пред пријатељима, тепао унуци и играо се с њом, готов да заплаче и да се засмије својим лудостима. То је забављало и његове пријатеље, и они би га припиткивали

о унуци час ово час оно и подстицали да се у машти с њом забавља као и напољу. Он је и ту, у затвору, њу учио ријечи и пјесме, причао јој приче у којима је био час птица, час дрво, па човјек, змај, вила.

Али му синоћ, и док је заспивао и пробуђеном, све то није испадало како је желио - ничег новог није могао да се досјети, понављао је све оно што јој је толико пута казао. А умио је, сјећа се, добро да измишља, чак и у затвору, све до ноћас.

Гдје му је сада унучица? Код рођака, неће пропасти. Тугује за њим. Као и он за њом. Био јој је велика радост са својим лагаријама, а и она њему с чуђењем за све ново, с мекоћом ручица око његовог врата, с ђаволастим очима - небесима којима је увијек био готов да се обрадује.

Присјетио се и како му је првих дана тешко пао растанак с дјевојчицом. Као смрт неког најдражег. Било је толико смрти већ од његове најраније младости, које су незаборавно бољеле - изгинула браћа, другови и братственици, помрла рођена дјеца и унучад. Али овај растанак као да је падао најтеже, јер се унучица, жива, увијек враћала нудећи радост, а остављајући једино тугу.

Иако је био крепак, старац је био свјестан, још док је био слободан, да му остаје мало живота. Подижући Милицу, он се преносио у њу, продужавао свој живот у њеном. Сада ће она бити лишена његових њежности и поука - оних које јој је давао и оних које јој је требало дати.

Свега је могао да се сјети, чак и да замисли сваку играрију с њом: ето, опет је голица својом оштром брадом по грлу, а она се смије и отима. Али га ништа више ни овесели, ни растужи. Све то умире ту у тамници, под вјешалима. Узалуд тепа унуци. Узалуд се присјећа пјесмица и миловања.

Покушавајући да заспи, страц види да се неће наставити у унуци. Неће он живјети више ни у коме. С њим ће све његово - и Милица, она коју носи у себи - погинути на вјешалима.

А могао би рећи: Наживио сам се! - кад не би знао да ће прексјутра умријети. Овако, живот изгледа тако кратак и њему, старцу.

Срамота је мислити тако, у његовим годинама!

Није знао тачно колико има година - око седам-десет пет. Памтио је добро кад је умро владике Раде. Ровци су се проламали од лелека и тужбалица, а главари су по невремену - биле су велике и хладне кише - изашли на Цетиње да оплакују несрећног Господара. Кад је последије тога Омер-паша ударио на Црну Гору, био је Вук већ дјечак, тревно се код ујчевине у Жупи Никшићкој и бјежао је са стоком у планину. А када је Вукаловић дигао буну у Херцеговини, Вук је, већ младићак, пошао да се бије против Турака.

Памтио је свој живот ратовима, погибијама и несрећама. И кад га зло није остављало - у злој земљи се у злу родио и у злу, ето, умире.

Старац је пролазио свој живот - што даља сјећања, тамо у дјетињство, то и јаснија.

Тако је брзо прошао живот, а тако се много упамти, као да човјек од памтивјека живи. И као да у животу није било ни зла ни добра. Можда је добро тек требало да дође. С Милицом? Враћао се сваки час на њу, мислио шта мислио. И сваки пут му је некако туђа. Не да је не воли. Него као да то није она коју је дотад памтио, тепао јој и играо се с њом у себи, него нека друга, која ако за све то и мари, чини то само ради тога да њега пред смрт - да, пред смрт не растужи. Старац све то види, зна.

Тешко му је, тешко због свега: због живота који је тако прошао - у ништа, због Милице. И стид га: препао се. Млади људи треба да се на њега угледају, а он - толико недаћа претурно, у толико окршаја био и - такав! Али не може да буде друкчији, иако би хтио. Мада ни тај стид није онај прави. Као да му је свеједно - препао се или не препао, стидио или не стидио. С Милицом или без ње - живјеће она и без њега.

Смрт је то. Таква је она - покоја души не да док је не истргне.

Расањен, старац је сјео на своју струку. И младић је будан - сједи и пуши. Жао му је Милоша. А и није. Тако је и све друго - час јесте, час није. Тако је и с Милицом.

Није Бог добро направио човјека - оте му се наједном - што је старији, жалије му је умријети. И последије малог размишљања, додаде: Мора да је човјек нешто тешко згријешо прије него га је Бог на земљу извео.

Милош као није чуо шта је старац рекао, или томе не придаде важност. Старца је заиста стид тих ријечи, које су му се отеле баш пред младићем - младићем који је тек почео да живи. Тако је човјек удешен - настаља Вук, али не правдајући се - а тај исти живот не жали за милога и за добро људско: Бог је и добро направио човјека.

Милош као да га чује. Као да га тек сада схвата. Осмјехну се.

Нуди га цигаретом.

Устао је и капетан Драшко.

Његови пријатељи одмах примијетише на њему не толико умор колико неку љутиту избезумљеност: капци су му били отворенији и очи дошле избуљене, а густе дугачки бркови, које он никада не би заборавао да пажљиво упреде и завиљуши ка јагодицама, чим устане, пали су му растресени, заборављени. Он је погледао неколико пута у Милоша и у Вука, као да их једва препознаје, па је одједном устао и пошао преко собе. Но кад је дошао до врата - сад се видјело да је устао без икаквог одређеног циља, нагло се окренуо, примијетио крчаг с водом, наточио плаву глеђосану шољу тако брзо и немирно да се вода прелила преко њених ивица и испио је као да је био насмрт жедан - вода се пролила и низ крајеве његових уста, квасећи му бркове. Чашом и крчагом је лупнуо, спутивши их љутито, као да су му нешто криви, а затим је стао на сред собе, раскречених ногу, дигнувши високо и у страну песнице и звјерајући у пријатеље и у ствари по соби, као да не разликује једне од других.

Препао си се, капетане! - почео је да виче самом себи. - Препао! Црногорски официр, кућић, ордени, јунак на бојишту, а кад је дошла она ура... није довршио, не нашав ваљда праву ријеч, а можда му је тек сад и дошло у главу да то и није страх и слабост, него нешто друго, што он није могао ни да схвати.

Он је заиста био човјек који се ни у једном тренутку није колебао, ако треба, да пође голим прсима на цијеви, на бајонете. Али сада, овдје, као да се није ни радило о кукавичлуку и јунаштву, о части или срамоти, него о нечем изван тога - непознатом, недокучивом.

Постиђен, отријежњен властитим ријечима, капетан се насмија невесело и тихо, па смирено сједе крај њих. Протрљао је своје повисоко чело и - почео да суче бркове.

Сад ми је испричао како је лежао као у бунилу. Чини му се да је и заспао, али некако друкчије него обично - као и да не спава, него при томе зна све што се збива и шта ће бити. Убрзо га је и такво спавање оставило.

Син и жена никако му нијесу с ума силазили.

Дотад, до ноћас, било му је жао ње - оставља је младу и саму, није стигла да има ишта од живота с њим, отргнутим од куће службом и ратовима. Њену несрећу није могао прежалити, још више због тога што је знао да је она храбра и постојана сваком злу да одоли. Но у томе га је тјешило што јој остаје осмогодишњи син Раде - недоживљена срећа између њега и жене, живи спомен на њега и име његово.

А ето, док је лежао, открио је да му није ни до сина ни до жене.

- Нећете ми вјеровати - довршавао је он - као да ми је свеједно и хоћу ли јуначки умријети и какав ћу спомен иза себе оставити.

Драшково причање је изнијело на видјело и оно што су друга двојица преживљавали. Настало је ћутање, дуго и мучно - сваки од њих је знао и видио да она друга двојица непогрешиво примјеђују шта се с трећим збива. Као да су споља и изнутра голи голцати стајали један пред другим.

Све је било до те мјере јасно да Милош и старац нијесу ни морали излагати своје доживљавање. Ипак је Вук, ваљда из солидарности с Драшком, укратко изложио своју несмирљивост и отуђење од унукe. А Милош је рекао: Као да је све умрло - сем срмти наше.

Више није било ничег чиме би се утјешили или охрабрили. А нијесу осјећали ни потребе за тим.

Ипак су морали, хтјели да скрате остатак ноћи.

Почео је старац: Како би било, овако расањеним, да Милош казује пјесме.

И он сам - старац, знао је много народних пјесама, нарочито јуначких. Али није умιο да их казује. Наиме, он је знао по реду да исприча шта се у пјесми догађа, чак и да напути казиваче или гусларе. Али пјесму треба искитити - казати је онако како је народ смислио и изгласао. Јер пјесма не може да се исприча као нешто што је човјек својим очима видио.

Милош је знао напамет много пјесама. Имао је склоности да памти стихове. А народне пјесме су, како му се чинило, спонтано израђене по неким неухватљивим правилима која омогућавају човјеку који се уживи у њихов дух да их и лако памти. Стихови, сцене, слике, кад се већ упије тај начин грађења пјесама, надлазе и памте се саме од себе. Дакако, није памтио сваки стих, али довољно да повеже радњу неким сличим стихом или сликом.

Капетан је пак знао много дјелова из појединих пјесама, нарочито оних у којима су се описивали јунаштво и јунаци.

Тако су њих тројица, саставивши своје памћење, докони, могли да се занимају тиме што би Милош казивао пјесме, старац га опомињао ако би нешто прескочио, а капетан каткада допуњавао и стиховима.

Милоша су народне пјесме узбуђивале више него икакве друге љепоте. Као ни други људи, ни он није памтио кад је проговорио прве ријечи. Али је

био сигуран да је тада и запјевао њима: ријечи су биле пјесме.

Прва његова дјечја сазнања и узбуђења била су спојена с твораштвом народа, које је из далеких и незнатих давнина допрло до њега пречишћено и још живо. Пјесме су за њега уједно биле визије, језик, и свјест народа коме је припадао. Овај народ као да не би постојао, нити би било разлога да се зна за њега, кад не би имао те поезије. Она је за Милоша била нешто у чему су се сажеле све духовне моћи нашег човјека. Нешто што није било само пјесма, него и начин мишљења и гледања. Сан и јава. Живот, мисао, осјећање, спојени и очишћени од свакидашњице, лишени временских и просторних оквира. И због свега тога, ако не и више, али обухватније од којег било другог облика љепоте.

Капетан је у пјесмама прије свега тражио потврду стварне историје, а затим поуку и подстицај. Он је држао да су догађаји и лица из пјесама стварно били, само је све у пјесми дотјерано, да би било љепше и занимљивије. Када би препричавао нешто из неке пјесме, он би то увијек чинио тако да лица и догађаји испадну што стварнији, вјероватнији, што више слични стварности коју он зна и која је непобитна. При томе је он употребљавао многе изразе, узречице и слике из пјесама, утолико с већом лакоћом што је њима био препун и свакодневни језик, не само његов. Љепота народних пјесама и уживање у њима били су за њега у мудрости и истинитости њиховој.

Вуку су пак оне биле сама стварност, дакако не она видљива, опипљива него оно чим људи, народ наш - живе, оно што мисле и смишљају, чиме пате и боре се. За њега није имало никакве важности да ли се нешто из пјесме заиста и догодило, иако је он држао да јесте - баш онако како и пјесма каже. Виле, змајеви, крилати коњи, сабље са очима, и јунаци с три срца, постојали су за њега, јер иначе људи не би у њих вјеровали нити их пјесмом китили. То вјеровање, живљење тим вјеровањем за њега није било мање

стварно од саме стварности, оне коју зна и којом живи. За њега су пјесме биле исто што и стварност, што и живот, па и више од тога.

Он је и иначе поимао свијет на свој начин: све је било живо и све је говорило и договарало се - животиње, биље, чак и ствари, чим није било ово што човјек непосредно чулима опажа и што се баш сада догађа. Па и опажао и догађано имало је неки неиспољени и прикривени живот. Не, његова стока не говори, нити се жали граб који он креше, а није се у мудрицу претворила ни змија којој он стуца главу. Али и они би могли да буду све то што нијесу. Он није тврдио да се рвао с ђаволима и вукодлацима, али је непоколебљиво у њих вјеровао, као што је и по доказивању предака тачно знао у којим стијенама има нечастивих и у какве и које се ноћи јављају, гдје су стјечишта вјештица, ко се поименице у вампира претворио, а ко је здухач у племену и какве су моћи његове. Све је то блиско човјеку - вреба га или му помаже, већ према томе какво је и је ли га човјек чинима - одређеним радњама, придобио. Човјек је у непрестаном додиру с тајним недокучивим силама, исто као и с онима које свакодневно види, опажа и познаје. Нијесу једне нестварније од других, иако човјек може - ум му је дат, да их разликује и да се међу њима сналази и одржи.

И капетан је вјеровао у Бога, ђаволе и светитеље: постоје недокучиве силе које су нам дале живот и према чијим моћима и уредбама мора човјек да се управља.

Но код Вука ни то није било одвојено од човјека. Он је чак држао да су Бог и његови свеци и анђели исто тако блиски с човјеком и у додиру с њим, скоро као неки рођаци. Он је вјеровао да његова молитва иде право у ухо божје, да се Бог жалости и срди на опачине и шаље свеце и анђеле као ст ражаре и судије да свијет надгледају и уређују. Он не би ни помислио да се упита је ли тачно и имају ли разлога калуђери што изјутра мијењају чарапе Василију Острошком - светац ноћу хода околу, будући да му и јесте посао да

надгледа зло и добро. Оне слике светитеља и архангела, исписане по зидовима Морачког манастира, нијесу говориле - сваки смртни их не би ни схватио, али су имале моћ да чују и виде чак и помисли човекове. Манастир Морача је био за старца Вука нешто блиско као и властита кућа, али љепше и свето - збориште у коме се сријећу људи с Богом и божјим угодницима. Он је знао да је манастир зидао Немањин син Вукан прије пет и више стољећа. Али у његовим представама збивања око ударања темеља манастиру, сачувана у бајкама, имала су живост и непосредност јучерашњих догађаја, и он их је причао као да је у њима сам учествовао.

Вук није упоређивао свеце по снази и важности - такве грјешне мисли му нијесу долазиле на ум.

Али је постојао један светац - Василије Острошки, према коме се он упадљиво односио не само са страхом и поштовањем - увијек би се придигао кад би поменуо његово име - него и као према чудотворцу који се најнепосредније уплиће у живот људи ових крајева - Црногораца, Херцеговаца, не само хришћана, него чак и муслимана.

Било је безброј утисака - о њима Вук није водио рачуна, него је Милош неке од њих откривао, који су одредили такво његово држање према острошком светитељу.

Василије Острошки је једини чисто црногорски светац, не само по мјесту свог боравка - у врлетној острошкој литици, и по чудима која је, по причању, око себе стварао, него и по томе како се икада јавио и како је као светитељ трајао и још траје. Светац је имао све оне тајне моћи у које је народ и иначе вјеровао, и то неограничене: лијечио је од свега, могло му се обраћати молитвом увијек и за све, његово име је помагало пред свим чинима и привиђењима. Светац је био строг - осветнички правичан. Није праштао и заборављао, него укидао зла и кажњавао. А јавио се у вријеме најмучнијег робовања под Турцима - негде на почетку седамнаестог вијека, преко безазленог козарчета, у непроходној, недогледној литици, ви-

соко изнад путева и равница, далеко од невјерничке руке, као што се ускоро, или баш у вези с тим, у гладном и неуком народу зачела и борба за слободу. Штافيше, вјеровање у свечеве моћи и ходочашћење његовом ћивоту у пећиници у стијени, расли су и спојили су се с борбом противу Турака. За великих турских најезди Црногорци су бјежали с његовим моштима или се затварали код њих, бранећи, одбранивши и њих и слободу.

Недокучива, тајна страна црногорског живота и црногорске историје - то је за Вука био светац. Тајна јуначка Црна Гора. Патничка и несавладива. Светац из Острога био је за Вука све - прошлост и нада, борба и вјеровање.

Нешто од тога је било и у његовом односу према пјесмама - потпуна и стварнија стварност од ове опажајне. То је био његов живот - онај заједнички с народом, с људима његовог језика и судбине. Између стварности маштања - све док су наслијеђена и не само његова, као да није за њега ни било разлике, а човек мора да пјева, да смишља и срочује, као што мора и да оре и коси, једе и спава.

Тврд на зло око себе - ето толика погибија на Мојковцу, смрти родбине, па српске земље прегажене - он би се лако расплакао кад би Милош казивао косовске несреће и муке јунака, а живнуо и чак поцикивао на подвиге и довитљивости, соколећи поименце онога који их је изводио.

Било је, пак, сасвим споредно да ли је пјесму чуо први пут или ју је добро знао - увјек би се узбудио на исти начин и на истим мјестима. Пјесма о тројици сужњева - из три племена црногорска као ово и њих тројица, у тамници скадарског везира, изазивала је код њега сузе тек пошто трећи сужањ, његов племенски пређ Вуксан Булатов, успије да се пробије кроза страже, па бјежећи угледа у даљини осунчан врх планине црногорске и заклиње се да ће на њему цркву саградити, спасе ли се од сабље турске - црква та, увијек би он додао, и сад постоји на голем каменим вису.

Растужујући се над несрећама и ограшујући се побједама из пјесама, Вук као да је то чинио над самим собом - оним који није припадао само себи, него био човјек као и други људи и Србин међу Србима.

Али синоћ их казивање пјесама - Милош је пробао и с онима које презиру смрт и муке није разведрило, а ни потресло или осоколико као раније. Старац ниједанпут није засузио, а капетан је заборавио да извлачи поуке. Једино им је то скратило ноћ, повезавши их с временом које није било само ово - њихово: и прије је било мученика у овом народу, па и у овој истој тамници, а биће их и послје њих. И то не један, него небројене чете, недогледне у тамни прошлости и измаглици будућности. Капетан је то и изрекао, послје пјесме у којој је отац савјетовао синове да одоле мукама турским само да не би кога одали: Нијесмо ни први ни потоњи, није свијет на нас тројицу спао.

И даље је неутјешно у сваком од њих трајало оно већ старо - ужас смрти, мада на нешто друкчији начин. Милошу се наметало: Јесте, било је и биће мученика и ми смо свакако само јединке у патничком исконском трајању нашег народа и људског рода и њихових мученика - нијесмо сами у свијету у времену. Али то мучеништво се обавља над сваким од нас лично - нада мном који себе могу да опипам, који мислим, осјећам, жудим, хоћу да живим и којега нико и ништа не можда да замијени или надомјести. А што је упадљиво и значајно, мада смо и ми непобитно мученици, као и они у прошлости, и мада се надовезујмо на њих, као што ће се и они будући надовезати на нас, ми не осјећамо никакве величине и поноса, а камоли сласти што нас је та улога запала. Не осјећамо се, мада знамо да јесмо, ни мученицима, ни повезани с ма киме, па чак ни међу собом. Јер ја ћу умријети, ја морам умријети, ја знам кад ћу умријети, ја, ја, ја!

Сазнање повезаности с мученицима, с народом и људским родом било је друго и годило је сујети, али - патња, осјећање смрти остали су неокрњени.

Народне пјесме их нијесу извеле из опчињености смрћу, иако су учиниле да сваки од њих властити несрећу повезује саширом, свеопштом - с низом мученика који се губио у времену и простору, и да тиме макар покуша да се утјеши неминовношћу своје судбине. Ти покушаји су - сваки од њих је то унапријед знао - били нестварни, јер се од ужаса није ничим дало ослободити, а камоли овај уклонити. Али су их пјесме подстакле да утјеху траже, макар и самообманама. То су чинили додуше и раније, прије саопштатења, другим разлозима. Пјесме су том тражењу давале маха, нарочито разлозима који су им били схватљивији јер су потицали из њиховог мишљења и осјећања - из прошлости њиховог народа. Старац је то чак и исказао: Некако с пјесмом човјек као да није сам.

Казивање пјесама су дочекали и јутро, које као да није примијетио ни старац раноранилац, све док капетана нису повели на састанак с породицом.

12.

Капетан Драшко се вратио касније него што су очекивали. Он сам је рекао да је око десет сати - у сјећању му се било засјекло вријеме са зидног сата у Унгријевој канцеларији, из које је и долазио.

Иначе је, према ономе кад је отишао, било разлике у његовом изгледу и држању.

Крупан, истурених прсију, опун, дебелих шака и снажне шије, с капом увијек затуреном изнад високог поужег чела, он се скоро љутито устумарао по соби - то није била његова навикла, тако да су поднице шкрипале од његових тешких корака. На дотјеривање бркова је заборавио, а с часа на час би се зауставио и погледао у пријатеље, као да су му и они нешто криви. Њихова радозналост, пак, намјерно појачана у тежњи да се склоне од помисли на смрт, сад као да је имала и стварног разлога: он је био отишао исцрпљен и неиспаван, а вратио се, ето, оран

за кавгу, иако узрујан и искидан. Као да је био други човјек: ни онај прије пресуде - дружеван и разложит, иако преосјетљив на част и нестрпљив кад су у питању Господар и Црна Гора, а ни онај послје саопштења - изгубљен и безвољан.

Он је заиста био на састанку са женом и сином - тако им је испричао пошто се унеколико смирио.

Али сусрет с њима није га ничим обрадовао.

Сузе, којима су жена и син, нарочито у почетку, заливали сваку ријеч и покрет, не само што су утопиле свако радовање због сусрета, него су откриле Драшку да у њему самом није за то било никаквог подстицаја. Заплакао је, плакао је и он, чак и не покушавајући да се суздржи, а што му је било најчудније - није га било нимало стид од Унгија и двојице стражара. Био је то последњи опроштај с најближима, а он га је осјећао као последњи поздрав властитом животу.

Било је чудно и што жени није имао скоро ништа да каже. Оно неколико савјета о имању, кући, сину и поздрава родбини и селу, не само што су брзо и кратко изречени, него нијесу више ни имали за њега ону важност, коју им је до јуче - до саопштења, придавао. Ни сину није имао шта да каже: неколико њежних и охрабрујућих ријечи су му се причиниле као да их узалудно, неутјешно говори самом себи.

Ни жена канда није имала шта њему да каже.

Та њена оскудност је још јаче потврдила оно што му је његова властита казивала: излишна је, бесмислена је ма каква порука, јер у животу, ако би се овај чак и управљао по њима, он - Драшко, нема више никаквог удјела. Аманете остављају људи још живи, обавезни према животу, а он већ стварно виси на вјешалима: нико њему ништа више не дугује, а и он је подмирио све дугове.

Тако се он и жена убрзо нађоше без ријечи, без осјећања, скоро без узбуђења. Једино се дјечак, ваљда због тога што није поимао коначност очеве смрти, приближао и даље уз оца ганутљивим загрљајима и ријечима.

Тада жена поче да му казује завијено, изразима чији смисао поимљу једино блиски људи, нарочито муж и жена, а који се између затвореника и посјетиоца јављају спонтано: издата је наредба читавој области да сјутра до осам сви одрасли - мушко и женско, морају бити у вароши, како би присуствовали њиховом погубљењу - вјешала су већ подигнута на брдашцу крај вароши. Интернација Црногораца - официра и војника - већ је скоро готова, мада се доста људи и склонило - по селима скоро да се и не види нико до жена и старца. Народ је обезоружан, обесхрабрен. Али сви се уздају да ће се њих тројица, нарочито он - капетан, јуначки понијети - тек на то се као случајно умијешао Унги, напоменувши да се држе породичних ствари, али не показавши ни тада да је сасвим схватио женине ријечи.

Још увијеније, она је наставила: доћи ће и она сјутра - на јутро црно за њу довијека, да с њим муке његове подијели, а малог неће довести, да се не потреса. Па је опет наставила о очекивању да ће се они јуначки држати. И она то очито очекује: нека значија је она жена, нек син - Раде, памти и поноси се ко му је био отац.

Била је то порука свијета и живота којима Драшко више није припадао, али за које је његова смрт била скоро судбински важна.

Он јој је у неколико пута обећао да ће се они држати храбро, и да се нијесу препали.

Али при томе му је било јасно да не говори оно што му је при души.

Заиста, није била нетачна тврдња да се нијесу препали, што је њега, што је њих тројицу притискало не би се ни могло звати страхом, бар не онаквим за какве су дотад знали: нијесу имали да се боје за живот и да га бране, јер је он већ био изгубљен. Тако је и јуначко држање изгубило значај и смисао - то му је било очито кад год би жена или он проговорили о томе. Био је потпуно сигуран да ће не само имати довољно снаге, него и да није потребан никакав напор да сјутра дигне главу под вјешалима и кликне

Црној Гори и слободи. Али такво што једва има везе с његовом личношћу - овом која треба да умре и која већ тако рећи виси о концу, па је то, нарочито причање о томе, за њу излишан и непојмљиво тежак напор.

Од сада, препричавајући пријатељима шта је осјећао док је увјеравао жену да ће се јуначки држати, исказа шта је стварно у том тренутку мислио и осјећао: муке на муке - нове поврх ових.

А жена не само што је докучила шта он мисли и осјећа, него је за њу очевидно било важно - скоро ништа мање него кад би јој се сјутра жив вратио, да му утуви како морају да се држе јуначки и то тако да то пио свијет види. Више ради тога да јој не би причинио задњу жалост, него што је за себе и у себи - оном себи који мора умријети и већ умире, схватио значај тог обећања, па и јуначког држања под вјешалима, он поче да је увјерава, дакако на завијен начин, да ни она нити ико други не треба да брину, да је њему јасно колико је то важно, да је јуначка смрт хиљаду пута боља од срамног живота. Он је чак почео и у ватру да пада, скоро увријеђен што неко може и да посумња да би могло бити друкчије. То га је тјерало да употребљава велике научене ријечи и покрете, чак га је и заносило. Али његово стварно расположење, у дубини, није се помјерило.

Подстичући га, жена је убацила: Стари мудри људи зборе да је и умријети лакше јуначки. То је значило, досјећао се он, да њих тројицу на јуначко држање подстичу и ради њих самих: жена је преносила стољетно искуство народа - сјеченог, гореног, набијаног на коље и вјешаног о чентеле.

Он се баш спремао да јој каже како ће он и његови пријатељи, без обзира на захтјеве споља, показати сјутра неустрашивост срца црногорског. Умијеша се, међутим, Унгри, који тиме показа да схвата о чему они говоре, упозоривши их: Ако имате да кажете још шта породично - добро ако не - растајте се!

Драшко се пољубио са женом, као ни с ким: као са сестром, с мајком и с другом, али и како са женом

с којом је имало много слатких часова. Нијесу плакали, био је то само плаховит нераскидан загрљај, који је кратко трајао, јер су били свјесни да се морају раздвојити.

Али дјечак није хтио, није умιο да се растне од оца. Закачио се око очевог врата, јекчући на његовом рамену толико широко да је могао да прихвати све његове јаде: Како ћу ја без тебе, тата? Драшку су се завртјеле сузе. Жалио је дјечака, вижљаво црнупросто тијело - мали је био налик на мајку - које је потресао неповратни губитак прве велике свјесне љубави.

Нарочито откад се вратио из рата Драшко је, докон у селу, скоро све вријеме проводио са сином. Дјечак је свикао на оца више него и на мајку - овај га никад није тукао а свему се изједначавао с њим, уводећи га у бескрајни непознати свијет. Без оца, тај свијет је дјечаку постајао празан, стравичан и суморан.

Драшко се уздржао од суза - зачудо, могао је то, а бол над несрећом синовљевом, јак до сљевила, до несвјести, засјенио му је први пут од саопштења властите јаде.

Али Унгри је показао разумијевање не настојећи на радзвајању све док сам Драшко није одвојио дјечака, кад је овај већ почео да се смирује, испрпљен болом и сузама.

Жена је повела дјечака - сад су њој текле сузе, безгласне из слеђених очију низа скамењено лице. Драшко је довикнуо сину, а можда и жени, прије него су се врата за њима затворила: Не заборави ме, нећу ни ја тебе! Збогом! Збогом!

Потресен, капетан је био и освјежен - лакнуло му је, и то не као обично иза суза, које сперу бол, него као да се зауставио да не тоне у бездану и потпуну самоћу, у потоп јада и очаја. Дотад није имао таквог осјећања, иако је скоро једино и мислио на сина и на жену. Али ваљда је оно живозлазно тјелашце, треперећи јецајима на његовом рамену, учинило да се и његов властити живот осјети неугашеним: да, ожи-

вио би он опет, кад не би био објешен, живот би се повратио дотад непознатом снагом и љепотом. Опет је друкчије: мило је човјеку кад неког живог иза себе оставља - казивао је он пријатељима, очито ганут сјећањем на опроштај са сином, а и женом.

Али иза растанка са сином и женом почео је састанак с Унгријем, коме се капетан није надао.

13

Капетан Драшко и политички комесар Унгри остали су сами у канцеларији.

Сачекавши колико да капетан дође себи од опроштаја са сином и женом, Унгри је почео да га наговара да се покаје сјутра пред народом. Управо не изреком да се покаје - то је капетан тако схватио - него да као човјек који воли своју земљу и свој народ, који је за њих ратовао, па најзад за њих у часној, иако бесмисленој намјери - Унгри је допуштао да је то била и часна намјера - и свој живот заложиио, да дакле каже неколико разборитих ријечи народу, како овај не би улудо устајао против власти и тиме изазивао паљевине, вјешала и прогоне.

Срећа ратна - образлагао је Унгри - донијела је царско-краљевској оружаном сили побједу и отуд она у Црној Гори врши закониту власт. Он сам схвата да Црногорци на ту власт не могу гледати као на своју. Али она је сада једина и законита - с тим морају бити начисто, и јесу то, сем неколико србијанских агената и главешина којима се власт измакла из руку. Уз то је аустријска сила довољно јака да сваки отпор скрши. До чега је довео онај метак бригадира Вешовића, за који се чак не може рећи ни да у њему има ичег витешког? Неколико хиљада Црногораца отјерано је у логоре. А једва неколико десетака је умукло у шуме, па и њих, власти лове једног по једног, а сами су неактивни - не могу ни бити активни, јер сваки њихов испад војска стотруко одмазди паљевинама и узимањем талаца. Према томе, била би капетанова

дужност - чак часна и света дужност, да се у свом задњем часу разумним ријечима обрати народу и напути га на разумно држање.

Унгри није лагао.

Да је заиста такво стање, капетан је могао закључити и из оног што је жена казивала, а до њих су повремено из дворишта допирале ријечи и шумови из којих се дало унеколико разабрати шта се напољу дешава. Штавише, међу затвореницима је био неко - изгледа неки Вуков племеник, који је испод њиховог прозора, док је шетао, гундурио тобож народне пјесме и завијено им дојављивао стиховима - баш као у народној пјесми, шта се напољу догађа, не заборављајући никад и да их осоколи.

Капетан или није примијетио, или није придавао никакав значај томе што је Унгри, за остварење своје намјере, изабрао нарочит тренутак - кад ће капетан бити састанком с породицом потресен и подстакнут да за њу учини што год може. Али Милошу је то било јасно и он се, док је капетан причао, сјетио да је у оној њемачкој књизи о смртној казни читао како су осуђени на смрт склони покајништву, нарочито ако им се укаже - убиједити их је обично доста лако с обзиром на душевно стање у коме се налазе - да тиме у ствари врше племениту дужност, посљедњу која им је као људима остала: разбојници су с губилишта позивали присутне да се на њихово увиђање угледају, јеретици су с ломача захваљивали судијама што их огњем чисте од гријехова и враћају правој вјери. Наука - она њемачка књига, ту склоност осуђеника тумачи како њиховим душевним замором, тако и тиме што и најтежи злочинац не престаје бити човјек - непрекидива остаје бар нека нит кој га везује с друштвом, с породицом, с људским родом. То је и разумљиво: човјек је и друштвено биће - Аристотелов зон политикон, и он то не престаје бити чак ако окрене се против друштва, будући да његова друштвеност не зависи од онега, него је она један од начина његовог постојања, независна од његове воље. Судије и полицајци обично немају ни

појма о филозофској страни тог питања, али из праксе знају да ухвате конкретну нит која најпотпуније везује осуђеника за спољни друштвени живот - што уосталом није ни тешко, будући да свакодневно надгледају осуђеника и слушају његове жеље и жадања, и да га онда наведу на изајве које су им по вољи.

Унгри се ухватио најприје за капетаново црногорство - за његову безусловну љубав према земљи и народу.

Али макар што је капетан умногоме увиђао разложитост Унгријевих понуда, он и не мислећи на женине опомене шта утучени народ од њега, од њих све тројице очекује, поче да се одупире.

За то опирање је постојао и један посебан разлог - онај исти који је сјутрашње пршење јунаштвом чинио неважним, чак излишним: он је осјећао жељу, једину у језивој пустоши која га је обузела од саопштења - да умре што мирније, и то не и што мирније савјести - савјест му је била мирна, него са што мање властите галаме и покрета. А оно што је Унгри од њега тражио, значило је да мора да се напреже - да смишља, говори, покреће се. Унгри, као да је то слутно, показа разумијевање, за ту његову тешкоћу и понуди да заједно - у ствари он сам, састави говор, који би капетан само прочитао.

Самим тим што Унгри није тражио од њега никаквог напрезања ни сада ни сјутра, и његови разлози као да су постали увјерљивији и чак прихватљивији.

Капетану је, дакако, одамх било јасно да Унгри чини своје понуде поглавито због тога што аустријска војска жели мира, а далеко од тога да му је било стало хоће ли или неће капетан моћи у задњем часу да испољи љубав и вјерност према својој земљи. Но упркос томе, неки Унгријеви разлози као да су били тачни: народу - разоружаном, разједињеном, притиснутом гуђинском војском, у часу побједи централних сила, заиста тешко да је могло бити у интересу сукобљавање с окупатором. Ти непромишљени, по-

јединачни сукоби - а друкчији у овом часу нису могли ни бити, могу више да штете него користе, пружајући непријатељу прилику да угуши отпор већ у заметку. Зар преурањени отпор није гори него часно и упорно трпљење? Ко може да прими на душу безизгледно страдање толиког народа? Зашто баш да буду први на удару колашински крај и његова - Драшкова капетанија, кад су они и без тога највише поднијели у рату?

Унгријеве понуде су изгледале, зачудо, још прихватљивије с капетановог личног гледишта. Њему лично било је сада скоро свеједно не само којом врстом смрти ће бити уморен - објешен, стријелан, рашчеречен - него скоро и како ће се при томе он лично понијети. Није осјећао никакву мржњу према Унгрију, па ни према Аустрији, готов да им изиђе у сусрет ради властитог спокоја - мирне смрти.

Остајао је, међутим, непопустљиви разлог, који је капетана нагонио на оптор тако рећи прије него је Унгри и уста отворио. Капетан није ни могао ни хтио - као Црногорац како је истицао и себи и затворским пријатељима - да поступа по жељи туђина у ма чему што се тичало Црне Горе и Црногораца. Јер Црна Гора и Црногорци, макар нешто и одвојено од њега у овим часовима, били су и нешто чиме није имао права да располаже, чак ни оним дијелом њиховим који је у њему живио. Црна Гора, Српство, били су сада изван његове личности - оне коју је он једино свјесно и цотпуно доживљавао и која је сјутра морала бити уморена. Али упркос томе, они су на неки чудан начин били постојанији него досад, као окамењени и у сваком случају непромјењиви, без обзира на то како ће се он, односно она његова личност, односити према њима. Располагање њима је, због тога, било и неприродно и немогућно - као кад би Унгри од њега захтијевао да сунце излази на западу. Одричући се од њих, или чинећи нешто супротно њима, он је могао једино да обрука себе - не оног који ће сјутра бити погубљен, него оног који треба да приживи у сјећању народа, а дијелом и у сину, док Црној Гори и

Српству није могао нимало наудити. Пред тим су падали сви Унгријеви разлози, добри или лоши - капетан није хтио ни да их просуђује. При одређивању тог свог става он се није ни сјетио оног жениног постицања: капетан је једноставно, такав какав је био, без много премишљања и надмудривања, одбио аустријске срамне понуде - како их је он сам назвао.

Унгри није тиме био нимало изненађен. Чупкајући доњом усном бркове и повремено гладећи дланом заобљено жуто, свијетло чело и исте боје ријетку косу, он је био изузетно миран, неизазован, чак љубазан. Своје разлоге убацивао је ненаметљиво и увијек у тренутку кад би капетан почео да се премишља или да уочљиво мисли на свој стварни положај.

Но пошто су се његове накане убрзо разбиле о Драшкову тврдоћу, он је на изглед мирно као и дотад, али стварно с бијесом, који је једва обуздавао, проциједио: Онда морам господину капетану - баш је тако рекао иако га дотад није називао ни капетаном ни господином - ставити на знање да ће његова жена и син бити интернирани, као што се и рад с породицама најопаснијих одметника. Капетан би требало да има на уму да упркос старању и хуманости аустријских власти, с обзиром на прилике у лагерима - глад, болештине - нарочито дјечко, њежног здравља, може и да подлегне. Сем тога, дијете ће бити одвојено од мајке, упућено у сиротиште, међу дјecu разних народности. Аустрија не поњемчује никога, у њој се поштују језик и обичаји других народа, али такве су ратне прилике - нема посебних лагера за српску дјecu без родитеља. Интернација је у овом случају и природна и законита. Ради се о породици која подржава дух побуне, а одговорност - пред Богом, државом и људима, пада ислјучиво на - господина капетана и његову безумну неувиђавност. И најзад: дијете и жена су већ притворени и чекају - одлуку господина капетана.

Капетан Драшко је у првом тренутку био толико запрепашћен да је заборавио на оно што њега сјутра очекује: пријетили су му уништењем сина, његовог другог властитог бића. Да, то је потпуно властито уништење, било да сина уморе оскудицом, било да га однароде. У Драшку се завезала једна једина мисао - не мисао, него стање, жеља, накана: ако викне са свега срца, свеједно шта - дјечак ће пропасти, а ако почне да се подаје разлозима, да разложито говори - дјечак ће бити спасен.

Ни сам сасвим не знајући како и због чега, капетан је викнуо, почео да урла - из њега се разјарила она друга личност, не она која ће сјутра бити задављена. Урлици су се претворили у псовке, у клетве.

Упала је стража, иако је Унгри није звао, нити се нарочито узрујавао, зграбили су капетана за мишице - и иначе је био све вријеме свезан свукли га низа степенице и угурали на траг у затвор.

Сад је био ту међу пријатељима и причао горопадним изразима и покретима. Слушали су га пажљиво, и сами узрујани и огорчени: бездушно Унгријево уцјењивање - како се капетан изразио, мрвило је и код њих све дотадашње појмове о власти и држави, о људима и службеницима - сад се лијепо види какав је Унгри! - а и он њиховој властитој смрти, која ето не може да се обави једноставно и поштено како то закон предвиђа и како су они замишљали.

Губећи те појмове, они нијесу налазили нове. Разарале су се и посљедње представе о свијету у ком су дотад живјели, чак и оном који није био њихов. И мада је то било без значаја за њихову судбину, чинило им се, наједном, као да су тиме губили посљедња и веома важна упоришта.

Враћајући се незасито и слијепо на Унгријеву уцјену, капетан је брзо малаксавао. Наједном је застао, загледао се у њих као да их не познаје, ухватио се за главу и заридао: Раде, све моје; хоће очевим рукама да ти невини живот узму!

Покушали су да га тјеше. Милош је имао и увјерљиве разлоге: Аустријанци се држе строго закона и не треба вјеровати - да би они поступали безобзирно према дјетету - то су само Унгијево голе пријетње. Старац је додао: Није ни њихова душа тако црна.

Али капетана, па ни њих саме, није то увјеравало - уцјена је изгледала толико грозовита, без обзира на то да ли ће бити извршена, да их је изнова и изнова бацала у огорчење и запањеност. Штавише, они су се свјесно, намјерно враћали на њу и увећавали њену грозovitост, као да су тиме могли да олакшају, да оправдају своју смрт - никакво чудо што њих вјешају кад су у стању тако с дјецом да поступају. Избезумљен, капетан је, најзад, узвикнуо: Чему и живот под таквом силом неситом!

Уто се врата отворише - било је већ прошло подне да они то нијесу ни примијетили - а Унгри, као да ништа ни било није, пропусти војника с обилатим ручком - и овога пута с литром ракије. Унгри баци на капетана миран, чак сажалив поглед - исти онај којим је сву тројицу и синоћ погледао, па кад је јело било остављено, мирно изиђе напоље за војником.

Њих тројица остадоше ћутећи, још запањени од оног што им је капетан испречао, а не дошав себи од пристојног, сажалног израза Унгијевог.

Старац се прену први: Све ли јадни људски створ мора да поднесе!

Капетан одмах одговори, више чувши ријечи него схвативши њихов смисао: То не подносим ја, него он, он - мој Раде!

Старац одрече: Не, не, капетане Драшко, твоје срце кидају.

Капетан изгледа прими старчеве ријечи и као признање - чак се захвално осмјехну, и наједном, примијетивши боцу с ракијом, скочи к њој и зграби је објема шакама. Милошу сину у глави, поготову последије уцјењивања капетана, да су им намјерно донијели више ракије не би ли се изопијали и душевно изморили, тако да, ако ништа, сјутра оставе утисак малодушних пијандура. Он без премишљања

зграби капетана за руку: Не, капетане, чувај образ! - довикну непомирљиво. Но и старац је био устао и зграби Милоша за руку, тврдо али ненапорно. Пусти га, момче - рече он - велика га је мука сколила, а не бој се за образ његов, умије он и туђ да ушчува.

Капетан нагну широко грло боце у уста, као да се све то њега није тицало. Ракија је грготала, проливајући се с обеју страна уста низ његово грло. Пио је и пио, дуже него иначе, али по количини не више од три-четири чашице. Наједном грготање преста, ракија се проливала још два-три трена, а затим Драшко одвоји боцу од уста и, треснувши њом из замаха у угао изао врата - срца се распрште и пиће пљусну наоколо - довикну невидљивим противницима: Курве, ако и затреге Драшково сјеме - нећете сјеме црногорско!

И његове пријатеље захвати бијесни занос: грли су га, честитали му, соколили и себе и њега. Капетан чак поче да се смије, мало прегласно и необуздано. Оној двојици није такво његово смијање било непријатно. Враћала се - видјели су - међусобна повезаност, истина, не баш она прије саопштења, него нека друга, још неубличена али неубитна. Она није ничим потирала смрт ни у једном од њих. Али их је пред њом здруживала - дивили су се и одобравали један другоме. Нијесу од тога постојали ни појединачно јачи, али вријеме - оно страшно непролазно вријеме, као да су узајамним сокољењем привремено могли да скраћују.

Они се сложено и као с такмичарским инатом прихватише јела.

Али једва ако су с ручком били готови, а врата се изненадно отворише: подофицир из страже позва Милоша, не обративши никакву пажњу ни на здобљено стакло ни на просуту ракију, иако је њен мирис загушио собицу.

Чуло се како у ходнику звече ланци - везивали су студента. Старац упитно погледа капетана, а овај изговори: Посјета мајке и сестре, и од њега ће погани гледати да нешто искуче.

Али Милоша су најприје одвели цивилном комесару Љесковцу.

Цивилни комесар је био владин чиновник. Све што није спадало у домен чисто војних послова било је под њим - полиција, привреда, просвета, мјесне власти. Макар што је он био подређен војној команди окупационог подручја, његова моћ се - стварна власт је била у његовим рукама - неизбежно испољавала. Иако формално старије, војне власти су из искуства знале да више инстанце у доношењу одлука, нарочито у политичким питањима, која се ни у рату не своде искључиво на ратовање, прије свега воде рачуна о погледима и предлозима цивилног комесара. Уосталом, непогрјешива и до ситница разрађена аустријска администрација утврдила је стварни однос између цивилног комесара и војних власти тиме што је он имао права и био обавезан да мимо надлежне војне команде општи с вишим инстанцама. Таква деликанта и значајна функција наметала је и веома пажљив избор оних који ће је вршити: цивилни комесари су били махом правници, искусни административци, потпуно поуздани и окретни у политици.

Милош је комесара Љесковца познавао одраније. Најприје из виђења - чим је овај дошао у Колашин и преузео управу мјесним властима. Сви послови додашње црногорске обласне управе допали су у његове руке и он је преконоћ постао позната и значајна личност. А последије хапшења Милош се сњим и лично, иако не ближе, упознао: водили су га прије суђења њему на неодређене разговоре. Отада га није видио.

Утисак који је Милош сачувао о Љесковцу из тих сусрета потврђивао се и сада: разложит, мало спор, али веома одлучан човјек.

Он је руком показао Милошу столицу - сам се није покренуо иза стола, па затуривши крупно и гојазно тијело, почео да добује дебелим прстима по

столи, загледан у недалека шумовита брда. Цвикер се пресијавао на његовим смеђим очима, а оне су, као и сав он, остајале мирне и безизразне. Досада је канда била неизмјењиви израз и њиховог и читавог бијелог, пихтијастог, али снажног тијела. Она је била тако изразита и у толикој мјери у складу са свим његовим да се скоро могло помислити како он ужива у њој. И његове су ријечи, када је проговорио, биле такве: меко добовање, ријеч иза ријечи - једна од друге се не разликују сем по смислу.

Прије свега - саопштио је он - виђење са сестром и мајком је Милошу одобрено и он неће ускоро бити ту. Али сем тога он, комесар, хтио је у задњем тренутку да му пружи могућност спаса. Иницијатива је његова, комесарева - спасти једног школованог младог човјека и помоћи смирењу области, али све то дакако са знањем и сагласношћу виших органа.

Као комесар, Љесковац има право да одгоди извршење смртне казне. Али за такву одлуку је потребно створити услове - оправдање, што може да учини једино осуђеник. Наиме, ако би Милош био вољан да се сјутра јавно - пред скупљеним народом - огради од оног што је учинио његов брат и да осуди одметништво - извршење казне биће одгођено. Смртна казна би касније и формално била укинута. Сем комесар ће то јавно изјавити, у име виших власти, тако да отпадне свака сумња, и иначе бесмислена, у невјерство аустријско.

Аустрији није циљ одмазда, него - ред и мир.

Комесар је све то рекао кратко - без увода и наговарања, као да њему до свега тога и није нарочито стало, него, ево, врши своју службену дужност. Није било сигурно ни да је сама идеја потекла од њега.

Милош помисли: можда су присташе нагодбе с Аустријом, којима је припадао и његов брат, опет у дејству и додиру с аустријском влашћу на Цетинју - погубљење Милошево би отежало споразумијевање и разјарило одметништво. Такво што није било у интересу аустријских власти, чак ни изазивање Ми-

лошевог брата, у овом тренутку свакако најистакнутијег одметника.

Љесковац о томе није ништа казао, али је Милош то могао да наслути, будући да су му били познати политички односи. А пошто је био затвореник, много шта је могао и морао и да измашта и преувелича.

На сваку Љесковчеву ријеч Милошу би куљнуле мисли - испитивање, комбиновање, мјерење комесарове понуде. Али и безбројни токови живота - жудње за духовним, стваралаштвом, за женском податљивошћу за прозирним планинским просторима - све је још живо, жељно живљења.

Његова личност, располућена, раскомадана, огорчено се препире и бори у себи да се поново споји.

Она се, док Љесковац образлаже своје понуде, спаја и кида, непрестано - унутарњи монолог.

Очито: жртва сам политичких сукоба и интереса, у којима једва ако имам удјела, а нијесам за њих нимало одговоран.

А ко зна, можда нико није одговоран - људи чине оно што морају. Као што се роде без своје воље, живе у животу који није дјело њихово - њих као индивидуа, и најзад мимо воље умру. Тако и у политици, у рату: сви чине оно што не би хтјели, него им је наметнуто неухватљивим, несамјерљивим околностима и тежњама.

У мом случају - ја сам пион у игри.

Жив човјек - пион!

А планине су већ сазреле. Зар може за планине тако да се каже - сазреле, а да не буде нелогично? Може. Зашто да не? Макар било и нелогично. Љето је, јули, планина сада има свој посебни - зрели изглед.

Опет сам прешао на логнку. Никако да се спасим од ње!

Умријети би било лакше без логике, кад човјек не би логички мислио.

Зар заиста треба да допустим да ме погубе као средство, да се послуже мојом смрћу као стварју - као ципелом, да би прошли одређени пут, постигли

одређени циљ? Средство, средство уцјене и притиска на мог брата и одметнике - то сам ја. Или средство аустријске одмазде и застрашивања. А ако ме објесе - објесиће ме, бићу за одметнике средство агитације и подстрека.

Ах, свеједно - средство у сваком случају.

Зар да допустим да средство будем?

Да будем безличан, кад ми се пружа, нуди, да браним и одбраним своју личност и викнем: Не, жив сам, не дам се, не плаћам ничије рачуне, нисам монета него живо биће!

Шта - биће?

Човјек, човјек млад, учен, неживљен - то и Љесковац истиче.

Рибе сад не узимају - најљепше, најслађе рибе пастрмке: врашки су лукаве, не лукаве него хитре, јасних рефлекса. Волио сам да их ловим. Тада сам сањарећи мислио, мислио - мисли све заборавим, али се послјије лова јаве свјеже, нове идеје и слике.

Аустрија изгледа хоће да избјегне заштрављање, да мојим непогубљењем - откуд ми тај израз? - пребаци мост к брату, к одметницима, к споразумашима.

Зашто волим да ловим пастрмке?

Смишљање сањарењем. Али и због тога што је човјек по својој природи ловац, почео је ловом свој живот врсте и увијек се радо и спонтано враћа на своје праисконско поријекло.

Али зашто баш пастрмке, а не неке друге рибе, нека дивљач?

Лов на њих је сложена игра и покрет - брзаци, бистре воде, оне саме плахе и необуздане у свему.

И оне су дошле у ријеке из неког далеког, данас непостојећег свијета - глечарских мора, као што се и човјек пробио из услова који данас не постоје.

Лов на пастрмке - за умне, за најумније људе.

Ја се не слажем с братовим поступком: нагао, преурањен чин.

Ипак бих пошао најприје у пецање.

Не, Дивну ћу потражити, што прије. Окупационе власти издају пропуснице, пошао бих у Србију.

Ха, Србија и Црна Гора се најзад ујединише - у окупацији.

Не слажем се ни с братовом политиком: школовао сам се у Београду, припадам сав оној црногорској омладини која несебично ради на укидању своје - црногорске државе, као сметње уједињењу Срба и Југословена, наслеђене из изоловане и епске борбе противу Турака.

Прије Дивне - пастрмке, макар једном. И мало се прололати - србијанска, Дивнина ријеч. Дивна се не би љутила кад бих јој рекао да сам се лолао. Нећу јој рећи. Зашто да је жалостим? Млад сам, измучен, жељан. Но то није важно. Важно је потражити Дивну. Наћи ћу ја њу. Морам је наћи.

Окупација је сатјерала брата и мене у очински дом - све чешће смо се препирали. А ја се нијесам могао ослободити уображења да из њега говори нетрпељиво свезналаштво бившег моћника, а он - да сам ја брзоплет и површан, иако је то у ствари бритки критицизам нових идеја и млађег поколења. Он ми дође као отац - деветнаест година је старији од мене, оца једва и памтим. Међу најистакнутијим је у племену, у земљи чак, морао сам се повлачити пред њим и да није братске љубави.

Повлачим ли се то и сада, жртвујући се његовој идеји - није моја, и братинској вези - ах, она је моја.

Омели су ме ратови, а одавно се носим мишљу - о томе сам говорио покојном Скерлићу, да, и он је покојни, с његовом смрћу су и почеле несреће српске у овом рату, да, што бјеше оно, Скерлић, мисао - носио сам се мишљу да напишем студију о поезији црногорских брда - ових око Кома и Сињајевине, поезији надојеној сочношћу и бојама, насупрот оној старе Црне Горе, која намјерно аскетски штеди ријечи да не би оптеретила истину и чињеницу.

Шта каже то Љесковац?

Да се оградим од брата, од рођеног брата.

Он не каже од брата, него - од његовог поступка и акције.

Али то је поступак мога брата. Да ли ту има разлике између брата и његовог поступка, да ли је могућно одвојити једно од другог?

Да ли та разлика у црногорској поезији долази од пејзажа - онамо голи камен испечен и изједен, овдје шумнате и травне планине, зеленило испрано планинским ваздухом.

Зеленило? Зашто ми се јавља зелена боја?

Ко је волио зелену боју?

Дивна. А она није зелена.

Или разлика у тој поезији претежно потиче из људи - онамо више загледаних у чојство - етичка начела и идеје, а овдје и у љелоти и радости.

Пред вјешалима, и ту пред Љесковцем доста је да кажем да нијесам одговоран за братов поступак, не могу рећи да га не одобравам - тиме бих подупро Аустријанце и осрамотио се: Небрат! - сви би рекли.

И био бих то. Да ли бих био? Да ли би сви или само неки то рекли?

Одавде, кроз прозоре, види се читав леваторски, западни низ врхова, зелено, зелено, дабоме зелено устрепталих на сунцу - тако су изразити, као да их први пут видим: Сињајевски су прозирни као у сну, Вучје тешко од горе слегло се све до Таре - до жуте Бабље Греде, а онамо, на крају, модрим копљем се Острвица зарила у небо - не тече крв, него срма.

Стварно се не слажем с братом. И ја сам за отпор, за буну - буна је историја и пјесма ове земље. Али ја не бих прстом макао за црногорску државу, сем да је урвам у амбис, а смијешно ми је кад неко, као брат, тражи жртве због увријеђеног достојанства црногорских кољеновића прслих лактова и с плочом за појасом због глади.

Ни на једном од тих висова нијесам био.

Кад изађем, уредићу живот - подијелити своје вријеме и на науку и образовање, на породицу - основаћу породицу, на разговоре, дакако умне и ко-

рисне а не доколицу, али и на одмор, одмор здрав и весео. Попећу се на Острвицу, мора да је видик с ње неупоредив - махнути вихор зелених, дабоме зелених планина.

А можда се и нећу попети. Него је то жеља, одавде из затвора, из ланаца, гледајући Острвицу онако устремљену у бескрај - као Вуксан Булатов, баш као Вуксан Булатов.

Траже ли да устанем против рођеног брата? Не баш тако, али - тако. Нико ме не би схватио, ако бих тако поставио.

Може ли човјек да живи несхваћен?

Могу ли ја да живим несхваћен?

Моје и братово неслагање није, не може, не смије бити слагање с окупатором. Неслагање - то је наша ствар.

Ухватио сам се за ријеч окупатор као опчињен, као за вјерску забрану - табу.

А важно је што окупатор чини. И што то за мене значи. А не ријечи, ријечи нијесу важне. Каткада јесу, и те како. Каткада су све.

Она студија - нешто материјала сам за њу прибрао, нијесу га ни запленијили - има ли она везе с овим брдима и с тим како их ја сада видим? Није ли она - зелена?

Скерлић је показао разумијевање, колико да подстакне младог човјека. А да ли је схватио значај самог питања? Значај - у чему је заиста тај значај?

Брат можда и сам интимно жели да се ја оградим од њега. И то не само због тога што би све дао да ме спаси, него што би то послужило и његовом споразумијевању с Аустријом. Сукобио се с Аустријом али у политици ништа није стално.

Народ: политика је курва.

Брат је поштен.

Значај оног питања, оне студије: у црногорском стваралаштву Постоје двије одвојене црте - љепота и истина. Постоје оне и у сваком другом стваралаштву. Али сливене. У Црној Гори су то одвојене теме, два

лица. Његош је хтио, Његош је успио да их споји, не увијек и свуда. Али успио, и то на посебан начин. Његош, као нико, мудрост је учинио љепотом. То нигдје нијесам прочитао - моја мисао.

Што ће рећи народ ако се одвојим од брата?

Брда су лијепа.

Тако је много љепоте на свијету - куд год се окренеш.

Човјек живи у љепоти, само то не зна, не смије да се уживи. Ја бих знао, ја бих умио.

Шта би рекао народ?

Глупост! Народ не постоји, него појединци. Да, али појединци дођу до сличних мисли, истих подухвата, лате се одређеног посла, онда је то народ - класа, маса, нација. Појединци би дошли до истих закључака - народ би ме осудио. А можда и не би, ако тај народ иде за братом и сам жели споразум. Сав народ није исте мисли. А ипак је народ и припадам том споразумашком дијелу народа. И ја сам народ, као индивидуа, дио. Припадам неком дијелу народа. Што мисли, што би рекао тај мој дио? Тај дио, тај дио је непомирљив. Несрећа што баш њему припадам. А зашто морам баш њему да припадам? Могу и оном другом. Могу да живим.

Постоји ли брдо на које личи Загорка - Загоркино брдо? Јаглика - Острвица. Нема брда Загоркиног. Загорка - планински пашњак на сунцу. Дивна - њива, добра њива, таквих нема овдје, у Црној Гори. Романтична поређења, мало стринска, али и добра - нелогична.

Зашто је Аустријанцима стало да баш мене спасу?

Сад је јасно због чега су према мене били нарочито учтиви и пажљиви, као да нијесам кривац, а камоли намијењен вјешталима: да би ме придобили. Или, за сваки случај, да не би грубим поступцима заоштравали односе. А ни иначе нијесу груби, него - префригани. Сељаци кажу: Пију крв на памук.

Сељаци, народ.

Има ли брат планине?

Брат - окошит и хитар као хрт, нетрпљив, а живот би увијек дао за мене. Такав је он. Дивно, гордо, самовољно и самозадовољно биће. Оно што је братско међу нама није супротним погледима повријеђено. Идеја је једно - брат је друго.

Не могу брата издати.

Па не издајем њега, него се ограђујем од његове акције с којом се ни иначе не слажем.

Брат је брат, политика - политика. Народ: Љубав за љубав, сир за паре.

Глупост! народне пословице су мудрост, али и врло су сурове, нечовјечне - цвијеће из зла. Свака има и супротну. А можда су баш због тога и мудре - истина има више ликова иако је једна.

Немогућно је одвојити брата од његових поступака, немогућно ту пред непријатељем, а да то не буде издаја.

Што је издаја?

Шта је љепота? Погрешно постављено питање. Треба рећи: Што све није љепота?

Што би рекла породица, братство, кад бих се од брата оградио? Докле ћу се држати тих патријархалних крвних веза - ја, модерни човјек? Да ли се ради само о томе, о крвним везама? Не, него о савјести.

Шта је савјест? Nescio quid.

Али то - nescio quid односи се на љепоту. А може и на савјест. Зашто да не? Може ли и на крвне везе? Не вјерујем у савјест. Вјерујем у љепоту.

Ех ти, Дивна, дивна моја. Сјећаш ли се, било је у парку, на Калемегдану? Све гране Калемегдана процвјетале су нашом љубављу и повиле се до земље, а све стазе постале су мокре од наших пољубаца. Двије велике ријеке, мутне и незадрживе, састале су се кроз нас и потекле загрљене. То је текла наша љубав. Зашто нас двоје увијек нијесмо равница прострта у слатком умору на ставама наших ријека? Зашто смо опет само двије ријеке, одвојене заувјек? Зашто?

Савјест је заиста нешто неодређено. Гомила правила, наслијеђених из извјесне средине и уопште

из људске заједнице. И ја сам многа правила наслиједио и држим се њих, иако знам да су наслеђе. Што све није наслеђе? Зашто морам да их се држим? Зашто је човјек син свог народа свог племена?

Зашто је човјек човјек?

Тако сам мало живио, тако сам жељан свега.

Омакла ми се ријеч - савјест, и сад не могу да се од ње откачим. Искосила се сада пред мном и не да ми да се оградим од брата и - идеје.

Моје и братове идеје нијесу исте.

Сад наједном - и од идеје!

Што је идеја? Nescio quid.

Има ли идеје изван њеног остваривања? Не, нема. Како онда идеје могу бити чисте кад се остварују прљаво?

Ето, и српска идеја - остварују је грамзиви београдски зеленаши, бескрупулозни политичари или сујетни црногорски главари. Пјена од интелектуалаца, чиновника и трговаца, на стихији дивљег, сиромашног народа - српска идеја у стварности. Ту идеју треба тек оплеменити, остварити чисто. Глупост - супротно закону остваривања идеје. Идеја је лијепа док не побиједи.

Сваки човјек је мало живио и жељан живота - пред смрћу. Али ја сам заиста мало живио, чак и кад не бих сјутра умро.

Та ја и не умирем, мене - вјешају!

Вјечита наша српска и моја везаност за идеје - везаност до смрти, и у смрти.

Кад ће нам идеје постати обичне, као и све друго у животу?

Никаквог трага иза себе нећу оставити.

А Његош, како каже Његош: Благо томе ко довијек живи!

А ја - идеја!

И брат је идеја, и то српска, црногорска српска.

А је ли Љесковац идеја? Има ли он идеју? Је ли Љесковац Србин

Зар ћу заиста умријети сјутра - на овакав од сунца и зеленила помахнитоа дан?

Ко да оплемени српску идеју? Она и не може да се оплемени. Идеја је племенита сама по себи. Остварена, она је стварност - прљава, грамзива, насилна. Није више идеја.

Све се смрсило у мојој глави - брат, савјест, идеја, стварност.

Умријети у овакав дан!

Полудјети.

Зар не би било слатко полудјети у овакав дан?

Али не допуштају - логика и стварност!

У чисте идеје вјерују идеолози о револуционари. Али они не владају свијетом, иако га запаљују и преврћу.

А због чега ја морам да вјерујем у идеју? И у савјест?

Цвијеће ће и даље цвјетати, сунце ће и даље ићи, а мене неће бити - гдје сам такво нешто прочитао?

Цвијет који ужива у својој љепоти и сунце које се диви своме сјају - неће их бити, за мене.

Глупост, нијесам ја цвијет, ни сунце, него - човјек! Да, човјек: Несвјесно ступио у свијет, а свјестан да из њега одлазим, и то сјутра, сјутра у овакав дан, откинути се од свега - од људи, од ствари, од љубави, од бескраја, од сазнања, од...

Филозофирање, лирика под вешалима, пред цивилним комесаром хауптманом, уз то и Србином, Љесковцем! И он, Љесковац, идеју, и то чак српску и југословенску, ујединити се под Хабсбуршком монархијом, тиме превладати Мађаре и друге и брзо се докопати европске цивилизације. Он то зове: извући се из балканског зла.

Али - слатко је балканско зло!

Таквих као он, као Љесковац, има много, сједе чак и у бечком парламенту. А данас он вјеша Србе, Југословене, који су за друкчије уједињење.

Тежак је Љесковац, уморан. Од чега? Од вјешала? Не, уморан - чиновник. Изгледа да није лош човјек.

Сви су они, чиновници, добри, а - вјешају. Сјутра ће и мој брат вјешати оне који су за друкчије уједињење од Љесковљевог. А прекосјутра, ја оне који - нијесу за моје.

Не, ја нећу. Нећу стићи. Умријећу. За идеју? Да ли за њу? Плодове идеје ће обрати други, они који не би за њу жртвовали ни трен сна, ни петопарац, ни кап зноја.

А без идеје се не може - без крви и заноса. Без безумника.

Како учинити да живот буде идеја? Не, боље је: идеја да буде живот, обичност. Тада не би било хероја, мученика, сви би били срећни, мали људи. Ја сам такав човјек. А не дају ми да будем. Ко ми не да? Ни сам себи не дам.

Полудјети, ох, полудјети, утопити се у зелени дан.

Идеје су командант на броду - ко је то рекао? До врага идеје!

Тек треба да окусим сласти, да проникнем у љепоте, да утиснем свој траг.

Не смијем умријети. Дужност ми је да не умрем. Дужан сам животу, народу, друштву - тек треба, тако много имам да учиним за њих.

Отети се од смрти и скочити у зеленило живота!

Брат! Идеја? Савјест?

Морам живјети.

Живот је највећа вриједност. И обавеза. Да, и обавеза, да би се за друге живот стварао.

А смрт, зар и она није каткада, дабоме каткада - обавеза? Можда. Али не у мом случају.

Баш у твом случају!

Ко то мени говори?

Човјек је дужан да живи.

И да умре.

Једном се мре.

Али једном се и живи, упамти то!

Ко би се у свему томе снашао између смрти и живота, у смрти?

Разговор с комесаром Љесковцем - говорио је скоро само он - једва ако је трајао око пола сата, а Милош је осјећао потребу за унутарњим предахом - да среди навалу мисли, жеља, утисака.

Комесар је канда то опазио: Не морате се одлучити, имате времена. Наиме, и немате баш много - сјутра је већ касно. А добро је да видите и мајку и сестру, можда ће вам и оне нешто савјетовати.

Љесковац је потресао бакарно звонце - имало је цилик који је подсјетио на козе и стење и дао је очима знак стражару чим се овај помолио. Ускоро су увели Милошеву мајку и сестру - дакако, и оне су биле затворене у војном стану крај вароши, чије је једно здање било претворено у привремени логор за одметничке породице.

Милошева мајка је већ била прошла седамдесету. Ситна и слабуњава, наборане тамне коже, доста обневидјела, она обисну о сина. Сестра је била старија од њега десетак година, с много ситне дјече и мужем одбјеглим у шуму: Као и Милош, била је повисока и смеђа. Лице јој је било уморно и измучено тамницом и бригама. Она се објеси о братову руку, којом је он узалуд - јер је био везан - покушавао да обгрли мајку.

Загрљаји и сузе, продори очаја и туге бацише Милоша у знану, а ипак нову стварност смрти - мајка и сестра ридају на његовој властитој сахрани.

То осјећање је било тако снажно и конкретно да он чак видје погребну поворку и у њој себе, некако нетјелесно, иза сандука грубо отесаног, како се већ праве у селу, у коме није лежао нико други до он, тијелом које је већ осјећало дављење конопца док су капи кише падале по његовом лицу - дан његове сахране је тмурац, чуо је вапаје и слутио тек ископану, разјапљену раку. Поворка је ишла споро и нечујно - тише и лаганије него обично, као да је задржава зајевка - непрекинати крик бола ничим неометаног. Ко је зајевао? Мајка, сестра? Све жене братства? Ридање живих над мртвим, над ненакна-

дивим бићем - свако је ненакнадиво, али ово је оно које он види и осјећа као сасвим изгубљено. За све њих то биће је већ коначно мртво, а за који тренутак биће и за само себе. Дјетињство с братом и сестром, материнске њежности и властите љубави, мисли и наде, негодовања на неправду која се вршила над њим - све што чини живот, реалност живљења, полако и незауостављиво се губило ка гробљу на зараванку у дну њиховог села, гдје су једино два борића, засађена жељом да се разбије чамотиња, стремила својом модрином у простор, ка сунцу.

Облише га безгласне сузе. Није их ни опазио, па ни помислио да их заустави.

Он је примијетио да су му образи мокри и да му сузе теку низ ријетке бркове тек кад је Љесковац почео да нуди жене, мало примирене, да сједну.

Милошу се учинило да комесар има ако не сажалјив а оно пун разумијевања израз, и да нимало не замијера не само женама због ридања, него још мање њему због суза. Комесар се чак извинио женама што Милоша мора да држи свезаног. А кад су оне сјеле, или кад их је он сјео, он се тихо и назадачке, скоро клањајући се, удаљио из канцеларије, оставивши осуђеника насамом са мајком и сестром.

Откад је примијетио сузе, Милош је - управо не он него онај други који је постојао до саопштења и који посматра и види све, а нарочито властити очај - јасно запажао сваку ријеч и сваки покрет, иако је властита сахрана, сада невидљива, и даље трајала у њему.

Синуло му је: сва ова Љесковчева учтивост према женама, а можда и дозвољавање посјете, нијесу само уобичајена предусретљивост према на смрт осуђеном, него и дио смишљене игре и цјенкања око његове главе. Можда се у Љесковцу заиста пробудила и нека људска црта, да спаси младог и у ствари недужног човјека. Но за њега би свакако био лични успјех ако би наговорио Милоша да сјутра иступи, као што су и његове дотадашње енергичне мјере, у које спада и осуда тог истог Милоша на смрт, свакако

високо оцијењење на надлежном мјесту. У сваком случају, макар као човјек и желио да га спаси и да буде предусретљив према женама, Љесковац то чини и по својој дужности аустријског чиновника. Човјек Љесковац не би морао, али чиновник Љесковац мора да буде такав.

Те Милошеше слутње и закључивања потврђивало је држање мајке и сестре, упркос свој неодређености, искиданости и контрадикторности њихових преклињања.

Обје су одмах навалиле на њега са запомагањем да спаси своју главу - за њих и љубав њихову, одричући се привидно од брата и позивајући народ на мир и послушност. Али су обије при том неизоставно додавале - да образ мора чувати и сачувати.

Оне нијесу криле, а не би ни умјеле сакрити, да су их јуче у логору посјетили угледни мјесни главари и изасланик владике с Цетиња - оне поменуше и имена која Милош одмах заборави - да их наговоре како би оне утицале на њега. Штавише, изасланик је тврдио, а главари потврђивали, да су владика и аустријске власти у посредном додиру с Милошевим братом и да се преговара о његовој предаји и смиривању одметничког покрета. Испадало је да су аустријске власти морале осудити Милоша ради престижа - то је и њему било јасно - и да оне не могу натраг ако он сам нешто не учини, јер би њихово попуштање било схваћено као слабост, уступање пред одметницима.

У Милошу се и даље настављао онај унутарњи монолог из малочашњег разговора с Љесковцем, само је сада, насупрот мајчиној и сестриној узбуђености, чак избезумљености, његово закључивање било мирније и сређеније.

Милош се питао: Зашто се ти угледни главари и тај изасланик нијесу обратили мени?

И одговарао: Разлога за то може бити много, чак безброј а најважнији: ја сам од стране супротне главарској - читав разговор би се могао претворити у распру. Чудно, а и није чудно, али нико од младих

интелектуалаца - непомирљивих према Аустрији, није дошао мајци и сестри, него главари - ђутуруми, тргоње, споразумаши. А ни Аустријанци нијесу хтјели да допусте додир између мене и политичких људи - не знају како би се разговори завршили, па је за њих сигурније да све остане у породичним оквирима и у тајном додиру између мене и Љесковца. Власти увијек чувају законску форму - у томе је њихова снага: извршење казне, као и помиловање морају испасти правни чин, а не политички договор и интерес - а мене опет тишти, жуља онај конопац. И сестра и мајка - Милош је то знао одраније - држале су страну старијем брату, главару и глави породице и братства. Због тога им споразумијевање с Аустријом, уколико су могле да га схвате, није изгледало ни неприродно ни срамотно, а Милошево јавно огрђивање су схватале као први корак на томе путу, који мора учинити слабији - њихов син и брат, да тиме спаси главу и смири земљу ојађену.

Оне нису то излагале тако. Говориле су својим сељачким начином, у коме су се сплитале пословице с политиком, а ова с њиховим јадима: робом икад гробом никад, боље свијетао гроб но срамотна смрт, треба народ несрећни спасавати, куд би оне несрећнице без њега, старији брат би земљу у огањ и крв могао увалити за његову, Милошеву главу, знају главари шта зборе и шта му свјетују - и све тако.

Али између сестре и мајке било је и разлике.

Неука и стара, мајка је упала у вртлог који је вукао у смрт њену дјецу. Али навикла на чување образа изнад свега, она се исто толико бојала да их својом љубављу не увуче у неку срамоту, колико је била и безобзирна у својим жељама да јој претекну живи.

Сестра, пак, бистра жена из средине која је тако рећи живјела од политике, на свој начин се лако сналазила у политичким заплетима. Она није ни казала све, опрезна због Милошевих погледа, дручких него у њеног мужа и старијег брата. Али је он из њених ријечи докучио: Аустријанцима се прије свега ради о томе да не допусте уједињење двију

струја - просрбијанске и процрногорске, чему су њихови задњи поступци неизбјежно водили, а да при томе сачувају Црну Гору у окупацији коју су завели. Они би хтјели да се ослоне на споразумашку струју, али под условима који њима одговарају. Због тога би они били вољни да не погубе Милоша, али он би морао осудити брата, односно и све оно што се није мирило с окупацијом као свршеним чином.

Но ни сестра није била ни у једном тренутку за то да он издајом занавијек оцрни свој образ по цијену своје главе.

Али шта је издаја? Шта је за њих двије издаја? Ко говори, шта говори из њих?

Говоре они - мајка и сестра, и наваљују главари - споразумашки. И јавља се наслијеђена из њих двију, неугашена и неугасива мржња, отпор према туђину и завојевачу - нужда синова земље ове да сами себи намичу конопац око врата.

Милош се истовремено присјети да је у прошлости било много српских мајки и сестара које су пуштале да им на мукама умиру синови и браћа, а нијесу пристајале да их наговарају да одају дружину или дигну барјак противу своје браће и вјере.

Јесу ли, зашто нијесу мајка и сестра такве? А да ли и треба да буду такве, зар ове околности ипак нијесу друкчије? А можда и јесу, можда су оне баш оне негдашње српске мајке и сестре.

Зар није мајка рекла: Чувај прво образ, сине. Па и сестра, мада не тако јасно: Главари веле да у томе нико не би видио ни трунке срамоте, то је тек онако, да би се они, Швабе, за неко вријеме задовољили - а ти види сам, сам знаш шта је срамота: главу чувај, образ чувај!

Али тешкоћа за мене баш и јесте у томе: да би се Швабе задовољили! За главаре то није срамота и издаја. А за сестру? Сестра не зна тачно и јасно - превећ воли брата! Тако мучно и збуњиво је све то - њихови јади и сузе за мном и страх да се не осрамотим. Њих, Швабе задовољити! Али само привремено задовољити. Има ли издаје привремене? И шта је издаја?

У Милошу расте недовољно мотивисан, спонтан отпор - ужас од смрти не само што није кадар да тај отпор уклони, него и овај постоји и јавља се канда независно.

Али шта је тај отпор? Какав је? Гдје су му коријени, докле сеже? И откуд он, тако јак и самосталан - баш самосталан, тако је страшно што је самосталан! - сад кад су ту мајка и сестра?

Он узвикује: мајко мила, загрли ме, дај да ти руке изљубим? Чуваћу образ, чинићу све што могу - за љубав твоју, за муке твоје!

Али знају ли оне шта за мене, интелектуалца - мени се не може одбити на неразумијевање - значи сарадња с непријатељем, задовољавање Шваба ма у ком погледу? Све што чиним под силом - није срамота, али ту и моја воља одлучује. Ту, с вољом, баш и почиње издаја.

Неће ли ме сјутра и потоња шуша моћи прекорјети да сам се рођеног брата одрицао?

Али гдје престаје сила, а почиње воља моја?

А шта ће рећи брат? Опростиће ми, добро. А може ли се опростити јавно небратство? Ја и брат се можемо посвађати, разићи, али морамо бити, јесмо браћа пред сваким другим, а немоли пред окупатором.

Шуше и прекори нијесу важни! Ни брат, иако брат! Нико и ништа није важно!

Важан сам ја!

Могу ли ја да живим ако издам? Кога то ако издам?

Шта је издаја, најзад? Сестро драга, мајко мила, шта је, шта није издаја?

И наједном се сјетио капетана и старца: Могу ли их напустити изненада? Морам ли се најприје с њима о свему договорити - зар њих да објесе, а ја да се извучем? Али њихова кривица је друкчија - већа!

Какве везе има мој живот с њиховим? Случајно нас стрпали заједно, и сад не могу да се од њих откачим.

Али имам, очито имам везе са старцем и капетаном. Та и њих су на смрт осудили кад и мене и чак због сличних дјела - разлика је једино у степену кривице, а сва тројица смо иступили против истог, да, истог непријатеља. Ту и јесте веза између нас - исти непријатељ! Да, али мој живот је мој! Ја сам ја!

И опет гласно мајци: Знам ја, мајко, живот се само једном живи!

Али могу ли да живим осрамоћен? Могу ли да живим мимо своје воље?

Ох, дајте ми да живим! Пустите, пустите ме да умрем!

И наједном је почео да виче: Ја не могу, не могу тако! Како да вама обећам, шта да вама обећам, кад ни себи не знам и не могу!

Све се и дотад одвијало брзо, искидано, кроз бурну мјешавину јецаја, суза и доказивања. И мада су мајка и сестра навалјивале на њега да учини оно што Аустријанци од њега захтијевају - њихова настојања су се држала крајности: чување образа и чувања главе. Он поче да им доказује: Шта ви то мислите? Вас су наговорили, наговорили! То је политика? А политика је подвала! Велите: да им подвалим. А себи, себи бих подвалио. Ја вам не причам, а још двојица су осуђени - њих да објесе, а ја да се извучем! Не, не, ја нећу моћи! Не могу! То је само лаж, издаја! Није важно шта ће други рећи, ја, ја нећу моћи, не могу! Ох, ја не знам, ја не знам шта да чиним!

Он није могао да одмјери своју узбуђеност, а још мање снагу и разлоге свог опирања. Али их је унеколико докучио из сестриног држања. Она је наједном престала да га увјерава - скочила је, загрлила га грчевито, ријешена да га никад не испусти: Брате, сунце, свијет без тебе - ноћ несванула, дане мој! Није јецала, ни плакала. То је био грч и крик - безумно отимање од смрти, од неповратног нестанка драгог, најдражег бића и ње саме.

У Милошу то крену нову плиму суза - сад ју је примјећивао, а знао је и да неће моћи да је заустави.

Али и сада су она два Милоша - онај што хоће да живи и онај што на све, па и на то хтјење гледа

разумно и као с висине, остали раздовјени, стапајући се на тренутке с болом сестриним, али брзо узмичући из њега.

Наједном је устала и мајка, изненадивши тиме сестру и Милоша, упркос њиховом узбуђењу.

Јер она је устасла са столице с лакоћом дјевојчице, а кроз тамну кожу пробило јој се руменило. Хитро је прискочила сину и кћерци - збуњени, тргнути, њих двоје су раскопчали загрљај - и из кошуље извадила своје сасушене дојке - невеселе блиједе кесице.

Она је и дотад повремено, у најпотреснијим тренуцима, петљала прстима око колчи на кошуљи. Милош је знао шта то петљање значи: црногорске мајке ваде дојке кад хоће да их дјеца обавезно послушају - искомско, митско заклинање храном материнском, тајнама живота које су чеду подариле. Очекивао је: сад ће она започети да га заклинје - тако га млијекo материно не разгубало, да сачува главу пристајањем и на изјаву коју аустријске власти траже од њега. Био је у недоумици, како и што да одговори на мајчино заклинање - нов талас бола и очаја, колебања и киданања!

И сјетио се: често се љутио на мајку, као и сва дјеца са школе, због њеног незнања и несналажења у модерним односима и његовим потребама. Ево, авај, и сад ће можда да се на њу наљути, а Љесковац им може прекинути састанак прије него се све изглади и она му опрости и заборави.

Јер опет једно њено несналажење - и то у чему, у каквом тренутку? Зар мајка заиста може и у таквој ствари - у мојој смрти и части да се не снађе? Можда. Мајка је она.

Али мајка извикну оно што није очекивао:

- Сине мој, прсима којима сам те задојила, закљичем те - чувај памет и душу своју!

Она је то изрекла узбуђено, али као ријечи које нијесу биле сасвим њене, него и научене, наслијеђене - или се њему, односно оном њему који је жудио, који је морао да живи, оне таквима учинише.

Је ли то преокрет код мајке? Или је у једном тренутку у њој матерински нагон надвладан осјећањем части и поноса, као толико пута код толико мајки српских мученика? Тек Милош схвати, упркос свој неодређености, у њему појачаној и осјећањем коначне изгубљености и неког безумног поноса, да се баш то догодило с његовом мајком.

Није ли и сестра тако мајку схватила?

Сестра зајеца.

Милош се баци лицем на голе груди мајчине, кропећи их сузама. Старица га благо обухвати кошчатим рукама око врата и преко леђа - он осјети њен суви и добри длан испод ува, и оста уздигнуте главе, мирна, скоро блажена.

У том тренутку се појави Љесковац - сада само у кошуљи и због тога још крупнији и гојазнији. Он саопшти кратко и скоро срдито да је састанак завршен, а Милош се досјети, чак је у то био и увјерен, да је комесар прислушкивао и упао кад је разговор, упркос свој неодређености, могао добити обрт неповољан по његове намјере.

На отвореним вратима стајао је стражар, и он нестрпљив што се старица и сестра толико дуго опраштају и љубе с осуђеником. Најзад се он убаци, свакако на знак комесаров, између Милоша и жена и раширеним рукама полако, али одлучно потисну њих двије ка излазу.

Мајка није плакала. Вукла је ноге као одрвећеле кад су је водиле скамењене очи, понављајући исте ријечи: Душу, душу своју чувај, сине мој!

Сва скупљена, згрчена у јецање, у сузе, у шаке на устима, за њом је поскакивала сестра ридајући: Брате, брате мој!

Мајка је она - скоро гласно ускликну Милош - као оне српске мајке! А и сестра је таква сестра!

Због тога је био срећан безмјерно и неразлучиво, али и збуњен и запрепашћен - сузе му наједном прекапише. Но та помијешана осјећања трајала су једва неколико тренутака.

Душу чувај! Брате мој!

Врата се затворише.

Милош и комесар остадоше сами.

Али комесар као да није био онај од прије пола сата - тежак, уморан, смлаћен досадом. Штавише, он није сјео ни за сто, него на столицу према Милошу.

Столица је шкрипутала под његовом тежином, цвикер је свјетлуцао на његовим очима које су се живо кретале - он је сав наједном постао живахан, пробуђених, скоро нервозних кретњи. Без официрске блузе, изложеног гојазног тијела, он није био ни онако службен и далек.

Гледајући комесара тако оживљеног и приступачног, Милош помисли да се био преварио закључивши да се овај наљутио због обрта који је избио с мајком и сестром.

Но тај утисак није био тачан, бар не сасвим: Ако се и био љутнуо, комесар је више глумио љутњу, него што је то било искрено. Милоша у том увјерењу учврсти и то што га је комесар, чим су сјели, понудио цигаретом, што код њега, увијек на одстојању са затвореницима, није било у обичају.

Секунд, можда и дио секунде, Милош се колебао да ли да узме цигарету од аустријског чиновника. Ипак је узео цигарету из сребрне табакере. Комесар је можда опазио Милошево колебање, јер примијети: Но, ипак смо последије свега људи.

И доиста, у тих неколико тренутака - од узимања цигарете до првих димова и почетка Љесковчевог излагања, између Љесковца и Милоша се успостави нијема и присни додир - онај Милош који није могао схватити и прихватити смрт брзо се томе подавао - као да један није тамничар а други затвореник. У томе је било толико топлине да Милош на трен и заборави да је на смрт осуђен.

Али га Љесковчеве ријечи вратише у стварност.

Комесар није нарочито наглашавао да с њим говори као Србин - заиста је то био, али се то из његовог излагања, дугог и на изглед не баш пажљиво смишљеног, дало закључити.

Он је образлагао:

Све идеје су саме по себи лијепе!

Али нећете спорити да се вриједност, односно реалност неке идеје процјењује према могућностима њеног остварења. Српска, односно југословенска идеја, онаква какву заступа Србија, а и ви у идеалном виду - склон сам да вјерујем да је тако - та идеја се показала нестварном у најозбиљнијој кушњи којој све људско, па и идеје, може бити изложено: у борби на живот и смрт. Обје српске државе су подлегле у рату, и снаге које су морале да остваре уједињење данас су или савладане или распарчане.

Ни сад Србе не оставља вајкадашња њихова несрећа: крупна глава, слабе ноге - велике идеје, мале могућности. У томе и јесте сва њихова трагедија.

Шта је остало од Србије, због њеног нереализма. Шака несрећних изгнаника што су пали на чанак француски.

А краљ Никола? Остарио, некад знаменит владалац - и ја сам се у школи дивио његовим подвизима, а данас - двострука улога: хоће Српство и са Србијом и без ње, и с Аустријом и против ње.

Нереализам. Нестварност. У сваком случају, нереализам и нестварност.

Чак и ако се претпостави да би западне силе могле добити рат - данас је стање на фронтovima такво да би вјеровање у такво шта заиста била крајња наивност српска, односно југословенска идеја се ни у ком случају неће остварити онако како се Ви надате, односно како загријани српски идеалисти замишљају. Нова држава, ако би се до ње и дошло, постала би прџија најбјесомучнијег национализма, тачније - шовинизма побједничких официрских клика и бескрупулозних банкара и трговаца. Србија је привредно заостала и ту своју заосталост би морала да накнађује монополисањем власти, а то значи - насиље, корупција, кочење прогреса. Од ваших идеала, идеалисто и идеалисти, остаће само лијепе и болне успомене, а ви ћете се претворити у трагичне и смијешне фигуре.

А ви лично не само што данас - не треба да додајем, поготову овдје - немате никаквих изгледа да остварите своју идеју, него немате то ни у будућности, чак под условом да дође до побједи како је Ви замишљате.

Шта сте рекли? Ах, да, разумијем вас: Није важно, велите, што се идеја не оствари - никада се ниједна није остварила, него што она носи и запаја људе и народе, отвара нове видике, крчи нове стазе. Заиста је тако. Али то идеје чине само док се не претворе у стварност. Српска идеја данас - било да коначно успије или не успије, већ је стигла да се преображава у грамзиву и насилну праксу трговаца и генерала. Ви ту заиста немате више шта да тражите!

Истичући то, далеко од тога да сам и помислио да не треба да будете Србин, и то добар Србин. Ја сам хтио да Вас упозорим на то да будете и стваран Србин, то јест, да се држите оног што је могућно у остваривању Ваше идеје. Ја Вам не кажем: Будите аустријски Србин, то јест да се залажете за удруживање српских и југословенских снага у оквиру и наслону на монархију - то је данас једино реално, него је смисао мојих ријечи у овоме: не жртвујте се за једну идеју на бесмислен начин, у тренутку кад је она колико неостварива толико исто - ја држим и више - престала бити идеалном.

Имајте у виду и то да не постоји једино Ваша српска идеја. Има и других, иако можда и не толико идеалних, али стварнијих српских и југословенских идеја. Зар и то није српство и српски - борити се, заједно с другим Југословенима, за премоћ над Мађарима, па ако хоћете и над Аустријанцима у оквиру Хабсбуршке монархије? Шта је непосредно и политика Милетића, Полита-Десанчића и данас Прибићевића, ако не баш то? А нећете ваљда тврдити да они нијесу били и добри Срби и српски националисти и демократи?

Драго ми је - то Вам искрено кажем, што и Ви увиђате и бар унеколико признајете да ће српска

идеја, она Србијина, бити ускоро преживљена, а било нестварна, као неостварива, било неидеална као остварена.

Али бих уз то и оно што сам већ рекао, поставио и питање: шта су идеје?

И Ви сами, видим, увиђате да апсолутних идеја нема. Ето, и сама идеја национализма једва ако је стара нешто више од стољећа, а нашег национализма ни толико. Залажући се за неку идеју, човек се у ствари предаје нечем пролазном, временском. То важи и за религије, као и за политичке и социјалне идеје и филозофске правце. Идеје човека носе, воде, али једино од њих он не живи. Оне су само је дан од чинилаца у његовој духовној и другој активности. Потпуно је, према томе, бесмислено да се човек сав преда начелу или жртвује за нешто што има пролазан, а често и небитан значај за његов опстанак.

Да, та Ваша опаска - да људи и иначе не живе друкчије, ни физички ни духовно, него кроз конкретне облике, сасвим је на мјесту. Ни ја, констатујући привременост идеја, не тврдим да је могућно имати ма шта вјечно, непролазно, најтачније речено - апсолутно, у људској егзистенцији.

Вјечна и апсолутна је једино човекова тежња да егзистира, да ствара све нове услове - шире и савременије, за своју егзистенцију. Животиње то нијесу кадре. Али оне могу и да опстоје у природи, не мијењајући услове које затичу. Човек то не може. Да би се одржао као живо биће, он мора да мијења, да проширује - да савршава услове своје егзистенције. Том апсолутном закону људског живота, тој стихијној, неодољивој и од човека независној тежњи подређена је сва људска конкретна и дакако пролазна активност, дакако и саме идеје. Потпуно човеково предавање, односно жртвовање ма ком од ових конкретних и неапсолутних облика активности, неизбјежно води прије или послје, ка сукобљавању с оним апсолутним законом човекове егзистенције, односно с његовом апсолутном тежњом да опстане.

Тиме не мислим рећи да људи, у доброј намјери да остваре за себе, односно за оне који иза њих долазе, одговарајуће услове егзистенције, нијесу каткада присиљени, па према томе и свјесно ријешени да се жртвују. Али они то чине, и треба да чине, само ако је то једини начин да те услове заиста и остваре.

А шта Ви стварно остварујете жртвујући се за вашу српску идеју - неапсолутну као и све друге и нестварну и неидеалну у датој ситуацији?

Ништа Ви друго не чините до безумну личну жртву. Жртву која, ако и има у себи трагичне величине, неће никог у будућности надахњивати јер није, није данас, на линији једне нове и велике идеје, а и ми - власти и Ваши противници - постараћемо се да о њеној величини - о овом што вама нудимо ако га прихватите, нико не сазна. Вашој мајци и сестри, као и угледним главарима и владици, познате су само најопштије, веома неодређене понуде. Сва ова ваша, а у неку руку и моја унутарња драма - умријеће сјутра с вама. Већ сјутра ћемо раструбити преко наших доушника - хвала Богу имамо их доста, зачудо доста међу поносним Црногорцима - да сте нам Ви нудили своју сарадњу да бисте спасили своју главу, али да Аустрија није могла, није хтјела то да прихвати, јер се држала закона - злочин мора бити кажњен. У томе нема на нашој страни ничег ни подлог ни неправилног: Ви сте противник, непријатељ, а ми - држава, власт, окупатор, монархија, морамо да се бранимо како знамо. Тако, и још горе бисте и Ви поступили према нама. Не сматрате ли, неправедно уосталом, Монархију највећим противником Срба? И не понашате ли се тако? Ви ћете још бити на вјешалима, а читава Црна Гора ће причати о Вашим понудама сарадње! Не тврдим да ћемо убиједити сваког у то. Али свакако не мање него Ви у ваше тобожње и у ствари бесмислено херојство!

Шта сте Ви стварно и шта ћете стварно остати у сјећању народа?

У најбољем случају, једна од жртава окупаторског насиља. Ништа друго.

Ћутите? Па шта можете на то и рећи? Ви сте се надали да ћете одиграти бар улогу хероја - српског мученика. Живјели сте у илузији жртве за једну велику идеју. Хоћете да иза Вас остане легенда, мит мученика и величине. Ничег од свега тога, чак и кад се ми не бисмо пажљиво постарали да с Вама закопамо и сваки траг Ваше уображене трагичне величине. Кажем уображене, јер величина може бити само оно што је на линији успона, прогреса. Ваша српска идеја то више није, с које год тачке се погледа.

У немогућности да браните идеалност и апсолутност Ваше српске идеје, Ви негирате принципе Монархије. Али ја нијесам ни тврдио да је Аустро-Угарска остварење апсолутне идеје.

Да, Аустро-Угарска није савршена. Многе државе у многу чему имају над њом предности. Али она има нешто што немају друге. Идем чак толико далеко: Аустрија садржи као држава у себи нешто од вјечних, непролазних људских тежњи. Она је носилац и остварење - уколико је то у датим условима и на одређен начин могућно - начела реда, да: реда, мира и рада, без којих људи не могу да опстоје. Друкчије речено: Монархија, Аустро-Угарска, носилац је и остварења принципа државе. Бесмисленост анархизма и јесте у томе што негирањем државе, односно власти као апсолутног зла, у ствари негира у чојвеку иманентну тежњу и потребу за редом. Чојвек не може да опстоји изван људске заједнице, а ове не може бити без реда, друкчије речено - без државе. То је Аустрија, то је Монархија у највећем могућем степену. Она није најдаље отишла у слободи индивидуалној и колективној - класној, националној. Али принцип реда је у њој најпунује оживотворен.

Дакако, данас српски национализам, а и други национализми - морају бити у сукобу с овим принципом, с Аустријом, с Монархијом, јер изражавају тренутне потребе и тежње одређених група и слојева. Али они морају подлећи у сукобу с непролаз-

ним - с редом. Идем тако далеко да тврдим: чак ако би Аустро-Угарска и пропала, људска потреба за редом би остала неуништива и васкрсла би кад-тад у новом облику, у истој Вашој српској или југословенској држави.

Ћесковци су непролазни, Милоши нијесу. Ћесковци су производ људске природе, Милоши њене тренутне потребе - херојског безумља. Милоши се јављају додуше непрестано, али трају док и услови који их производе. Ћесковаца има увијек и свуда. Има добра и без хероја, али не и без носилаца реда.

Државе и нације пролазе - ред остаје.

Ја и не чиним ништа друго него Вас позивам да подупрете ову вјечну људску тежњу за редом као условом чојвекове егзистенције.

То не значи да је ред који доноси Монархија идеалан - идеално је тежња, сан. Али у датим условима је најсавршенији и, што је важно - једино могућ.

Ја и не чиним ништа друго него Вас позивам да помогнете властити народ, да не уништава себе рушењем реда, који смо ми кадри да натурамо.

Баш те Ваше опаске сам очекивао. Због чега је, питате, онда Аустро-Угарска разорила двије српске државе, такође носиоце реда, додуше друкчијег? Због чега неред противу окупатора не би могао бити схваћен и као ред за окупиране?

Видим, смртна казна није вас лишила довитљивости и софистичких способности.

Српске државе су носиоци једног привременог - националистичког реда. Младе државе, настале из борби противу Турака - из напора стољетних али извршених у једном одређеном, конкретном тренутку. И Аустрија као облик власти и заједнице, иако стара десетак стољећа, у ствари је пролазна и привремена. Али у њој је онај принцип - то није добар израз јер вуче ка томе да буде схваћен као апсолутан - онај принцип реда, тежња за редом као условом егзистенције сваке људске заједнице, највише дошао до изражаја. У Томе је ствар.

Не, не, не могу да прихватим да је Аустрија само један од облика, погодан за одређену заједницу у одређено вријеме, принципа реда. Она јесте и то, али је и сам ред у највећем могућном степену. Не живе ли у њој заједно толики различити народи и супротне класе? Нигдје друго у модерној држави то не налазите.

Аустрија не негира, како Ви мислите, право Срба на посебну државност, него њихову тежњу да поруше ступањ реда већ остварен у Монархији. Срби могу имати све своје посебности, али не на рачун осталих - на штету људских бића као таквих, односно људске тежње за редом.

Свакако, Аустријанци и Мађари имају хегемонију над Словенима у Монархији. Они теже и да ову прошире на околне словенске и друге државе. Али то је пролазно, то је облик. Важан је ред, макар се остваривао и на тај начин. А Срби у том реду, баш ради њега самог, имају право да се боре за посебност, за равноправност.

И ово: присиљено да остварује услове своје егзистенције, човјечанство мора, без обзира на етничке и друге подвојености, да се уједињава. Оно то мора чинити јер све развијенија техника тражи све шира подручја и све ефикаснију примјену. Ако би и пропала Аустро-Угарска, тиме повезаност људи не би ослабила, него се - допуштам то - чак и повећала. Јер - ту опет долазимо на принцип реда, српски националисти у будућој држави не би могли бити затворени у свој усијани национализам а да не поткопају властиту егзистенцију. Све савршенији ред, све поптунција људска заједница - основни принцип Монархије - оствариће се и без ње и с њом. С њом данас - то је неизбежно и очито.

А то је важно за Вас. За Ваш живот.

И за Ваш народ.

Да, и за Ваш народ, кад већ говорите о његовом рвању да се отме из средњег вијека - средњег вијека који није његов него му је турском најездом натурен и продужен мимо свих европских и људских рокова.

За Вас је, кажете, долазак Аустрије освајање као и свако друго - модерна најезда, онемогућавање развита Срба на начин за њих једино могућан и прихватљив, преображавање слободних српских држава у савремене колоније. Свакако, има у нашој окупацији и тих елемената. Али не постоје једино они. Прогрес се и не догађа друкчије него кроз насиља, пљачке и неправде. Аустрија је освојила српске драже, али - ради њиховог властитог прогреса и - реда, једног вишег реда. Погледајте какве само грдне шуме труну, овдје око нас! Погледајте колике људске снаге пропадају беспослене или улудо се траћећи!

Погледајте само те жене на пијаци - мршаве, у подртом сукну, вашљиве, неочешљане, неумивене, нигдје цвјетка, шаре и осмјеха! За њих као да не постоји вријеме - од зоре до мрака чекају да наш војник купи њихову литру млијека, парче сира или корубицу јагода. То је Ваш, наш српски народ! Њему треба школа, цеста и машина, да већ једном изиђе из полуживотињске зависности од природних сила и постане народ међу народима и људи међу људима - Европа, цивилизација. Ред. То њему треба. А све друго је споредно. Томе се треба посветити. За такво што се вриједи жртвовати.

А Ви хоћете ту гладну сиротињу да баците у хаос побуне, против надмоћне војне силе која неће - јер не може, да, господине мој, не може бирати средства! Или ако нећете баш то, а оно хоћете да неразумно лишите тај народ једног његовог корисног члана - Вас самог, школованог, младог, дужног да посвети своје снаге извлачењу те сиротиње из сурове праљудске егзистенције.

Не, ја доста превећ волим тај народ и довољно поштујем људска бића да бих био равнодушан према Вашој судбини!

Не тврдим да не поступама као аустријски чиновник. Али је и све људско, све српско у мени покренуто.

Окупација је зло. Али је неизбежност. Она ће проћи. И рат ће проћи. Ни једно ни друго више од Вас не зависи.

Од Вас зависи само, да ли ћете стварати и радити за свој народ.

И за себе.

Рекао сам Вам довољно да бисте ме схватили. А важно је да схватите самог себе - свој позив и своју улогу у времену и простору. Све друго су обмане, нестварности или наслијеђе - велико и лијепо, гусларско и епско, али нестварно.

Шта ће бити с капетаном Драшком и старцем Вуком? И то Вас интересује! Ваљда Вас то не занима да бисте ме ухватили у противрјечју: ако се већ ради о реду и миру, зашто и они да не буду помилвани! То су друкчији случајеви. Прво, ту су убиство и потезање оружја на окупаторску војну силу. Преко таквог чега не може прећи ниједна окупациона сила, нарочито у тренутку кад је присиљена да се бори за ред и мир. Не, ту се не да ништа учинити. Вама је бар јасно да су политички обзир пресудни. Исти обзир који наводе власт да Вама понуди друге изгледе, њу силе да се придржава осуде капетана и Вука. То није ни добро ни пожељно. Али је неизбежно. Аустрија се не смије показати слабом, него - разумном. Можемо схватити да је до капетановог напада и Вуковог злочина дошло услед несрећних околности окупације, њихових наслијеђених схватања и личног карактера. Можемо их жалити. Али не можемо, нити смијемо учинити за њих ништа: угрозили бисмо онај највиши принцип - ред. Не, ту се више ништа не да учинити.

Разумијем Ваше и људско и национално интересовање за њих двојицу - нијесам ни ја без њега, упркос мојој службеној дужности. Али ни моје моћи, ни принципјелни разлози не допуштају да се ту учине ма какви уступци. Да, уступци. Сваки споразум је уступак - за обје стране. Овдје су споразум већ унапријед онемогућили они сами.

Љесковчеви аргументи били су уголико увјерљивији што је било јасно да их је извлачио и из Милошевог размишљања.

Па ипак, они Милоша ни у чему нису битно поколебали, јер онај унутарњи отпор, покренут недовољено на састанку с мајком и сестром, као да није имао никакве везе ни са чињеницом ни с логичким закључцима.

Додуше, сад Милошу није изгледало нејасно што је тај отпор јасно избио тек тада - дотад није ни било никаквих изгледа да спаси своју главу. А, сем тога, баш сусрет с мајком и сестром - додир са животом и оним што је најдраже у њему, запалио је неугашена и безбројна жаришта живота у њему, тако да је отпор, ако га има у њему - а очевидно он постоји - морао баш тада и да се јави и да иступи у своје име.

Милош се није ни сјетио да испитује поријекло и природу тог отпора. Он није тачно знао чему се и због чега, а поготову чиме се опире. Штавише, није га то много ни занимало - све је још било мутно и испреплитано с другим осјећањима и мозгањима.

У почетку Љесковчевог излагања било му је нелагодно што га туђин - он је у комесару видео аустријског најамника - увлачи у интимности. Али убрзо је заборавио да разговара с окупаторским чиновником - почео је да се слаже с њим чак и отворено, у свему што му се у датом тренутку чинило оправданим. Но, зачудо, отпор тиме није слабио, као што није нарочито ни јачао ако би он побијао Љесковца, што се такође доста често догађало. Приметио је да су и разлози и противразлози комесарове понуде, било да их износи Милош преда се, било Љесковац пред обојицу, могли бити подједнако увјерљиви, а и једни и други су били безбројни и њихов ток би канда био незауостављив и неисцрпан кад га не би пресјекло друго догађање - Љесковац је имао и других послова сем разговора с осуђеником.

Насупрот томе, отпор Милошев је био један и цјеловит, иако нејасан и недефинисан: Нешто као и смрт, као и оно осјећање смрти! - пало му је на ум.

У једном тренутку, кад му је на крају разговора Љесковац утрпао у свезане шаке оловку и папир - то је испало скоро на силу иако се Милош није отворено опирао, да напише тражену изјаву, Милошу се учинило да ће, и нетражен, избити разлог његовог отпора.

Сама бјелина табака хартије, који је Љесковац раширио па почео да пресавија, излагала му је и наметала сазнање да он на њој неће моћи да напише ни једно јединцато слово, и то не толико због тога што то од њега тражи окупаторски службеник, а нити што би то нанијело штету борби његовог народа, па чак ни што би се тиме лично могао занавијек осрамотити, него - али ту је његову мисао ако је то била само она, пресјекао Љесковац напоменом: Да скицирате изјаву - данас још није, а сјутра је већ касно.

Милош до тада није комесару обећао ништа. Али није ни тврдо одбио. Он је био свјестан да ни пред мајком и сестром није јасно и одлучно одбио тражену изјаву. Сада, невољко прихвативши папир и оловку, он наједном постаде сигурнији него и у једном тренутку дотад, да изјаву неће моћи - баш: неће моћи - да напише, поготову не на том бијелом, чак и неишпартаном папиру. А у томе - у немогућности да на том бијелом папиру напише изјаву, и била је она мисао коју му је Љесковац малочас прекинуо. Бјелина папира дакако није била у томе пресудна - то је увиђао. Али она би онај притајени и независни отпор - он је то потпуно јасно и непобитно знао - одмах извукла на видјело чим би се он латио оловке и писања изјаве по тој бјелини.

Та бјелина, управо Милошево сазнање њене моћи, био је и први одлучни и свјесни корак његовог отпора. Свакако, тај корак би изазвало нешто друго а да није било те бјелине - Милош је и тога био свјестан. Али изазвала га је баш она.

Стежући оловку и хартију безразложно снажно, он тај први корак скоро мимо своје воље протумачи и пропрати ријечима: Ја вам не могу ништа обећати. Ја то видим - спремно одговори Љесковац, али ја сам учинио своје.

У дијелу секунде - с првом ријечју, отпор се претворио у презриви пркос.

Пилат! - протумачи Милош за себе Љесковчев одговор. - Увијек Пилати, не може да буде без њих! А и најудобније је бити Пилат!

А пркос га је обузимао пламеном, чак и да га Љесковац није гледао сажаливо и с невјерицом. Као и отпор - а можда је то био сам онај отпор, али преображен - пркос је био независан од чињеница.

Милош с радошћу, која му се учини суманутом, примијети да се тај пркос тренутно опире чак и оном осјећању ужаса.

Милош му се препуштао, корачајући ходником ка степеницама, осјећајући на потиљку мукли притисак. Љесковчевог сажаливог погледа и чујући његове увредљиве поучне ријечи: Размислите, размислите! Веома тихо и не мислећи на то да ли га Љесковац чује, па ни да ли је то намијењено ма коме сем њему лично, Милош промрмља, силазећи брзо низ дрвене степенице: све је то смишљено без мене, без мог учешћа!

До затворске капије није било ни двадесетак корака, али сасвим довољно да га пијанство, започето с бјелином хартије, потпуно обузме.

Него и то пијанство је било нарочито: Милош је био свјестан њега. Он га није могао ни повећати ни смањити, а оно пак није могло да угуши онај ужас смрти. Оно је обузимало оног Милоша отуђеног од саопштења, који је све гледао хладно и скоро презриво. А како није могло да потпуно обузме тог отуђеног Милоша, није исто тако било кадро ни да потисне, чак ни да смањи ужас смрти. Али отуђеног Милоша је но оне само собом оружало, него и силило на борбу против ужаса смрти. И Милош је почео да се бори чим стигне - свим што му падне на ум, а

падало му је недољовом снагом, несхватљивом брзином, безбројем.

Безумни бол и безумна радост отпочели су љуту, нерјешиву битку.

Чим се врата ћелије отворише, он рикну:

Хоће Швабе главу или образ!

Капетан и старац га дочекаше стојећи - очито су били устали чим су чули кораке и кључеве у ходнику. Мјесто поздрава или одговора, капетан га загрли из безумљеном снагом, а старац га стеже гвозденим прстима за лијеву подлактицу, довикнувши: Главу, сине мој!

Ни он, а нити његови пријатељи нијесу запитали како то и да ли заиста Аустријанци - Швабе, хоће да му узму образ, односно да га учине издајником. Шикнувши из бола и пијанства, Милошеве ријечи као да су биле саме по себи јасне и нијесу у први мах тражиле никаквог објашњења.

Али његови отпори и колебања тиме су тек отпочели.

18

Грозничави загрљаји трајали су свега неколико тренутака, а потицали су и отуд што су она двојица нестрпљиво чекали Милошев повратак. Старац је ту изразио прочитавши вријеме на прозорчићу. Залади већ, а тебе нема, да има горег зла од оног што нас је задесило - хоћасмо се за тебе препанути.

Вратили су се одмах у своје обично расположење - његове обале иза плиме биле су видније и ружније. Од капетановог дивљег јунаштва, с којим га је Милош оставио одлазећи Љесковцу, није остало видног трага. Самог Милоша је оно пијанство оставило тако рећи у тренутку кад је изрекао ријечи о образу или глави које Аустријанци траже. Једино је Вук све вријеме био непромјењив - мирно свјестан несреће, па се и сада пожалио како му живиот није лако оставити.

Спонтано, сваки на свој начин, почеше одмах да претресају Милошев положај - нов елеменат у удесу, у невољи сваког од њих. И макар колико се Милош, а и они, у себи отимали том претресању, све дубље су у њ западали.

Хладни, скоро равнодушни и веома подругљиви Милош стао је опет насупротив оном патничком и измученом до безумља. А тако је и било и с оном двојицом: није се дало сакрити да они не претресају толико Милошеву, колико и властиту, коначно ријешену и безизгледну судбину.

Сад су били и чврсто увјерени да их власти прислушкују и стално мотре на њих. Они су и раније опажали сумњива шушкања око врата и различито поступање према сваком од њих. Али тек су их данашњи разговори Унгрија и Љесковца с капетаном и Милошем и све у вези с тим, не само коначно учврстили у сумњама, него, како им се чинило, открили и разлоге оног прислушкивања и посебног надгледања: власти су све срачунале на то да испијају и сломе њихову отпорност. Љесковац и Унгри изводе последње ударце: повећавају порције ракије, удешавају састанке капетана и Милоша с родбином, притискују их на најосјетљивија мјеста и откривају њихове жеље и сумње, слабости и невјерице.

И досад су они пазили да им власти што не дознају, иако нијесу имали богзна шта да крију. Али сад, мада је свака тајна постала за сваког од њих неважна, њима је било страховито, тако рећи животно важно да противник не докучи ништа из њиховог држања и разговора.

Почели су да шапућу и да се претварају.

Сада, гледајући уназад, као да им је уза све друго било јасно и због чега су их држали заједно. Није то било само због недостатка затворских соба, јер би могли и неку приватну кућу испразнити и претворити у затвор. Они, аустријски чиновници, знали су за политичке разлике између капетана и Милоша - први је био за самосталну Црну Гору а други присташа њеног уједињења са Србијом. Те разлике су се

оштро испољавале у разговорима између њих све до пресуде. Али отад су оне изгубиле значај, иако су остале, а почело је неочекивано снажно да јача људско разумијевање и пријатељство између њих. Вука Ровчанина су, пак, метнули с њима да их његов злочин, очито тежак, непрестано опомиње да су и они намијењени вјешањима. А можда су чак рачунали и на то да ће они с њим, простим човјеком, моћи тешко да се сложе.

Прорачун се очито показао погрешним што се тиче односа између Милоша и Драшка, а поготову њихових с Вуком. Нарочито су се зближили студент и старац из Роваца.

Али за осуђенике значај као и да није био у томе колико су се сви ти и други прорачуни показали оправданим, него што су постојали и што власти још увјек смију нешто слично и дакако још горе.

Они су и сами увиђали да су њихова закључивања претјерана. Власти можда и не прате сваку њихову ријеч и покрет, него постижу оно што хоће - притисак на њих, самим тим што их држе у затвору, сада и под смртном осудом и утврђеним часом погубљења. Чак ни обичном стражару, а камоли Љесковцу и Унгрију, искусним са затвореницима, а свакако и с осуђеницима на смрт, не треба нарочите довитљивости и искуства да тај притисак повећају стављањем у изглед олакшање њихове судбине.

Љесковцу и Унгрију мора и те како бити познато да се све реакције на смрт осуђених углавном свODE на нагонску одбрану од смрти и на неотклоњиву мисао о њој, па према томе и подешавају своју тактику - ријеч тактика била је капетанова. Сусрет с родобином и уопште с људима изван затворског свијета, разјари у затворенику жудње за животом у слободи, приказујући му искључиво његове лијепе стране. Брига и љубав према домаћима су код затвореника, усамљених и како им се чини напуштених и заборављених, нарочито снажне због тога што они у њима доживљавају настављање живота којег су сами лишени. Није због тога чудно што су Љесковац

и Унгри баш сусретима с родбином покушали да од Милоша и капетана добију оно што желе. Очито је - и то је важно, да они то чине, и то смишљено. И да и даље могу нешто слично да смјерају.

Милош и капетан се нијесу толико бојали да би их Љесковац и Унгри могли неким новим притиском натјерати на тражене изјаве. Све најзад зависи од њих самих. Али су се ужасавали при помисли да противник ризика по њиховим мислима и осјећањима - слично рањенику који не подноси да му неко храпавим и прљавим рукама копа по рањама. Па и због тога су крили своје жеље, помисли, слабости. Скоро судбоносну важност тог скривања видио је и старац, иако оно није могло имати никаквог утицаја на његов удес. Говорио је толико тихо да су она двојица разабирали ријечи колико по звуку, толико и по треперењу његових бркова - бијелих крила на камену.

Баш он је и изразио сав огромни и нејасни значај тог скривања! Ђаво се залуд не занима за људску душу - вазда око ње нешто снује!

Сазнање да их надгледају, свакако због нечег врло важног, а с тим и принуда на шапутање и споразумијевање изразима и знацима, који су одједном постали само њима разумљиви - све је то било нов извор патњи.

Милош је чак помислио да и то њихово скривање није ништа друго до посљедица смишљених намјера и подухвата противника да их мучи и исцрпљује.

Капетан није одолио да не каже: Жао ми је што ће наше муке остати непознате. Али Милош се, пратећи своју помисао, благо успротиви: А можда и неће: ови исти који нас овако смишљено муче, сами се неће стрпјети - распричаће се и истина ће се проширити.

А за старца као да није имало никаквог значаја да ли ће се сазнати истина о њиховим патњама - рекао је: Само да они, Швабе, не знају за наше муке.

Скривање пред властима и претресање понуде Милошу текли су напоредо. Штавише, одмах упаде у то и случај капетанов. Па чак и старчев.

Безбројни разлози који су говорили за то да Милош може дати изјаву избијали су с потпуном увјерљивошћу и снагом. То би могло промијенити и судбину капетановог сина - напоменуо је старац. А ко зна, можда и Вукову - убацио је капетан.

Милошу се при томе чинило да капетан и старац убацивањем њихових случајева у његов поступају себично, али на мио начин, као што су то чинили обрадовавши се његовом повратку од Љесковца - на ружан начин: још један на вјешала! Но будући да је између њих распра истовремено претежно била препирање сваког од њих са самим собом, и истим таквим властитим недостацима, њега та њихова себичност није љутила - а ваљда ни њих његова, и он је и даље неуморно изналазио разлоге за изјаву. Али и супротни разлози - и с његове и с њихове стране, били су неуморни, неизбројиви. Били су и исто толико, ако не и више, снажни и увјерљиви.

Сударуњу и надгорњавању супротивних разлога очито није било краја.

А било је очито и то да ти супротивни разлози потичу из разумског доказивања и не заустављају се искључиво на њему. То су били одјеци и варнице њихових унутарњих патњи и разривености њихових бића - Милош је као на притисак осјећао како би разлози, ови или они, сукнули са свих страна, већ према жудњи за животом, ужасу од смрти или недољивој и као не његовој тежњи да не поклекне и да остане досљедан својим српским и братским обавезама. Штавише, супротни разлози су се у њему и између њих толико заоштравали да су престajали бити неко смишљено доказивање, а остајало је једино међусобно необуздано дивљање и дављење жеља и болова.

Ужас од смрти, чије је друго лице сада била непобитно жудња за животом, неразмрсиво се сплео с политичким и моралним обавезама - рву се, бију, надгорњавају и надмудрују без изгледа на расплитање. Тако ћу и умријети - закључи Милош, и гласно рече: Никад краја боли, у нама - у човјеку.

И тако је трајала та бесмислена и шапутава распра, нерјешива и кад је била огорчена и кад би јењала преображавајући се у пријатељско сажалење и подршку. Милош је видио сву њену бесциљност, а и то да претјерују не само она двојица, него он сам још и више. Капетан је у једном тренутку изјавио да је претјеривао тврдећи да би Милошева изјава могла поразно утицати на народ и одметништво. Већ у идућем тренутку скочио је у другу крајност, увјеравајући пријатеље да би изјава могла бити само од користи - народу и одметништву. Али примјетивши властиту недоследност, горко се насмијешило: Како год окренеш, не ваља - заплео сам се као пиле у кучинама!

Ни старац, који је обично знао у свакој прићи да нађе праву ријеч и добар разлог - Милош и капетан су то и сада очекивали од њега - није био кадар да испетља ни њих ни себе, или се бар њима тако чинило. Чак није нарочито показивао ни вољу за то. Из свега што је рекао, излазило је да не би било лоше ако би Милош могао Швабама подвалити - штета је да млад умре, али да ни у ком случају не би смио образ да осрамоти.

Капетан и Милош су запазили недовољну досљедност у томе - Милош се при томе сјетио своје мајке.

Али Вук Ровчанин као да није водио рачуна о недољедностима, него је говорио оно што мисли и осјећа у датом тренутку. А кад су га Милош и капетан упозорили да није могућно и подвалити и сачувати образ, он се правдао: Па, не могу ја брата Србина на смрт да осуђујем ни крива ни дужан. Иако нејасно, то је могло да значи: Милош би могао дати изјаву да би остао жив. Али је старац додао: Све што има да сачува човјек може покрити с два прста - при томе је ставио палац и кажипрст на два образа, а то је било, тако се бар Милошу и капетану учинило, побијање разлога који тек што је био изрекао.

Навалили су на старца да се изјасни. Али он се извлачио. Најзад је рекао: Човјек треба да чува и главу и образ. А кад дође до бирања - избора нема!

Него шта - дрекнуо је капетан.

Реци, реци! - молио га је Милош.

Старац се скањивао, и најзад, с болом чувајући ријечи из себе: свак се сам одлучи, према томе колико је човек.

Старац очито није у тим својим ријечима видио нејасноћу. Али Милош јесте. А капетан - противрјечност. Капетан је примијетио: Кажу ти мени како да се спаси једно и друго - обораз и живот, а друго и ја знам.

Милош се упитао: Шта то капетан зна?

Нешто што зна и старац. А шта је то? Да ли и он, Милош, зна то?

Али прије него је и покушао да потражи одговор, разговор - необуздан, склизнуо је у другом смјеру. Наиме, капетан је истакао како је њихов живот, чак и последије саопштења, био мирнији, па и пријатнији, све док се Унгри и Љесковац нијесу појавили са својим понудама. Он то није рекао баш тако, него: Пружи самртнику сламку да се ухвати, па си га на стопут горе муке ударио!

Љесковац и Унгри нијесу Милошу, а ни капетану, допустили да се колико-толико помире са смрћу - тако се каже, мада се човек с њом никако не може помирити, јер и да није сазнања смрти, он се самим тим што је живо биће не може њој прилагодити. Све до понуда чекали су смрт с безмјерном патњом и жалошћу - то као да је било све. А сад су морали сами да одлуче да ли ће умријети. Капетана је то морао унеколико - кроз ризичну судбину свога сина, а Милош сасвим.

Но Милош је веома оштро и болно запажао да то није самоубиство. У самоубиству човек убија оног себе коме је живот постао сувишан, дакле - биће туђе и несносно. А они, а он, ето засиједају и суде самима себи, а не осјећају се ни кривима ни сувишнима.

Старац је био слободан од тога. Иако је било тренутака - тако се бар Милошу и капетану чинило - у којима се и код њега будила нада да би изјаве њих двојице могле подстаћи Аустријанце да и њега по-

милују, у њему је непобитно преовладало безнадежно увјерење и осјећање да мора умријети. Било се већ добро смрачило, кад је он то и потврдио, у болној и неразмрсној заоштрениости која као да је расла с гашењем дана: А мене Швабе ни у шта не рачунају - ништа од мене и не траже.

То је дјеловало на Милоша као откриће неке велике, коначне истине - он је уопште, то је и сам примијетио, био склон, нарочито од хапшења, а поготову од саопштења, тражењу коначних истина. Заиста, старца су убијали без премишљања, и то не толико због његовог злочина - убијали су и капетана и Милоша који злочина нијесу имали, него што им никакво погађање с њим није било од користи.

Заћутали су. Милош је назирао како се капе-нова глава погружује, као и његова. Старац као да није примијетио никакав нарочити значај својих ријечи - дигао се, хукнувши због болова у крстима од дугог сједења, и пошао ка полици да запали лампу.

Скоро истовремено са свјетлошћу отворише се и врата. Из полутмине ходника изронише у жути сјај Љесковац, Унгри и поп Мирко.

Осуђеницима је било познато да је Мирко сада једини свештеник у граду, те није ни од њих ни од њега зависило ко ће их исповиједити. Но они су му се обрадовали, макар и невесели, сваки на свој начин, а Милош не мање од оне двојице - као љубазну и доброг човеку.

Поп Мирко је био млад, омален и танушан, а женственост његове љепоте нарочито је појачавало то што је свиласту ковчаву косу дијелио на средини. Он је и говорио пјевуцкавим мазним, женским гласом и бираним меким ријечима. Али то није код њега долазило, као и код већине нових црногорских попова, од претјераног појања и васпитавања да буде благи пастир а не неки неучи хајдук попут духовника

из ранијих времена. Природа попа Мирка била је таква, и мада млад, он је био надалеко познат по питомој и одмјереној ћуди.

Затвор није имао хелије до оне у којој су били осуђеници, па Милоша и капетана изведоше и набише у ћошак ходника, а попа и Вука оставише саме. Љесковац и Унгри се такође повукоше на излаз ходника, како не би ни ненамјерно могли чути шта поп и осуђеник разговарају у хелији.

Али Милошу није умакао упитни поглед којим га је Љесковац два-три пута погледао чим је ступио у собу. Милош му је одговорио погледом, и Љесковац је схватио да овај није прихватио понуду нити написао изјаву, па се на изглед равнодушно, али не без сажалјиве срибе, као према дужнику коме треба опростити дуг будући да га је немогуће наплатити, погледом повукао у себе. Милош је примијетио и да је Унгри погледао капетана, али не упитно, него с хладним једом и оштрином. На сличан, ако не и истовјетан начин је и капетан њему одвратио погледом, док је Милошев поглед - он је то осјећао и чак се тога бојао - упућен Љесковцу, био не само неодређен, него и потиштен, а нарочито без мржње. То његово осјећање трајало је и пошто су се Љесковац и Унгри повукли на излаз, а одржавало га је шапутање ове двојице, јер се Милошу чинило да се оно односи на њега. А капетан, иначе говорљив, ћутао је удубљен у себе пред исповијешћу.

Милош се обрадова старцу, који није остао дуго на исповијести - сама његова појава извуче Милоша из оног неодређеног и подређеног положаја према Љесковцу.

Старац се вратио одмјереним, замишљеним ходом. Ето, олакша човјек себи - прошапута он прилазећи Милошу у ћошак, па додаде скоро са жаљењем: макар гријеха и не имао.

Милошу је било познато осјећање кад се човјек растерети исповијешћу, иако се никад није исповиједао код свештеника. За њега је то било истовјетно с повјеравањем некоме веома блиском - блиским

људима се он једино и исповиједао - оног што је човјек баш према њему сагријешно, па му овај то опрости и заборави. Блажени мир обухвати човјека. Но на старцу Вуку није се видјело такво што. Он је једино био нешто мирнији - рјеђе је трептао и спорије мрдао брковима.

Јер Вук Ровчанин осјећао се човјеком без великих гријехова. Није крао ни лагао. Убио је додуше доста људи, али душмана - муслимана које је звао Турцима и припадника других племена, још кад је крвна освета била за све племенике најсветији завјет. Таква убиства нијесу била гријех, свакако не такав за који се требало исповиједати. Није убијао ради своје користи, него у боју, из обавеза према вјери и племену. Доста је и плијенио - плијен није пљачка. Дакако, опет душмане. Али ни у убијању ни у плијењу никад није чинио оно што се по насљеђу сматрало нељудским - злостављање жена, дјеце и онемоћалих или заплена постеља испод породице, сућа из ког се једе и хране до задњег залогаја, а поготову ма чега из џамија, јер се и у њима људи с Богом сусријеђу.

Због тога старац Вук и није имао богзна шта да исповиједи. Поп га је опростио и причестио. Тиме је за старца - Милош је то знао - почињао једн други живот, иако се овај патнички још није угасио. Онај други, отуђени Вук такав је и у њему морао постојати као што је и такав Милош био у Милошу - који је био свјестан смрти и ужаса и био немоћан, чак равнодушан да јој се одупре, свакако се сада смирује, нестаје стапањем с једним другим, не његовим свијетом - предавањем вјечности и бесмртном блаженству душе.

Милош је држао да је добро упознао старца и сада је, и поред својих неријешености и јада, а можда баш и због њих, у себи изводио због чега овај себе сматра негријешним. Старац је пак слиједио неку своју мисао или је - што је код њега било најчешће - споро превртао нагомилане доживљаје и чињенице, неодређено и неприсилно размишљајући о њима.

Тако и сада, кад се све сложило и понамјештало у његовој глави, он изрекче: Смрт је зло, а човјек, човјек - да се злу не подаје.

Милош покуша да ухвати ток старчеве мисли. Мора да је била оваква: Ужас пред смрћу, исповијест као смирење и ојачање у борби против смрти. Да. Али то очито није било све. Милош је и раније преводио на свој учени начин старчево понашање, схватања и изреке, па то учини и сада, с нестрпљењем тако наглим и неодољивим да му се морао зачудити.

Старац је држао - Милош је то знао из њихових ранијих ћелијских разговора утроје - да су душа и разум бесмртни и божански по својој природи и поријеклу - тиме је човјек у сродству с Богом, и да су дати човјеку да одолијева злу. Бранити се од зла, сатирати зло злом није гријех, ако се човјек у томе држи разума ако се не претвара у звијер, у нечовјека, ако се не подаје оној својој злој, тјелесној - прождрљивој, блудној и насилничкој страни. Такво страчево гледање је вукло своје коријење из првих словенских, штавише, из најстаријих источних вјеровања, а било је очито прилагођено, као и његово схватање гријеха, балканским црногорским условима, нарочито онима из борбе противу Турака. Сада је старац, очито подстакнут очекивањем свог погубљења, спонтано примијенио то гледање на смрт: И смрт је зло, иако уништава тјелесну, злу страну човјекову, јер мучи човјекову душу, збуњује његов разум. Али човјеку је баш душом, разумом дата моћ да се противу ње бори и остане човјек - дух, разум, душа, ум. Смрт је зло, а човјек и јесте човјек по томе што му је даго да се не пода злу па ни смрти - злу.

Па ипак, с тим извођењем све још није било јасно. Чак ни само извођење није изведено до краја. Шта је зло, откуд оно? Чиме се то човјек бори противу смрти-зла? Ах, да: тиме што је човјек. А човјек је тиме што има у себи душу, ум - Бога. То није разјашњење ни смрти-зла, ни зла уопште, а ни човјекове неизбјежне борбе против њих. Можда јесте за старца, јер

вјерује у Бога. Али за оне који не вјерују - за њих тајна остаје скоро неначета.

Питати старца да сам разјасни своје погледе и изреке - Милош је то унапријед знао - било би илузорно. Он није изграђивао мисао размишљањем, анализом, него је она, последице дугих и неухватљивих и неизводљивих прекувавања у њему и његовом искуству, излазила готова. Мислио је она ненамјерно, а тиме и непоновљиво, и мисли исказивао спонтано - кад сазру, као што је дисао и узимао јело кад огладни. Због тога он не само што није умислио да изложи ток својих закључака и мисли, него их је самтрао коначним. Он не би могао схватити да је мисли, већ исказаној, потребно ма какво објашњење, сем ако се радило о некој чињеници или податку. Објашњење је, ако га је било, Милош морао наћи сам.

А било је тако важно - Милош није тачно знао због чега, него је то више слутио и трпио - открити ток и смисао старчеве мисли. И за старца је та мисао очито била важна - ућутао је пошто ју је изрекао.

Истина, неговорљив, чак и неразговоран, старац је обично ћутао иза сваке своје изреке. При томе се ништа није мијењало на његовом лицу ни у погледу. Он никада није ни мислио да говори нешто мудро и изузетно, а ни Милош то није примјећивао све до саопштења, иако се дивео његовом нестарачком миру и лакоћи с којом се на све навикао. И сада је он ћутао као и обично. Али његово лице је изражавло мир друкчији од обичног - било је чак блажено осмјехнуто, као да је открио тајну која га је дуго, цијелог живота мучила.

Милош није успио наћи објашњење, нити се старац покренуо из свог радосног мира, а вратио се и капетан. И његов је израз био смирен, чак и блажен иако прожет и болним трзајима поново подиже бркове, навикнуто их усукујући? Захвалност? Сумње? Милош није ни разаберао ријечи, а капетан очито није био свјестан свог шалутања. Милошев поглед, уперен у његове усне, опомену овога, он ух-

вати себе у шапутању и осмјехну се постиђено и на не свој - бољећив начин.

Појави се и поп Мирко на вратима, савијајући епитрахил око крста.

Поп Мирко и Милош су у нижој гимназији били у истом разреду. Били су добри другови. С Мирком су били блиски сви, али односи њих двојице имали су и нечег посебног. Милош је био као неки заштитник блиједог и слабуњавог дјечака. Бранећи га једном од варошке дјеце, добио је погодак каменом - ожиљак се и сада познавао на саставку косе и лијевог врха чела.

Милош се сјети друговања с Мирком и догађаја с каменом, па махинално опипа ожиљак. Изгледа да се и Мирко сјетио тога - примијетивши Милошев покрет, оно се тужно и мило осмјехну.

А затим, као да одгони и притврђује сјећање, примијети: А ти, знам, нећеш да се исповиједиш. Но можда би ти било пријатно поговорити са мном као с негдашњим другом, као са човјеком.

Милош се поколеба да пође у ћелију с попом; заиста би било пријатно осамити се макар и накратко с другом из дјетињства, с доживљајима којима је живот и почео. Али он брзо отклонити ту жељу, откривши у њој не толико слабост, и недоследност, колико несклоност да досађује попу и злоупотрејеби право на исповијест у нешто друго - у пријатељски разговор.

- Да, било би пријатно! - сложи се он и одмах одби: Али боље не, боље не.

Мирку се очи налише сузама.

Милош додаде: Ништа. Поздрави.

Није рекао кога поп треба да поздрави. Није ни мислио на неку одређену личност, него тако - пријатеље, ко се сјети и запита за њега.

Поп схвати: Хоћу, поздравићу, памтићу довијека!

Примијетивши да се између попа и осуђеника догађа нешто необично, Љесковац им приђе с упитним и извјештаченим осмијехом који је лутао његовим дебелим липем: Was ist das? - одмах додаде на

српском, обраћајући се Милошу: А Ви? Ви се нијесте исповиједили? Ви нећете да се исповиједите? Гледао је с невјерицом - шта то има да значи? С осмијехом наједном уоченим, па, погрешно схвативши Милошеву мирноћу, заврши: Но, хвала Богу, ипак сте се предомислили.

Поп и Милош, сваки на свој начин, примијетише забуну. Милош пожури да одговори: Не, ја не вјерујем у Бога.

Комесар Љесковац се најприје неодређено зачуди: био је чуо нешто о томе, али је држао да то није толико озбиљно - безвјерство, а поготову нехришћанство, било је помодно не само код социјалиста, него и код многих младих школованих људи. Комесарово ћуђење се наочиглед свих брзо преобратило у исто тако неодређену замишљеност, у нејасан, двосмислен осмијех. И остали су ћутали непомично, пратећи, испитујући промјену на комесару.

Једино је старац још увијек имао смирен израз као да није ни чуо ни примијећивао ништа. Капетан је, пак, још био задубљен у себе, али је очито пратио сваку ријеч и сваки покрет.

Капетана и старца Милошева изјава није ни могла да зачуди: они су из разговора с њим, иако он то није преувеличавао, знали да он не вјерује у Бога. Када би случајно дошла ријеч о томе, капетан би обично плануо - да својим упрошћеним резонавањем Милошу докаже постојање Бога. Старац се пак није око тога много паштио: то млад учен човјек мудрује из књига, али и он у некаквог Бога вјерује, причао шта причао, јер не може човјек бити човјек а да је безвјерац. Поп Мирко је пак одавно познавао погледе свога пријатеља из дугих и учених расправа с њим, а и то да је он у њима непоколебљив. Унгрија то није ни занимало, него Љесковчев неодређен, као замишљен израз.

Доконавши нешто, Љесковац најзад махну руком - знак за разилажење, и осуђеници кренуше у ћелију, а остали напоље.

Вечера је већ била унесена. Било је три литра ракије - три сужња се са сумњичавим разумијевањем погледаше, а капетан се чак презриво осмјехну и закључи: Ни капљицу прогутати нећемо. Слажући се с њим и мислећи свакако на исповијест, старац га допуни: Никакво нам пиће више и не треба. Милошу је било чудно што ни он не осјећа потребу за ракијом и што и њега обузима - споро али свега - дотад незнана смиреност.

Сјели су да вечерају, безвољни али и умиренији.

Али једва ако су били свршили с јелом, а Милоша позваше са свим стварима - тако су рекли - иако он и није имао ничег што није било на њему, сем официрског шињела и нешто веше. Он стрпа веш у џеп шињела. Затим пребаци шињел преко руке и пође, прећен тужним, упитним и заиста пријатељским погледима пријатеља, погледајући у њих на исти начин. Те погледе, је осјећао на себи и пошто се врата затворише, док су га везивали у ходнику, па чак и док је прелазио калдрисано двориште, по коме су оштро и ледено лупале његове и стражарске цокуле.

Увели су га у сусједну зграду комесаријата, у којој је био и данас, и затворили у повећу приземну собу с два гвоздена војничка кревета у угловима и повећим столом испод прозора. На прозору није било решетки и привезаше му руке ланцем за кревет у лијевом углу. Соба је била оскудно и суморно намјештена, мало боље од затворских - свакако за дежурне, тако да би Милош једва осјетио промјену да није био одвојен од пријатеља.

У соби није било лампе - ваљда су заборавили да је унесу, или им је била потребна негдје друго. Прекратак ланац је онемогућавао Милошу шетање. Он се обазре по соби и погледа кроз прозор: сваки час промиче стражар - бајонет је леденији и оштрији од мјесечине која модро блеска на њему.

Мјесечина. Је ли и сад лијепа мјесечина? И бајонет. Зашто мора бити бајонета? И то с мјесечином.

Он, бајонет, није љепши, него страшнији - обасјан, умивен мјесечином. Боље би било да није мјесечине - у мраку нема бајонета. Али и у мраку се чују војничке цокуле. Сва је Европа обула такве цокуле - стражари, гази и убија саму себе. Цокуле војничке и европске и овдје - у овој земљи оцанака од сирове коже.

Милош се, љут од таквог размишљања, баци на кревет. Али и ту се осјећао неудобно - свезане руке није могао ставити на потиљак који су жуљале шипке наслона. Извукао је јастук и дужином га намјестио на наслон кревета - тако може да се наслони. И да мисли.

Мислити је тако важно - закључио је нагло - ту је утјеха и смирење.

Он се досјећао да су га ту довели да га одвоје од оне двојице, ваљда - да они не утичу на њега. Али прави разлог није могао да докучи, а није га то много ни гризло. У сваком случају, предстоји му неодго-нетљива ноћ: опет ће га убјеђивати, можда и мучити, а није искључено и да га оставе на миру и једноставно сјутра одведу на вјешала.

Милош није озбиљније помишљао, иако му је падало на ум, да би га могли помиловати. Зачудо, постао је - чим је заборавио оне задње погледе пријатеља - скоро потпуно равнодушан што су га задње ноћи отргли од њих. Осјећао је умор, и то не тјелесни, него духовни - духовну исцрпљеност, умор од размишљања. И што је најчудније, било му је пријатно и од те равнодушности и од те исцрпљености - пред њима као да је попуштао, слабио онај ужас од смрти.

Управо, онај ужас од смрти се преобраћао у нешто друго, што није могао тачно да одреди - он је уопште од саопштења тешко могао ма какво осјећање непобитно утврдити или ма шта коначно формулисати - нешто као чулно осјећање ништавила, утоњавање у непостојање. То ништавило, то непостојање, није било - чудно и чак смијешно - нешто чега нема, него је постојало и он би, кад смрт не би разорила све његове моћи поимања, могао да га

утврди као материјалну и истовремено замишљену, уображену реалност. Да, замишљену и уображену, али као такву стварну, најстварнију стварност. Реалност апсолутног ништавила, потпуне неегзистенције. Ништавило и неегзистенција које неће моћи да утврђује. Умом се такво ништавило не може појмити, ни чулима опипати. Али оно постоји. Он то зна. И опажа. Али друкчије него што зна да се човек са смрћу претвара у нове облике материје, друкчије него кад би био свјестан тог претварања: он не може да појми више никакав облик, сем што као несвојим умом и као несвојим чулима поима, схвата то ништавило, његову егзистентност. А оно само по себи није страшно, нити је Милоша страх и ужас од њега, као што га је страх било од смрти.

Али је непојмљиво и страшно, најстрашније: нема - управо још има али све мање, очито ускоро неће бити ни страха ни ужаса. То је страшно - одсуство ужаса. Потпуно неповратно ништавило, стварније од ичега и недокучиво као стварност.

То поимање смрти - властите и уопште, као ништавила, почело је неодлучно да избија у његовим мислима и осјећањима последице старчевог повратка с исповијести - и оне његове неодгонетнуте изреке. Сад је оно узело пуни мах. Њему се све подређивало, у њ су се утапала и с њим стапала и она два Милоша - онај што је болно жудио за животоном и ужасавао се смрти и онај хладни, резонерски, који је све, па и себе, посматрао као туђ човек.

Шта ће остати од њега ако нестане тог отуђеног Милоша и оног голог, безумног нагона бјежања од смрти?

Полудјећу, полудјећу! - викну Милош.

Али му није било нимало страшно ако полуди.

Али зна да неће полудјети.

Дрхти. Осјећа да подрхтава ситно, изнутра, несносно - у топлој, спарној ноћи. И мисли хладно, чак лукаво, иако нема шта да смисли ни кога да надмудри.

Ући ћу, улазим у ништавило.

А упоредо с непојамним поимањем ништавила и зачудо независно од њега, у Милошу су се појавила сјећања на гријехове - не толико на конкретне, колико на неку неодређену гријешност. Захватан оним ништавилом, он помишља да је то сјећање на гријех подстакнуто исповијешћу његових пријатеља - он је ова два дана и иначе реаговао непосредно на спољне појаве.

Лукаво лови себе да је то попуштање наслијеђеним религиозним вјеровањима - у која не вјерује, и савјести - коју не признаје. Подругљиво се осмјењује над собом: Оно не би ни било тако лоше кад бих вјеровао у Бога и смирен чекао смрт. А истовремено се ужасава над лудилом и узалуд га прижељкује.

Али шта чинио да чинио - управо ништа и не чини него једино мозга све чешће кидан различитим противрјечним осјећањима ништавила и гријеха - сјећање на сагрјешења, све неодређеније, све јаче блажи и осваја.

Имао је и он гријехова. Ситних додуше. Али ко би помислио! - неизбројивих.

Он се у затвору често сјећао - сјећа се тога, многих конкретних гријехова, нарочито последице осуде. Али од саопштења тек сад се присјећа своје гријешности - управо се он и не присјећа него му се то само намеће, мада без попа и обреда, које и сада сматра за најчистију предрасуду.

Значи, тако је кад човек умире - сводио обрачун. Са чим? Тако, ни са чим. С оним што је било а могло је бити боље, љепше - и за њега и за друге.

Људи од памтивијека знају за то последње, неизбјежно свођење рачуна. Цркве се као и на друга човјекова неизмјењива својства опиру и на ово, отуд - исповијест.

Дакако, за оне који вјерују. Мени није потребна - ја не вјерујем. Не, не вјерује! Кратко, јасно, коначно: не вјерујем.

А ето, човек мора да се исповиједи, макар и не вјеровао: себи. Да, себи. Глупо и сувишно, непријатно сувишно за човјека који не вјерује ни у Бога ни у

савјест. Али неизбјежно. И чак пријатно. А није ни глупо, јер - пријатно, јер - неизбјежно.

Два-три пута је преварио Дивну: Није важно кад, како и с ким и што је било случајно, него - догодило се.

Оно са Загорком не рачуна у те преваре. За то му није жао и не осјећа га као превару: било је искрено, свим бићем као и с Дивном, мада друкчије. Дивни би рекао све, сем тога са Загорком, да не би морао да јој каже да је било пуно као и с њом. Али би му она опростила - то је сигуран, кад би знала како је било. Но бољело би је што је тако било - не би јој то рекао. А жао му је што и то не би могао да јој каже.

Опрости, Дивна.

И брата је често љутио - у оној његовој искристалисаној поноситости и искључивости. Имали су сукоб - не сјећа се какав и није важно поводом чега, баш уочи оног случаја који их је коначно раздвојио. Гдје је брат сада? Негдје у шуми. Можда гледа исто овако како се мјесечина искри у капљицама на лишћу, као и овдје на липама - с кревета се види крошња тамнозеленкаста и попрскана срмом.

Зна ли липа за смрт и за мјесечину? Ноћи су у шумама влажне - брат ће се намучити, а можда и обољети. Ех, ни опростио се нијесам с братом како треба.

Мили, рођени брате мој!

А с мајком се поздравио, ипак. И са сестром. Сестри никад није ништа нажао учинио. Мајци јесте. Сестра нема шта да му опрашта. Него само да га жали - занавијек и неутјешно. А мајка је све заборавила - јер ни он се не сјећа ни једне жалости и увреде које јој је нанио, иако зна да јесте. Мајка је све опростила - мајке не памте увреде. Сви се сјећају мајке и помињу је на самртној ури.

Хоћу ли се и ја сјетити, мајко?

Чувај душу своју!

Шта је душа за мајку? Што и за старца Вука - божанско у човјеку. Ја бих то превео на - добро у човјеку. Добро и зло - чисто људске категорије. С оне

стране добра и зла за човјека - за оно у човјеку што човјека човјеком чини - ништа не постоји.

Чувај душу своју!

Почео се присјећати и неприличности које је причинио другим људима - пријатељима, наставницима, саборцима. Искрсло му је и неколико слушајева, али не какви су се догодили, него какви су били по свом смислу - оцијеђени од свега конкрет-ног.

Је ли то оно предсмртно свођење рачуна са самим собом? Да, очевидно тако нешто. Чудно, рачун се тај лако и брзо своди. Али своди - своди се непрестано, сведен у сваком посебно узетом тренутку. Сводиће се до сјутра, а и сад је сведен. И биће сведен у посљедњем, оном бескрајном, недовршивом тренутку ништавила.

И ноћ је текла, над њим и у њему, као да јој краја нема. Мјесец се попео удесно од липине крошње, лишће је постало црње и сребрније и - равнодушније према смрти и животу.

Чуло се наједном како протиче ноћ - капље вода. Не, откуд вода?

То капље мјесечина. Али мјесечина не капље, не чује се: кап-кап-кап, сем у поетским метафорама. Шта то капље? То су кораци страже - једини глас, једини траг људског живота у овом градићу, умрлом у ноћи, и да није окупације. Они, кораци окупатора, мјере ноћ. Они мјере вјечност - и моје трајање, у овом тек заснованом градићу, ни дан старијем од његових младих липа.

Истина, Турци су ту засновали на овом тлу тврђаву скоро прије три стољећа. Али њу су заједно с беговским чардацима прије шездесет година побуњена племена сравнила са земљом, да тек прије тридесетак година започне подизање града и сађење липа - нијесу оне прије тога засађане, и с тим сађењем дрвећа, с касапницама, циганским ковачницама на потоку, с крчмама, трговинама и кнежевским капетанима почело је чување овог живља из туђинских заједница - наступ једног народа на европску, на

свјетску позорницу. А сад кораци окупатора - европског, цивилизованог, безличног одмјеравају то наступање и Милошеву смрт.

Не дају они нама у Европу, а мене ће сјутра објесити.

Капљу кораци. У литератури увијек мора да буде неког капања пред погубљењем. И добоши бију. Да, и добоши: бубњаали су оној двојници објешених прије неки дан - Митру из Лике и Кршиноги. Бубњаће и мени. Да наговијесте смрт, да мјере вријеме. Вријеме нашег излагања на европску, на свјетску сцену - на моја вјешала.

А гријехова и немам много. Гријех - употребљавам израз као да сам религиозан! Али израз није важан. Ми атеисти, уосталом, још нијесмо створили замјену за њега. Важан је смисао. Важно је шта мислим - ако још мислим. У гријехове додуше не вјерујем, али их се присјећам као да сам побожњак, и то добар побожњак.

Господе, Господе, зашто си ме оставио? - Христ на крсту у посљедњим тренуцима. Ха, још ћу и хришћанин постати.

А ја бих хтио да оставим самог себе. Да не будем сам са собом, препуштен самом себи. Зашто сам самог себе самом себи оставио? нејасно, игра ријечи.

Али јесам сам, сам пред собом, сам у себи.

То очито смирује. Али шта ме смирује? Савјест.

Савјести нема. Савјест - измишљотина усљед страха пред тајном смрти, анахронизам, рудимент примитивних вјеровања. Па ипак смирује. Кога смирује? Мене. Оног који још трајем. Значи: савјест сам ја сам - човјек онај старчев. Али не смирује оног који ћу бити - који ће бити ништа, ништавило. Ништавило не смирује. Оно расте, прождире све, све више, све неодољивије. Ништавилу ништавило.

Зашто, зашто не могу оставити самог себе? Зашто морам бити ништавило? Зашто не могу да се препуштам лудилу свјесном самог себе? Зашто не могу не бити оно што јесам? Зашто сам ја - ја? Изаћи из себе.

Бити оно што нијесам. Утећи. Утећи куд било, како било. Не од страже, не ни од смрти. Од себе, од ништавила, у овој ноћи чијем капању краја нема.

Тихо је устао, свјестан да би тако урадио мјесечар. Отворио је прозор, да чује ма шта сем тог недокрајчивог капања. У собу, у ноздрве, у биће је куљнуо мирис мјесечине.

Не, мирис липа, јер мјесечина не мирише, сем у поезији симболиста. Мирис - липе живе и живјеће. И људи и бубе ће живјети. Капање је престало. Сад је то корак цокуле на калдрми - ударци, убоди ништавила. Ништавило, с великим Н - оно је већ појам, свијет за себе, неиспитан и неиспитљив.

Стражар је застао. Свакако је чуо отварање прозора и сад сумњичаво испитује шта се догодило. С тишином се нагло јављају сјећања на гријехове и - смиривање. Смиривање што смирује, али није кадро да потисне ништавило које је ништавило и ништа друго. И које ће једино остати послије свега, јаче од ичега.

Боље је кад је тишина, макар и с капањем. И с ништавилом, јер оно је и кајање - смиривање.

Милош затвори прозор. Леже опет на кревет. Вријеме капље. Капљу ништавило, сјећања и тишина, лудило и мисли, болно јасне и ничим непомућене.

Ничем нема краја.

А доћи ће крај свему.

Сјутра.

Милош није могао ни приближно одредити колико је трајао тај кошмар смиривања и ништавила, капања у тишини.

Из глухе ноћи, из капања, отворила су се врата - прејакно свијетло из округлог бијелог шешира лампе. И Љесковац, опет у кошуљи. Мора да је дубока ноћ - негдје око поноћи, јер Милош осјећа да је на крају

свих својих снага, док Љесковац као да је одспавао први, за одмор најважнији сан.

Ни ова посљедња ноћ не може да протекне без Љесковца! А да ли би она и могла протећи кад он не би дошао - пренуштена свом трајању, са мнош, препуштеним самом себи? Боље је што је Љесковац дошао. Попричаћемо - ноћ, вријеме ће протећи. Незнано вријеме. Старац је увијек знао вријеме.

Љесковац је лично унио лампу и ставио је на сто, а свој тешки штап објесио о доњи наслон Милошевог кревета. Кретао се лако и сналажљиво, као да је негојазан и у својој соби. Извадио је кутију с цигаретама и шибице, ставио их на сто, надихват и себи и Милошу и пажљиво спустио своје тешко тијело на други кревет.

Послије тога су његови покрети постали спорији него икад. И израз му је постао спор - непромјењиво хладан и брижан. Дуго се загледао у Милоша, као да га први пут види, и његове жуте очи су укочене свијетлеле кроз цвикер.

Милош се скупљао на кревету - онажао је то и сам, као да се спрема на одбрану. Да, баш да се браним! - тако је осјећао, иако није могао појмити да постоји још ма шта од чега би имао да се брани. Штавише, он није и помислио да треба, да има да поимље такво шта. Скупљао се нагонски на одбрану од нечег непознато и, како му се чинило, непосредећег - али од чега ипак мора да се брани.

Љесковчево загледање и Милошево скупљање трајало је болно дуго. Љесковац је свакако тако и хтио - Милошу је било очевидно да комесар тиме и самог себе мучи. Најзад се он јавио далеким, муклим и непознатим гласом:

Знате ли шта је смрт? Знате ли Ви уопште шта је смрт?

Милош је хтио да одговори, али мишљу и реченицом превећ обичном:

Ко би могао да зна шта је смрт? Јер нико се није вратио с њених обала - она обала и нема - да каже шта је она. Они који су привидно умрли - били су још

живи, ни они не могу казати ништа о смрти. Али потпуно је сигурно - научно доказано - да они не би осјећали и сазнали ништа друго о смрти до оно кад су губили свијест. Према томе, смрт је страшна једино нашем сазнању, нашој свијести и траје док и они. Кад се свијест угаси - све је готово. Смрт је крај свијести - ништа друго.

Али Љесковац као да је не само пратио Милошеву мисао него и његово скривено и скривано осјећање које му је у дијелу секунде избило као сазнање - да Милош у ствари не зна, нити може да зна шта је смрт и да би то требало поштено да призна. Љесковац га је слиједио и ловио унутра - у најтајнијој мисли Милошевој, и гласно извео закључак: Смрт је баш и страшна, баш и ништавило због тога што човјек - у овом случају сте то Ви, Милош Милошевић, не може да зна шта је она. Јер кад би човјек знао шта је смрт, он би, упркос њеној неизбјежности и ужасну њеном, ипак могао умом противу ње нешто да предузме. Али не зна и неће никада сасвим знати. Поготову Ви не морате да знате, већ обузети смртном грозницом. И то би најзад требало поштено да признате. А Ви баш то нећете. Не смијете.

Милош је морао да призна, у себи:

Ужасно је како се тај Љесковац увлачи у моју мисао, и не само увлачи, него је и изводи и изражава! Отукуд му та моћ? И кад ли ће престати?

Али Љесковац је и даље ловио и казивао Милошеве мисли и осјећања:

Као и Ви, и ја знам шта је смрт - онолико колико биологија, медицина и право знају. Али и Ви и ја слутимо, знамо да је она и нешто друго. Нешто што наука неће докучити, а што несрећно људско биће притајено носи и опажа у себи сваког тренутка докле год је живо и свјесно. Апсолутно ништавило, губљење чак и осјећања апсолутног ништавила - то је смрт. То је смрт практично и стварно за свако свјесно људско биће - за Вас, за мене комесара Љесковца, чију цигарету Ви узимате с неуспјешно скривеним отпором.

Ја и полазим од тога да је са смрћу све готово. Ја, окупаторски комесар Љесковац, који мора да Вас погуби или спаси. Да, с њом је све готово. То је чак и научно доказано: престанак сваког поимања - свјесног, несвјесног, разумског, интуитивног. Крај свега, апсолутно ништавило оног и за оног који умире.

Ја и Ви то знамо. Ја и Ви.

Јер ни ја не вјерујем у Бога.

Ја, царски и краљевски цивилни ратни комесар и Ви, студент филозофије побуњене окупираних земаља - целог по дужности и жртва ради примјера.

Да, тако је то. Ми то знамо. Ми знамо да нема ни Бога ни бесмртности душе. Филозофија каткада подваја то двоје - Бога и душу, допуштајући каткада могућност егзистентности првог и смртности другог. Али за мене и за Вас прво не постоји, а друго умире са смрћу. Прво је за нас предрасуда, страх и збуњеност пред непознатим, или ако баш хоћете, потреба човјекова да се веже с вјечношћу, да преживи и после смрти, односно, друкчије речено - страх од смрти. Бог је страх од смрти, бјежање од ње у измишљену, уображену бесмртност. А такозвана душа се своди на људску моћ сазнања - свјесног или интуитивног. У ствари, ни душе нема него једино постоје различите моћи сазнавања.

Смрт је крај те моћи. Смрт је тајна чија ниједна калија никад није била и неће бити отворена. Јер баш кад би требало да почнемо о њој да сазнајемо - на основу властитог искуства - губимо моћ сазнавања: искуство и интуиција, свијест и подсвијест, којима свако сазнање почиње, у смрти се гасе прије него смо фактички, биолошки мртви, то јест прије него је процес сазнавања смрти и почео. То је смрт - с научне тачке гледишта с једне од такозваних научних тачака гледишта. Природни закон, дакле. Али не за оне који умиру. За њих је смрт негација природног закона - разарање властите живе материје, а тиме и сваке материје, будући да више никакву нијесу кадри да појме. То се јавља, банално говорећи, као крај свих радости и нада, мисли и жеља, прошлости и бу-

дућности, у једном трену садашњости неизмјерљивом по дубини ужаса, и непојамном по дужини трајања.

Не могу Вам уштедјети тај тренутак. Хтио бих да Вам га одгодим. Још тачније: да Вам помогнем да сада, док сте млади и пуни животне снаге, избјегнете сазнање ужасне бескрајности и ужасне неизбјежности тог тренутка. Јер ничим није могуће помрачити Ваше сазнање о њему - бескрајном и неизбјежном, откад сте сазнали кад ће се он тачно догодити. То је могуће постићи једино сазнање да је тај тренутак одгођен на неодређено вријеме, односно - укидањем смртне пресуде.

Хтио бих да Вас вратим животу који престаје са смрћу апсолутно у свим својим видовима - да, ја и Ви то знамо.

Знамо ми поуздано - човјек живи док живи. Сем тог живљења, опажања живљења у разним видовима и у датом свијету и средини и нема ничег другог.

Просто и кратко: после смрти нема живота, драги мој!

Допустите ми и нека објашњења тако рећи личне природе.

Не треба да се чудите што своје безвјерство не ударам на велика звона. Сваки човјек живи у неком одређеном друштву, у конкретним односима и околностима и мора да се до извјесног степена подређује конвенцијама. Ни Ви нијесте - извините, то знам - превише истицали пред капетаном и оним старцем свој атеизам. Разумно и племенито с Ваше стране: пазили сте да не вријеђате њихову осјетљивост у питању тако важном за њих, нарочито у датим околностима. Тако по прилици поступао и ја: кад захтијева служба или озбир - идем и у цркву. Нема у томе ничег неискреног, фарисејског - обреде никакве не вршим. Чак ни крсно име не славим, иако је то, као што знате, данас више српски друштвени обичај, чак и лијеп, него вјерски култ.

Још и ово: Држим да помишљате да сам дошао јер слутим, јер знам шта Ви преживљавате - да ис-

користим Ваше стање и наговорим Вас да дате изјаву. То је тачно. Мене је овдје ноћас прије свега довела службена дужност. Али и нешто друго, уколико је то могућно одвојити од службене дужности: хтио бих да Вас одвратим од Вашег, мени неразумљивог, несхватљивог и рекао бих безвољног предавања апсолутном ништавилу - смрти.

Ако већ не можемо ускладити моје и ваше српство, допустите да Вам искрено кажем: ја сам човјек, иако аустријски окупаторски службеник.

Моја службена улога је свакако и нечовјечна. Ја за њу нијесам крив, бар не више но било ко други. Обавезан сам да је вршим савјесно до краја - тако бисте и Ви чинили, чинили сте и чините уосталом. Важније је да се дужност обави него како се обавила - принцип сваке власти. И ја, користећи тренутке Ваше слабости, поступао баш по том, не баш човјечном, али неизбјежном принципу.

Не допустите мени таквом, баш таквом - безобзирном у служби и у постизању циља - да ноћас имам и једну другу - људску побуду.

Строго узев, ја не могу да одвојим прву побуду од друге. Али Ви сте довољно интелигентни да уочите у ком тренутку која превладава и да разлучите једну од друге.

Дакле, као и Ви, и ја знам, односно не знам, шта је смрт. За мене и за Вас нема пред њом и у њој никакве утјехе. Нас двојица знамо: кад умремо - умрли смо свим својим и занавијек. Пред ужасом те истине блиједи величина сваке идеје и идеала.

Ако као службеник не бих смио, као човјек не могу да не учиним све да Вас истргнем из загрљаја апсолутног ништавила у које срљате.

Као службеник, ја сам у ствари већ обавио своју дужност - данас, кад сам Вам са свим могућним лукавствима и увјерљивошћу понудио да дате изјаву. Као службенику, мени је већ свеједно хоћете ли Ви сјутра бити објешени. Монархија неће претрпјети никакву битну штету ако Ви сјутра будете висили,

иако не спорим да би јој Ваша изјава била од користи тренутно и у црногорским размјерама.

Али као човјек сам потресен Вашим удесом, нарочито ужасом коме мора да гледате - и гледате, то видим по Вама - у очи.

Ако је ту пред Вама ноћас и аустријски цивилни комесар, знајте да из њега говори човјек и сам ужаснут смрћу до дна свог бића.

Љесковац је изгубио скоро сваку службеност. Он је узрујан, очи му се често овлаже тугом. Он се не претвара. Иако је споља још и службеник - на одстојању и с високим тоном, он је и искрен, потресно обузет настојањем да Милоша спаси.

Али баш то је немогућно, чак ако би се уклониле конкретне тешкоће и противрјечја, које је Милош, безбројне, већ претресао с комесаром, с мајком и сестром, с пријатељима, са самим собом понајвише. Те неуклоњиве тешкоће се свде на ово: као што не постоји човјек Љесковац који не би истовремено био и цивилни комесар, није могућно ни Милошево спасавање независно од услова који су довели до његове осуде на смрт. Ти услови се до ујутру неће промијенити, и он мора или да се подреди њима и умре, или да да тражену изјаву и измијени једино свој лични положај. С том његовом изјавом или без ње, српско-аустријски односи ће остати у суштини исти - неутољиве мржње и обрачунавање до побједе. Отклањање тешкоћа и противрјечја се своди, дакле, не на стварно мијењање постојећих политичких односа, него на промјену његове улоге у њима. Све се своди на његову личност - хоће ли или неће она остати оно што је била прије хапшења.

Милош осјећа, већ зна да је тако, иако му све још није јасно. И он одбија Љесковца - Српством и братом које неће и не може да изда. Чак и указивањем на околности које његова изјава битно не би могла да измијени.

Љесковац има пред собом човјека и самог свјесног да је измучен до безумља. Очи Милошеве на дневном свијетлу прижмирене и кафенасте - сада су

исколачене и блистају суманутом грозницом. Боре око усана, и иначе наглашене, усјекле су се и изломиле грчем. И повисоко, витко и веома складно тијело његово завезао је грч ту, на кревету, с рукама у ланцима набијеним око кољена. Невисоко и с благим удубљењима чело се набира и остаје тако по читав минут, по два минута. Он често диже руке и протрља се њима по врату - уклања притисак конопца. Истеже врат и затура главу - извлачи се из омче. И глава му већ пада мало улијево, као махом код објешених.

Али Љесковац први пут примјећује да пред њим више није крути догматик и фанатик - увиђа тај пролазност и нечистоћу сваке, па и српске идеје.

Комесар и Милош се не могу, очигледно, споразумјети у питању шта је најбоље за Српство и југословенство и на који начин то треба да се постигне. Али у питању идеја постоје између њих додири. И комесар настоји да то питање размрси, не оспоравајући да је жртвовање за идеју такође један од начина људске егзистенције и најчешће једини начин да се она оствари, односно одбрани.

Он расподела:

Али шта Ви својом смрћу доприносите идеји - неапсолутној по самој њеној природи и једино прљаво остваривој? Можда нешто мало, веома мало одметништву, оном са чијим се циљевима - ја то знам и видим - у ствари не слажете?

А затим, морална страна идеје - Ваш категорички императив: човјек мора поступити у складу с идејом, да не кажем вјером, будући да смо обојица атеисти, иако се очито ради о нечем сличном. То отпада као проблем и као сметња у Вашем случају: Ви нијесте обавезни да својим чином - смрћу, подупирете идеју која и није Ваша, то јест одметништво црногорских главара, противника Вашег српског уједињења.

И најзад, ни Ви ни Ваш чин нијесте изузетни да бисте могли битно утицати на остваривање своје идеје. Нико неће сазнати о нашем погађању као ни о Вашој свјесној жртви. Ваљда не мислите да ћу ја

казивати тираде о Вашем херојском држању под вјешалима окупатора! Шта јавно сјутра можете да учините? Да избаците двије-три пароле док Вам набијају омчу - капетан и старац ће то учинити гласније и ефектније од Вас - и то је све! Ко ће знати за величину Ваше жртве у земљи притиснутој војском? Ко ће схватити Вашу жртву у земљи разједињеној до те мјере да једино још окупаторска сила спрјечава да не потоне у хаос грађанског рата?

Љесковац је и подругљив, али то не смета - не осјећа се као увреда. Све што он говори било би тачно, могло би да изгледа тачно, када би Милош могао учинити оно што он тражи од њега.

Не могу, не могу! - узвикује он и сјећа се: тако је узвикнуо мајци. Мајци и комесару!

У томе што му се омакло да каже исте ријечи мајци и комесару он наједном види и доживљава нешто страшно.

Напреже се мишљу, тијелом, да одговори, да објасни:

Не могу се подврћи жељи освајача а да не разорим у себи оно што сам узео из свог народа, из своје средине.

Моја смрт можда и неће користити мојој идеји, али би моја изјава користила Вама - у томе је ствар.

Љесковац га љутито сажаљева!

Ријечи избежумљеног шовинизма! Важно је да Ви идеју не дајете по цијену спасивања своје коже. Тиме је умирена Ваша савјест, ха-ха,ха, ето да узмем ту ријеч, Ви ме разумијете! А што се тиче разарања оног што сте наслиједили из своје средине - не потичете само из ње, а Вашим ставом баш њој, тој средини, њој у себи, наносите штету. Уосталом, те Ваше наслијеђене вриједности нико, па ни Ви, није кадар да оцијени. Немојте само да их прецијените или да иза њих скривате друге, стварније разлоге свог става.

Зашто, зашто не можете да дате изјаву?

Зашто разарате, уништавате своју личност?

Милош се закачио за ријечи: разарате, уништавати своју личност. Ту је, чини му се, чвор свега - у сваком случају одатле би требало почети с објашњавањем неспоразума између Љесковца и њега, односно властитог незауостављивог срљања у смрт.

Да ли ме можете схватити, господине комесаре, или - ако баш тако желите - господине Љесковче?

Вашу цигарету могу сада да узем - и узимам је, без икаквог унутарњег отпора. Али Вашу понуду изјаве одбијам с ријешеношћу која је тако јака и коначна као да нимало не зависи од мене.

Ми се не слажемо у основној тачки. А из тога онда излазе и сви други неспоразуми. Услед тога се чак и оно, на примјер идеје, у чему Ви имате, или ми се чини да имате умногome право, појављује као коначан, неизгладив неспоразум.

Разорити личност, своју моралну цјелину, своје језгро - то би за мене значило прихватање Ваше понуде. С тиме бих престао бити Србин и син свог племена и ове слободне земље непокорне у добру и злу. Кажем: племена и земље, иако они за мене нијесу пресудни кад бирам између човјека и људског рода, али који ми постају све - и човјек и човјечанство и ја сам - кад од њих морам да се принудно одрекнем.

Све се своди на разарање личности које сте Ви поменули.

Све се своди на то да ја не могу, не могу немам снаге за то да изрекнем лаж а да истовремено не разорим своју личност, суштину свога бића.

Суштина! Ја знам: суштине аристотеловске или чије било - не постоје. Све јесте и није суштина, већ према тачкама гледишта и људским односима, у сваком тренутку друкчијим.

Потпуно је, дакле, споредно да ли би то било разарање суштине мог бића, која можда и не постоји. Важно је, пресудно је, да ја то осјећам и примам тако, то јест, као разарање суштине свога бића. Компонован, као и сваки други човјек, од безброј елемената - и насљеђе из племена и средине значи

нешто у томе - ја бих престао бити онај који јесам ако бих прихватио Вашу понуду. Јер тиме бих пристао да свјесно и гласно говорим лаж. А ја то не могу, не могу!

Истргнут је задњи камен и усов је кренуо - као да се не ради о њему, из Милоша су покуљали аргументи чим је изрекао да он није кадар да свјесно и јавно каже лаж:

Но то не значи да ја уопште нијесам кадар да кажем лаж. И ја знам, као и Ви, да политика као таква неизбежно повлачи за собом употребу лажи, било вољну било принудну. Знам и да политика која је најистинитија истина - најнесебичније јунаштво и потврда праксом, мора се у току времена, с успоном на власт, преобратити у лаж и у вјештину свјесног лагања. И ја бих могао и морао да лажем у политици, јавно и свјесно. Био бих срећан кад бих могао преварити, слагати Вас лично и - Аустрију.

Али овдје се ради о нечем другом. С изјавом коју ми Ви тражите, ја не бих преварио Вас и Аустрију него - себе. Морао бих рећи свјесно и јавно да вјерујем у оно у шта не вјерујем - што ја нијесам, а ја то не могу. Има их који су кадри и за такво шта. Али ја нијесам. Ја не могу. Не могу! Ако бих тако нешто учинио - постао бих нека друга личност, мени непозната и одурна - пузава, недуховна, бесавјесна, безлична. Постао бих живи леш. Леш би ходао земљом, свјестан своје трулежи и срама! А баш за то ја немам снаге, или је имам превише да то не будем - испада на једно те исто.

А ништавило ме обзима, прождире. Апсолутно ништавило - нестаје чак појма о њему и о немоћи да се каже - о снази да се не каже лаж.

Нестаје свега.

Али тако је - не може друкчије да буде. Ја могу још једино леш, мртавац да будем.

Можда ја измишљаам ад хок филозофију, да бих се неутјешан гјешио, заваравео. Али ако је и тако - то је реалност, непобитна и несавладива за мене у овом тренутку.

Сваки човјек је производ средине и епохе - неухватљивих безбројних услова. И ја сам Србин из Црне Горе и модерни, демократски националиста. Али сваки чојвек то наслеђе преради на лични начин. Сваки човјек је и личност. И ја сам неко - Милош Милошевић, без обзира на то колико и како сам Србин и националиста. То лично је незамјенљиво и неразориво у сваком човјеку. То је он сам, тај човјек. Сваки човјек ће подлећи принуди у свему сем у оном што мијења његову неизмјењиву личност. Човјек треба да западне у околности па да испољи оно што је неизмјенљиво у његовој личности и што је личношћу чини. Ја могу пристати на све сем - на свјесно говорење лажи. Што је тако, мало је или нимало моја заслуга. Јер је тако и не може бити друкчије. Ја сам уз друго и то наслиједио и прерадио - то је моја личност. Тако ће и капетан Драшко без колебања умријети за сина или за Црну Гору, а старац Вук је увијек спреман да положи главу за оно што он сматра чојством. Ја сам можда мање одлучан од њих. Али сам и ја неизмјењив у оном што јесам, што у датом тренутку веже у цјелину моју личност.

Не прекидајте ме! Знам шта хоћете да кажете: Не чини један елеменат личност, не постоји неко једино језгро личности. Дабоме, тако је! Тих језгара има више, можда безброј. Сва она и чине личност. Али у сваком одређеном тренутку, зависно од околности, једно од њих носи личност, представља је, сумира и не допушта да она буде разорена, односно измијењена. Код мене се то у овом тренутку испољило у одбијању Ваше понуде - у снази да не кажем свјесно лаж. На то се затим надовезује и национални отпор - не угађати жељама освајача и све друго.

Јер као Србин, ја нећу и не могу да признам да ме покорила ваша - аустријска сила. Признати то, значило би покорити се туђој вољи и признати немоћ властитог националног живота. Ми Срби, ови који се боримо за независност, кадри смо да уништимо себе, али не и да се покоримо - тако је код нас, таквих Срба, и прије било и бивало.

Јер као човјек, као личност, не могу да се покорим насиљу и пристанем на лаж.

Српство је можда само облик ове друге - људске, личне непокорности. Да сам се родио у средњем вијеку - то би била вјера, или прије јерес, а у неком будућем времену нешто друго. Али у мени има нешто непокорно насиљу - овом и оваквом, као што у другим људима свакако постоје непокорности друкчим и друкчијим притисцима.

Вријеме и услови су открили, покренули у мени то ванвремено, ванпросторно, увијек у друкчијем облику језгро.

Код мене, у овој тамници окупаторској, то је намицање омче на властити врат да не бих рекао оно у шта не вјерујем.

Али шта је оно, то језгро - не знам. Безимено и неодређиво. Стечено и прерађено - свакако. Час је идеја, час љубав за дјецу или жену, час научна страст или умјетничка необузданост, час морални став - ха-ха, категорички императив. Оно може бити све. Људско биће у својој егзистенцији. Човјек не егзистира због њега, јер не егзистира ни због чега. Али оно је у људској и у свакој личној егзистенцији.

Увијек се морао искрцати на неку обалу. Али то важи само за оне који су вољни да свјесно говоре лаж, јер то не погађа, не разара сасвим њихову личност. Ја, ја не знам, не могу да знам за такву обалу. Смрт нема обала.

Њуди ће се увијек опирати насиљу, жељели то или не. И умирати, упркос безмјерном ужасу смрти, за социјалну истину - неапсолутну и неидеалну, каква једино и постоји. Човјек не би био човјек ако не би био храбар да умре.

И ништавило и смрт су на тај начин људска егзистенција.

Ја сада живим, постојим смрћу.

Можда и нијесам рекао све. Али довољно да бисмо окончали с Вашим понудама.

Није лоше што сте ту - помоћи ћете ми да скратим ово неисцрпно, заустављено вријеме. За то сам Вам заиста искрено захвалан.

Али Љесковац није разговор - онај стварни, о понуди - сматрао завршеним. Можда он и јесте, тако се Милошу чинило, али није он, онај други - јер постоји и други Љесковац, аустријски цивилни комесар.

Због тога Љесковац и даље излаже:

Слушао сам Вас пажљиво, а ласкам себи да сам то чинио и - стрпљиво.

У Вашем резонувању није крива полазна тачка, него закључивање. Ни ја не поричем особеност, неизмјенљивост личности принудом, а да она не буде разорена. Али да би ту личност остварио, испољио, човјек мора да се до посљедњег даха и без обзира на све бори за њену егзистенцију.

Ви сте у ствари морални догматик, јер човјеков живот за Вас има и неку другу сврху - чување личности, а не једино очување егзистенције, у крајњој линији - голог живота. Веома једноставна истина: ако није жив, човјек не постоји ни као личност.

Тиме не мислим рећи да је одржање личног голог живота једини и врховни принцип. Борба за одржање живота и није принцип, него услов за остварење свег другог, па и самог идеала. Све зависи од околности. Каткада заиста треба умријети - да би се продужио живот нације, класе, идеје, дјецe наше. Ваша је грешка у томе што своју жртву у ствари не мјерите коришћу за оно што хоћете или морате да постигнете, него је подређујете очувању цјелине Ваше личности, у крајњој линији једној моралној категорији - не рећи свјесно лаж, односно оно у шта не вјерујете.

Атеист, Ви се у ствари не разликујете много од вјерских јеретика, од горљивих приврженика правој вјери.

Јер шта су лаж и истина у политици? За њих нема мјере сем у искуству, у практичној потврди: у крајњој линији, лаж и истина у политици су једно

или друго у оној мјери у којој су неуспјех или успјех. Нема других мјерила за њих у политици, јер се не ради о научним истинама, него о нечем што је исто толико подређено страстима и тренутним потребама колико и објективним законима.

А шта Ви чините?

Узимате једну моралну категорију - не говорите лаж, и преносите је на област у којој она важи само релативно, то јест према томе колико нешто, у овом случају Ваша жртва, стварно нечем користи.

А чему и колико користите Ви својом жртвом? И сами признајете сумњивост и ништавост те жртве за српску ствар. Дакако, онакву какву Ви замишљате.

При томе и сами признајете релативност сваког морала и сваке идеје и истине, дакако сем научног закона.

Ваша теорија језгра личности такође није ништа друго него апстрактна одбрана моралности у политици као апсолутне, свеважеће категорије.

Нећу рећи да суштина и језгро личности не постоје, мада је његова одредљивост непоуздана - и сами кажете да је то језгро увијек друкчије и да их има безброј. Чак и код исте личности. Али ако је и тако како ви кажете, онда се слично као и за морал поставља питање: шта је личност, шта је њено чување, ако се тиме не остварује нешто конкретно и корисно за људе, па и за себе?

А шта Ви остварујете својом жртвом? Чувате неку апстрактну и промјенљиву цјелину!

Природни закони су неизмјенљиви иако се испољавају увијек у друкчијим облицима материје. Њих човјек открива апсолутне, то јест без обзира на облике и односе у којима се они испољавају. Човјек то може и мора да чини јер је то једно од његових својстава. Нешто јесте или није откриће једном заувјек, иначе је у најбољем случају добра филозофија - привремена истина, реминисценција. Али социјалне законе човјек открива као релативне и вјероватне, у најбољем случају тачне једино за данас и вјероватне за сјутра, за будуће. Социјална

истина је откриће наступајућег социјалног облика, односно разјашњење постојеће социјалне реалности - одређивање акције одређене социјалне групе. Морал, личност, идеја, подређују се могућности те акције и извиру из њих.

А Ви, у ствари, занемарујете облик и могућност, а узимате личност и морал као апсолутне, иако признајете њихову промјенљивост и чините их зависним од услова.

Ја нијесам филозоф, сем уколико један јурист и то мора помало да буде. Али моје извођење је, признаћете, логично: уништавајући своју личност. Ви једино користите личном задовољству да сте ту исту личност спасли од разарања.

И то је све. То је апсурд. То је нечовјечно. То је и неспрски. Губљење сваке стварне мјере којом би се измјерила вриједност такве непоправиве - апсолутне жртве. Каткада то личи на сујетни пркос. Признајте, немате такве мјере!

Доиста немам, господине комесаре! Мјера је нешто рационално. А овдје се ради о једном унутарњем исто толико нагонском колико и свјесном отпору. Неко би то назвао: вјера у побједу. Неко други: национална или нека друга свијест. Неко опет - савјест. Можда у томе има понешто од свега тога и још од много чега. Код мене се то јавља као отпор лажи. А чини ми се да иза тога стоји - непокоравње сили. Нагонска тежња моје личности, као и свега људског - сваке заједнице, сваке мисли и акције, да одржи, да прошири услове своје egzистенције. И мој народ хоће да преживи и живи - крварећи данас из свих вена, као што ће се сјутра у миру котити под владином парламента. Захваљујући стицају околности и Вама - окупаторима, за мене је смрт постала једини начин моје egzистенције. Апсурд, али - логичан јер је неизбјежан.

У неку руку Ви имате право: мој отпор не води никаквом конкретном циљу. Па ипак, он ми се намеће силином природног закона - слијепо, неумитно.

Не могу, нећу да учиним ништа што би Аустрији олакшало живот. Јер она сасијеца у коријену живот мога народа. Она то чини ради идеала, можда и великих и племенитих. Али нама се ради о животу, о бићу и постојању. И мени се ради о животу, којег ето нема изван смрти.

Мјера! Ко мјери - не даје, не жртвује се. Мјерите ви који људе на жртву нагоните. Будућност је једина мјера да ли је неко био безумник или видовит.

Моја је дужност да не изневјерим себе.

Нема мјере за немјерљиво, за оно у чему страст и случај играју неизбјежну улогу. Ја не могу одмјерити значај своје смрти која треба да дође. Не могу своју egzистенцију, која траје. Све ће моје умријети, знам. А ја живим, живјећу до краја ако се не покорим. А ако бих се покорио Вама и Аустрији - насиљу, ја, онај који јесам, не бих постојао, разорио бих самог себе истог тог тренутка, прије физичке смрти своје. А ја хоћу да живим, волим живот. Али живјети могу остајући који јесам.

А можда ће се неко и наћи да каже: поштено је умро. То можда и није много у будућности. Али данас је све, за мене.

Ја не знам да ли и колико користим својом смрћу борби свога народа. Али сам сигуран да остајем чист пред собом, пред законима своје личности - пред својим категоричким императивом, ако баш хоћете.

Љесковац је постао немиран, чак и зао. Устаје, врти се, соба је претијесна за шетање. Огроман човјек испунио је, загушио ову собу - нема простора ни ваздуха.

Мит! Чиста митологија! Стварате мит од своје смрти!

Зашто да не, комесаре? Мит је нешто што је стварно било, или шта су људи страсно жељели да буде, па се претворило у идеју или пјесму. Моја пјесма и моја идеја је - моја смрт.

Јесте ли Ви при томе свјесни да немате дјецe, да се нећете продужити?

Да. Дјеце немам. Нерођена дјеца боле ме у овом часу као и да ми рођена умиру. Али моја дјеца неће се мене постидјети.

Из тебе говори - заиста заслужујеш да те ословљавам са ти - примитивни црногорски сељак, атавизам човјека из крвне заједнице. Засољен идеологијом српског шовинизма. Све се то отјелотворило у својеглавој, самољубивој личности.

А због чега би то било зло, комесаре? Црногорци су, господине комесаре, били варница српске идеје. Из муке, из борбе њихове изашао је принцип: борба против зла, чојство - Његош, Миљанов, Даковић. Зло још траје. Зло - то сте данас ви, Аустро-Угарска. Сјутра ће бити неко други, на друкчији начин. И борба противу њега - на друкчији начин. Борба непрестана.

Српски фанатик, шовинист, смртна љубав за свој угњетени, раскомадани народ - у реду, нека будем и то, једино то. Није важна вјера, него због чега је до ње дошло и куд води.

И волим себе, оваквог безумног, бесмислено непокорног.

Љесковац се кикоће. Милош осјећа да комесар чини то не толико над њим, колико над измученим, усплахиреним човјеком. Љесковац му се подругује што је покренуо нову тему, а и сам нове теме покреће:

Борба противу зла - нова тема и нова догма. А шта је зло? Рећи ћеш, знам: оно што омета људима људске услове живота - Аустро-Угарска која сузбија српски шовинизам! Аустрија - ред и цивилизација, цивилизованост - зло! Шта је зло? Шта је зло? Оно што је теби добро, зло је мени! Шта је зло?

Милош лијепо види како је пред ум измученог осуђеника, пред биће скидано смртном стравом, бачено ново питање - тврдо и све огромније. Он, Милош, није кадар да на њега одговори. А старцу је било јасно шта је зло. Требало је питати старца. Али онај други он, онај осуђеник с умом - мора да одговара. Мора - због себе и себи, а не Љесковчевој нерадозналој радозналости. И он одговара, говори,

препире се са собом, с Љесковцем: Говори час један час други Милош, обојица говоре истодобно, не разликујући оно што један довикне гласно од оног што други изговори у себи, а каткада Љесковчеве ријечи - од њихових.

Зло, зло - треба да размислим, не могу да размислим! А ради чега и да се домишљам?

Ха-Ха! Ха-ха-ха! Не знаш, не можеш! - смије се зло, зло побједничко. Хеј ти, зло, да ли ћеш побједити?

Мајка је рекла: чувај душу своју.

Шта је мислила мајка? Шта је старац мислио?

Шта би сада старац рекао?

Шта је зло?

Зло је уништавање људског живота.

Ха-ха, онда је и твоје одбијање изјаве - зло.

Не, зло није само то. Ја не знам. Знам једно: ти, Аустрија - ви сте зло.

То је већ и лична мржња. А овамо - филозоф, објективист. Јер ти си зло. Јер уништаваш нови живот.

Зашто - нови? Доста је рећи: живот.

Јер ти си смрт.

Старац би рекао: насилно уништавање чега било људског - то је зло.

А зар ви не употребљавате насиље противу Аустро-Угарске. Зар то није зло?

Да, и то је зло. Зло противу зла - друкчије је немогућно. Добра можда и нема. Добро - зло против зла, живот против насиља, вјера против смрти.

Опет - одсуство мјере! Чиме мјерите, како дефинишете зло? Извор читаве твоје мудрости - одгонетање пословица и случајних узрјечица мудраца из Роваца! И он да зна шта је, а шта није зло! А цијелог вијека је пливао у злу.

Али он је старац! Он зна!

Ха-ха - зна јер је старац.

Зна он не зато што је старац, него зато што зна - наслиједио однекуд и стекао искуством дугим. Он би рекао: кад некоме чиниш оно што ти није мило да он

теби чини - то је зло. Ко вас је звао да дођете у нашу земљу?

Формулација чисто хришћанска!

Али ја сам атеиста.

И ти си ми атеиста! Формулације вјерске!

Макар и вјерске ако су тачне, ако нијесу зло.

И ово би старац рекао: Човјек ако је човјек, треба да се бори против зла, макар и злом. Против смрти, макар смрћу.

Конфузно. Нејасно.

А јасније не може да буде.

Зашто не може бити јасније?

Како би било лијепо, како би било пријатно кад би се могло све то исказати јасније - као да смрти не би ни било!

Смрт се не уклања смрћу него - очувањем, побједом живота.

Али смрт је зло.

Смрт није ни добро ни зло. Шта је смрт, шта је зло?

Ја не знам. Али старац зна. Људи знају без икакве филозофије шта је зло, као што знају какав ваздух дишу. Смрт је зло. Или тачније, јасније: Зло је смрт.

Ти си смрт, ти си зло. Ти, Аустрија, чиновник безлични! Мрзим те, мрзим зло.

Мрзим, разумије се и ја тебе, Мрзим те без обзира на добро и зло, с ону страну добра и зла. Јер си себично, самољубиво биће против државе, хаос противу реда, дивљак против цивилизације. Нема добра и зла, црногорски учењаче. Има само воље да се живи. А она се једино остварује побјеђујући друге - воља за моћ.

Хтио си, значи, да ме побиједиш?

Чувај душу своју.

Смрт је зло - зло је смрт.

Али ја се моћи не покоравам. Нећу, не могу да се покорим. Шта је онда моћ, воља за моћ? Јалово насиље, зло, смрт.

Већ је свануло. Измучио си ме, гаде. Измучио си и себе и мене, учењаче!

Хтио си да ме згазиш, користећи моју запањеност пред ништавилом. Али у ствари ти си збуњен: свануло, а заборавио си лампу да угасиш. Ха-ха, сила се претвара у немоћ противу духа, ред у хаос противу чојства.

Шта ти знаш? Шта хоћеш да знаш пред бескрајем ништавила?

Сад нешто знам. Управо не знам - уморан сам и немам времена да доказујем, али у мени се сложило - и то ћу однијети собом: најважније је очувати у себи премоћ људског, оно увијек примјенљивао језгро - дух, душу, отпор насиљу, смрти, злу. То је живот људски, неуништив и једини.

Све је то код тебе пијанство смрћу - типично за све фанатике и догматичаре. И за тешке злочинце - оне лишене савјести, како се то каже.

Можда. Ако. Можда савјести има. А можда и нема. Важно је бити свој, макар и пијан смрћу.

Јесам ли ја то пијан животом? Посљедњи пут.

Доиста као да ни сам не знам шта говорим!

Из тебе говори пијан безумљем, ужасом.

Не, то говори онај други.

Лудило. Нема другог. Само ја и - ти. С ким говориш?

С тобом, с Љесковцем.

И са самим собом.

Да, и с оним који се ужасава смрти.

Болесно, конфузно.

Смрт, зло. Али језгро је читаво - против смрти, против зла.

Нијесам хтио да те мучим. Испало је тако и због твоје - несавитљивости, неувиђања. Као човјек желио сам ти добро.

Ах, сад је свеједно. Могу и да опростим - као човјек. А какав си ти човјек Аустрија? Уосталом, опраштам и Аустрији. Јер сам остао што сам. Више не мрзим. Има ли још бола?

Љесковца нема у соби - даске не шкрипе под његовим тијелом. Соба је пространа и пуна младог

сунца. Али Милош и даље говори - Љесковцу или оном себи:

Да си ме оставио на миру, све то не бих знао - ако нешто збиља знам. Уосталом, то сазнање није велико, а ником га и не могу рећи. Али је оно утјеха - ако утјехе има под вјешалима.

А можда сам ја то сазнање изумио једино ради последње утјехе? Не, то из мене говори онај други, Љесковац!

Сазнао сам, сазнао!

Јер сви који траже, који нијесу нечовјештвом убили човјека у себи - нађу утјеху прије смрти и опију се њом.

Сјећам се: и Митар Личанин и Кршинога су умрли опијени утјехом. Личанин тихо и помирено, а Кршинога с пјесмом. Шта је могао Личанин, војни бјегунац, и то Србин, да очекује друго од побједничке Аустро-Угарске и њене непогрешиве администрације? Шта може да учини друго у туђем крају, без икога свога, између постројених туђинских солдата, до да стисне зубе и срце своје и умре непримјетно - поштено? Кршинога је убијао, робио, силовао и - пошао с галамом и пјесмом на вјешала. Старац је рекао за њега: Пјева - разгони страх, а и за то треба снага и - човјек. Иза Кршиноге није остала празнина и туга.

Било је тако важно за мене, а и за ону двојицу, како ћемо бити погубљени.

А знали смо како су објешени Личанин и Кршинога.

Опет сјећање: Аустријска војска зачудо нема стручних целата, него вјешање врше обични војници по упуту Љекара. Везали су им удове на више мјеста - пажљиво и споро и руке уз тијело. Но Личанину је пукао конопац - ратна роба, у кучини има хартије. Копрцајући се на земљи, викао је: Божја правда! Предвостручили су конопац и поново га објесили. Затим су их војници љуљали, додајући их један другом - да би се што мање мучили. А све то

дјелује као уживање у смрти: повили их као дједу и играју се с њима као на љуљашпи.

Али сад ми и тај начин убијања изгледа неважан.

Важније од начина погубљења и од смрти саме јесте - како умире онај који умире.

Има их који умиру ридајући или кличући животним реалностима - апстракцијама, на примјер: домовини, слободи, вођи. Има и оних који умиру ћутке и озбиљно - Личанин, или страсном мржњом - Кршинога. Начин се мора изабрати. То је важно. То носи и опија.

То је пијанство. Опија добром и злом.

Доље Аустрија!

То се опијам и ја - онај разумски Милош. Једва осјећам тјелесни бол - штгапање, угризање. Али нијесам ја онај прави, него овај - Милош који се боји смрти.

Ко се боји смрти?

Ко се не боји смрти?

Језгро је читаво.

А мајка је рекла и старац је говорио.

Мајка - старац.

Вратили су га са сунцем двојици пријатеља.

Обрадовали су му се, и он њима.

И старац је прочитао вријеме: попасци су прошли.

Они се нијесу бојали да би га Аустријанци могли превласти. Али су жељели да умру заједно. Јуче је то сваком од њих било свеједно. Данас, пак, само умирање чинило им се далеко лакшим ако не буде одвојено.

Но нико од њих није примијетио каквом се то заједничком састанку радују. Истина, капетан је рекао: Мило ми је што ћемо заједно умријети! - на шта је старац додао: Кад је до тога дошло. Али то је било више утврђивање чињенице, него увиђање,

признање да је то што су заједно неодвојено од вјешала.

Бити заједно - томе су се радовали, али то није хтјело, није могло да се повеже и помири с вјешалима.

Вријеме се дијелило на све краће, а истовремено видније и сами тим дуготрајније одсјечке. Ако су нешто ишчекивали да се догоди, оно као да се све више измицало, јер би се увијек случило нешто друго прије њега. А кад би оно најзад дошло, и само је било одгађање нечег другог што је требало да дође. Очима, ушима, они су запажали то све упорније продужавање времена, а нијесу се могли уздржати да га не потврде и ријечима. Отегло се! - говорио је капетан. Милош: Начекасмо се! А старац: Ништа није дуже од смрти.

Али било је и једно друго вријеме, које се није дијелило, у ком се није ништа догађало. Њега нијесу биљежила чула и разум и оно се муњевито скраћивало неизбјежним, све ближим и све жешћим ужасом. Између тог немјерљивог, безразличног а ипак све краћег и оног све дужег времена, све мање је било супротности и разлике - Милош се нимало није зачудио када је старац, одмах иза оних ријечи о дужини чекања смрти, жедно испивши плаво глеђосану шољу воде, утврдио: Ништа не стигне брже од смрти. Он је и сам нешто слично закључио, примијетивши да су сунчане зраке: већ стигле до средине решетака - већ је и сам почео да учи старчево читање времена: Иде сунце - све спорије, све брже. А капетан се усходао по соби, здвојан као да гони самог себе.

Милош је при томе запажао како она двојица све брже и потпуније западају у неки занос. Они очито нијесу то запажали: и даље су веома разборито чинили све што и сваког другог јутра - старац је чак и собу почистио, а капетан сложио постељину. Али то рађе је било друкчије - превећ свесрдно и намјерно, с очитим циљем, да се скрати вријеме и побјегне од нечег страшног. Из њих су све необузданије куљале

ријечи - старац је клео Аустрију, капетан сиктао на Швабе, а обојица су кукали над Црном Гором. А сваком од њих је све рјеђе и све жешће падала на ум властита несрећа: капетану би се отео крик и жалне ријечи - о сину, о кући и имању, а старцу уздах дужи и дубљи него они ранији.

Уочавајући код својих пријатеља тај занос, све упадљивије свјесно подстицан, Милош је држао да се то исто с њим не догађа, или можда не баш и у истој мјери, и био је згранут кад му је капетан рекао: Залуд се жестиш против насиља швапскога, залуд жељ-кујеш српско уједињење! Још више су га запањиле старчеве ријечи: издржи још мало и овом злу ћеш стати за врат.

Мржња противу насиља, преплићући се и поистовјећујући се с љубављу за српство, за југословенство, обузимала је, значи, и њега, као и његове пријатеље. И доиста, он је примјећивао како из њега праскају необуздане, запаљене ријечи. Било му је наједном све јасно без доказа и смишљања - Аустрија ће пропасти, а српство побиједити, и ријечи и мисли, ријечи-мисли су се сваког часа могле претворити у усклик опојног пркоса и наткрилити све леденије, и све обухватније ништавило.

Тај занос се није могао појачати никаквом свјесном радњом. Његовои пријатељи, а и он, чинили су додуше такве напоре све необузданије, мада за то није било никакве потребе. Занос је растао са сваким треном - поток ријечи бивао је све бурнији а докази аустријског зла, насиља и неправде све увјерљивији и безмјернији.

Било је пријатно гледати, опажати, пипати све бројније и тврђе и све опојније гомиле доказа. Жртвовање за правду и слободу - иако је ужас од смрти све љуће стезао и вријеме се продужавало све чешћим догађајима и скраћивало само од себе - изгледало је све оправданије и љепше.

Противник је постајао безличнији - губили су се сви ти Унгри и Љесковци, с њиховим смицалицама, ситном злобом и сумњивим добрим намјерама. Гу-

била се чак и Аустрија. Чак и српство и Црна Гора, породица: дјеца и племе. Па и љубав и мржња су чилиле.

Све огњевитије и јасније поимање добра и зла - сваки је схватио на свој начин, и све стравичније ништавило - за сваког истовјетно:

Счаси себе - не покори се насиљу!

Јачи је човјек од зла!

Свака неправда има краја!

Смрт је потпуно ништавило.

Кога нема - без њега се може.

Послије смрти нема живота.

Но при свему томе радили су оно што би радили и иначе - пушили, говорили, чак јели и пили, учествовали су у догађајима, уживљавали се у њих.

Затвор је до улице, и од раног јутра су капетан и старац слушали шкрипање шљунка под ногама пјешака и понеког коња. Али већ одавно - отакд је Милош примијетио зраке на средини решетака, завладала је непријатна и за пазарни дан необична тишина. Ни жагора ни вике продаваца. Не играју се дјеца и не чују се пси. Ћутање је легло и на затворско двориште, пуно војника - не чују се крти ударци оружја и докула.

Онијемјелост се најзад пренесе и на три сужња. Говоре погледи: Скоро ће, сад ће!

Старац погледа у прозор, али не стиже да прочита вријеме - сјечива команди и корака брзо се из дворишта пренесоше у ходник и брава љутито зарежа. На вратима Љесковац и поп Мирко, блиједи, неиспавани, и, како се учини Милошу, узбуђенији него они, осуђеници.

Поп пита: Јесте ли спремни? А Љесковац: Имате ли још коју жељу? А требало би - помисли Милош - да питају обратно: испада као да их Мирко, пријатељ и наш човјек, пожурује, а Љесковац, туђин и непријатељ, нуди им услуге.

Осуђеници ћуте - нијесу имали шта да се спремају, уколико поп не мисли на неко душевно спремање које је сувишно - нема му краја. А што се тиче

жеља - утаче се старац: Ако би могло да нас обрију - није лијело да овакви на други свијет идемо. Милош се осмјехну: старац замишља да ће се његова душа на небу преобразити и он баш овакав изаћи пред лице Бога и његових архангела и угодника. Капетан подржа старца: Не бих хтио необоријан пред род. Сложи се и Милош: Заиста човјек изгледа љепше обријан.

Чекају берберина у дугој напрегнутој тишини. А он стиже, сви почињу да говоре шапатам - о свачем сем о оном што треба да дође.

Берберину у почетку дрхте руке. Он не Гледа осуђенике у очи, једва и у лице - хтио би да брије ствари.

Све виде и у себи осјећају трајање сваког потеза бритве. Али им бријање, задубљеним у њега, скраћује вријеме, само се скраћујући.

И то је готово.

Али чекају и даље - на ходнику: кад је берберин већ ту, брије се и Љесковац, који није стигао да то учи, свакако заузет око припрема вјешања. Али то не траје дуго - осуђеници су се снашли: Милош шета и зачешљава косу раширеним прстима, капетан дотјерује блузу и жали се што од куће није наручио чизме, него је у опанцима - као да на њиву иде. Старац све вратио у собу: дотјерује већ намјештену постељу, сређује суђе, а онда узима своју струку, савија је и пажљиво пребацује преко рамена, као да се за стоком спрема.

Изводе их најзад на двориште испуњено војницима - два двореда, под сунцем и прозирним планинским небом.

Док их везују, прибирају се од сунчаног блеска. Ненамјерно стављају Милоша у средину. Али он се помјери - средина нека припадне старцу Вуку Ровчанину. Његову десну руку везују за лијеву Милошеву, а лијеву за десну капетанову. Но старац није заборавио да прије тога утврди крајеве своје струке под појас, да му не би спадала с рамена. Милош

примјећује бледило и напрегнуту мирноћу код пријатеља, а бледоћу и немир код страже.

Капија се отвара широм. Излази један дворед војника, па други и постројавају се на улици - осуђеници ће ићи између њих.

Команде на туђем језику. Све се укочило. Забубња добош и као изазвано њим - проплака посмртно звоно с црквице над градићем.

Капетан Драшко упита себе и друге: Зар се још неко усуђује да звони?

Милош није био сигуран да није гласно рекао: Идемо на властити погреб.

А старац повуче другове ка капији: Хајдемо, дјецо.

КРАЈ

1

Чим је окрочио коња и затегао му дизгине, јавила му се Шемса - њено пуно тијело, увије помало знојно и тврдо и мирисно на шталу и сјењар.

То заправо и није било сјећање, а још мање је могао у својој глави да повеже Шемсу с поигравањем коња кроз траван и шумски предио - чинило му се да га коњ, не додирујући тло, проноси корз жутило и зеленило ране јесени, као што и нека незнана сила плавим небом над њим лако односи облаке да се никад више не врате. Шемса је у ствари својим топлим и послушним тијелом изненада почела слатком тежином да притиска његове дланове и истеже му удове, да му заплъскује вид тамним и опојним таласима, те му се чинило да се креће као у сну.

Мислио је и говорио себи:

Можда се нећу вратити Шемси никад више. А чему ту Шемса? Ко је она? Нико и ништа - надничарка. Туркиња! Али је слатка да је Бог убије! Него, не бих био онај који јесам - Бошко Симовић, јунак и од куће јуначке, ако не бих отишао у њихов град, и то баш због тога што причају, што се хвале да не долазим јер тврде да петље немам. Него, дед ти, алате роде мој, журни мало, далеко нам је путовати - четири дебела сахата, да стигнемо док се није опо-

днило, кад је пазар најживљи, да се по пазару крецнемо - нек нас виде оба среза и обије крајине, нек Благота Бојовић и његови припузи и подвирепи више не лажу и не мажу како су нам страх у кости угнали и потварају сваку пакост на нас.

Као да је схватио жеље господаре, господару се баш тако чинило, алат је фркћући и цептећи, ситним поигравањем брзо измипао двојци Бошкових пратилаца, тако да су ови повремено морали са својим коњима прелазити у кас, како не би сувише изостали. Јер путовање није било безбједно: у шумама је било и црногорских и муслиманских одметника - топлина и зелено лишће су их још подржавали изван јазбина и мамили на дјеловање и освету.

И мада је Бошка оно осјећање Шемсине женскости, које се јавило чим је узјахао коња и угазио њиме у изблиједјело мирисно јутро, изненадило, дакако на пријатан начин, помисао на жену, с којом се малочас опростио, дошла му је сасвим природно и неизбјечно. Јер тако је бивало и дотад: чим би помислио на Шемсу, своју љубавницу, јављао се незбјежно поред ње и лик његове супруге Јоване, окоште и прерано остарјеле. Али он је тај лик обично лако одбацивао, тонући у сласна сањарења о Шемси. Јутрос није имао никакве потребе за тим: жена, онако брижна и ћутљива, каква је јутрос пратила сваки његов покрет, стајала је ненаметљива, чак драга и несувишна поред Шемсе.

Да, закључивао је он, могло би се живјети и проживјети заједно са Шемсом и Јованом - кад, кад не би било те свађе с Благотом и његовом странком. Али ко зна, ко може рећи куд та свађа води? Нијесам ли јутрос, иако вољан да се са Благотом и измирим, кренуо да му пркосим и набио два револвера у појас - ако затаји један други неће!

На своје синове - двојица су били на студијама у Београду, а трећи већ на служби као судски приправник - Бошко једва ако је и помислио. Одвојили су се већ од њега и живе својим животом, не схватајући или, још горе, не желећи да схвате његов живот,

долазећи о феријама на имање као гости и одлазећи исто тако. Дакако, он их је волио, за њих стицао и двојицу још издржавао. Али онај живот којим он живи - нарочито живот са Шесмом, њима је био неприступачан не само због тага што га је он пажљиво скривао, него и што они - у то је био сасвим сигуран, нијесу ни били кадри да га схвате.

Шта је за њих имање, које је он кулио и ширио у Санцаку, претежно муслиманском крају, који су Црногорци освојили 1912. године? Бачене паре и главобоља. Јер ко се од њих спремао да на селу живи и да земљу обрађује? А већ Шемса - који би од њих могао да схвати и опрости Бошку невјерност према њиховој мајци, а камоли да појми ову страшну, неодољиву мужјачку жудњу, коју ни Бошко није у себи слутио све док се није примаккао педесетој?

Са Шемсом, с имањем, па и с политичким свађама и сукобима, синови - некад властити дах и тијело, изишли су из њега и постали свијет упоредан с његовим, на који ће он пренијети наслједство и име своје, па и своје посмртно трајање, али који имају и свој начин живота, већ неспојив с његовим. Алат је посрнуо на неком поточићу, Бошко се издрао на њега: Вук те заклао! - и лако отклонио притисак синова у сјећању. Све што течем - за њих је, а све што чиним - да им углед подигнем, али и ја морам да живим док живим и да се кроз живот пробијам.

А од јутрос је и та Шемса ушла у њега на чудан начин - све тијело, тако да ју је опажао као пријатну напетост чак и кад није на њу помишљао. Та њена присутност је бивала јача уколико је одмицао од сједишта свог среза и примикао се оном Благоотином - уколико је расплет сукоба с Благотом постојао нејаснији, а Бошково пркошење жешће и смишљеније.

Јер и да је хтио - више се није могао вратити док не поборави, макар дан, макар сат у Благоотином срезу. Шта би о њему мислили пратиоци и срески писари и чиновници који знају куд је кренуо? Шта би мислили досељеници Црногорци - било би доста оних који једва чекају да његово непркошење рас-

трубе као кукавичлук. Та њега као начелника среза и држи углед међу Црногорцима - одлучност и име, а не школованост и способност. Па и тај његов срез - формиран одмах последице рата да би олакшао потискивање муслимана и насељавање Црногораца, сада, када се ушло у нормалне прилике, испоставља се као привремена, вјештачка творевина, која се више држи на Бошковим личним везама него на стварним административним потребама. У свему томе највише је Бошка изненађивало, чак и љутило и вријеђало, што су му из жупаније, чак и из министарства, мада је побиједио посланик којег је он подупирао и била на власти његова странка, поручили да ликвидира спор с Благотом Бојовићем, јер то, рекли су, ствара ненормалне односе између самих срезова - отежава промет и гоњење преступа. То је и био разлог, бар онај спољни, због којег је и кренуо у Благотин срез - стварнији је био пркошење пријетњама противничким да се не усуђује да дође.

А јутрос га је љутила и неухватљива веза између Шемсе, ове у њему, и сукоба с Благотом - све силовитијег и неодређенијег. Као да идем на мегдан Благоти због Шемсе - љутио се и подјаривао алата не базирајући се на пратиоце, који су га једва стизали, и не помишљајући на засједу које су имале безброј погодних мјеста да га сачекају.

Упркос опасностима, Бошко је повео само два жандарма - Наса Каљића и свог рођака Милића.

И мада се нагло одлучио на пут у противничко гнијездо, за пратиоце је намјерно одабрао баш њих двојицу, знајући да су му они, сваки на свој начин, насмрт одани.

Насо је био од гласитог муслиманског братства, које се поред Таре дуго крвило с Црногорцима. Дјед и отац његов огласили су с у објема крајинама као четобаше против Црногораца. Но то њему није сметало да буде вјеран новим иновјерним господарима - бити вјеран, кад се већ ступа у нечију службу, било је неписан закон и у његовом братству. То утолико више што је Бошко спасао његовог оца од црногорске

одмазде. На молбу оца, некад имућног сточара разуреног ратовима плачкама, Насо је и био примљен у службу - то је Наса обавезало да наслијеђену вјерност претвори у личну оданост своје старјешини. Из биџацијске куће, био је вјешт око коња, а уз то - Бошку се то нарочито допало, стасит плавушан чисте крви и отвореног погледа.

Други пратилац, Бошков рођак Милић, помогао се до нешто земље крај среског сједишта, па се прихватио и службице - ту близу куће, код свог рођака. Његов орловски израз био би плах и суморан чак и да он није био познат као човјек који се бави мрачним пословима. Бошкова служба - борба с одметницима, притискивање на муслимане, захтијевала је људе повучене, сурове и подмукле. И Милић је био један од њих. Ћутљив и неодгонетљив, он није волио чак ни Наса. За њега је овај био Турчин - нешто са чим смртна борба још није докончана. Али је прихватио и њега, као и све друго што рођак начелник нареди.

Напола и сам сељак и без хијерархијских бирократских навика, Бошко је био непосредан, скоро фамилијаран с подређенима. А однос с Насом и Милићем имао је и црту посебне блискости - оне солидарности и споразумијевања у мало ријечи, што се јављају код људи који се баве тајним пословима и успостављају између њих без обзира на разлике у чиновима и свему другом.

Али јутрос је Бошко на путу избјегавао сваки разговор с њима и намјерно им измицао. Хтио је да буде сам - са самим собом.

Ратовасмо и побиједисмо и нове земље освојисмо, а мира себи не нађосмо! - закључио је он своју стару мисао и даље журио грабећи ка Благотином сједишту.

А били су саборци, могло би се рећи и пријатељи, он и Благота, и ако нијесу много добра, јесу много зла

братски подијелили. Одраније су се знали, али почели су се зближавати као заробљеници у логору Болдагасону, гдје су спасавали један другом живот и част и надање, дјелећи посљедње залогаше и посљедње димове из цигарете и залажући се код заробљеника за уједињење Црне Горе и Србије. То зближавање настављено је по повратку из заробљеништва - Благота је постављен за начелника, а Бошко за командира жандармерије у истом срезу. Ту су сложено гушили одметнички и сепаратистички покрет и један другом пружали погодности за обнову ратом разорених егзистенција. А кад су кампијом и засједом, тамницом и цаљевином учврстили нову власт у свом завичају, поставили су их за начелнике двају срезова сусједних Црној Гори, да наставе исти посао у нешто измијењеном виду - потискивање муслиманског живља.

Бошков срез није имао града и образован је онајвећма да би се олакшало продирање Црногораца у муслиманска села, предупштена себи и лишена градског административног упоришта. У почетку је Бошко потврдио сналажљивост и чврстину - било је то, као и у Црној Гори, безмало па настављање, довршавање рата.

Али прилике су се брзо мијењале.

Муслиманска странка је постајала у Београду све значајнија у надметањима србијанских партија. Она је већ отворено радила на укидању Бошковог среза - на заустављању даљег продирања Црногораца. У томе су је у сусједном срезу подупирали бивши народни посланик Томо Ђукић и начелник среза Благота Бојовић, пријатељ саборац Бошков из крвавог и насилног уједињавања Црне Горе и Србије. Наиме, оба среза су у изборима спајани у један, и Томо Ђукић, да би придобио муслиманске гласаче, приклањао се захтјевима муслиманских вођа да се укине Бошков срез. Благота га је у томе подржавао, у нади да ће му Томо омогућити унапређење и премјештај у већи и културнији град.

Тиме и од тада је и почео сукоб између Бошка и Благоте.

Али далеко од тога да је то био једини разлог и облик сукоба - разлози и подстрекавања су се множили свакодневно у најнеочекиванијим, најнаказнијим облицима.

Зар не истјера Благота Бошковог најстаријег сина из среског начелства у коме је започео каријеру?

А зар не омете Бошко у свом срезу Благодати куповину беговске земље, у комаду и крај цаде? И како је то необзирно извео! Он је и сада, на путу ка Благоотином сједишту, пред самим собом налазио једино оправдање у томе што се ни Благота, према њему, није служио бољим средствима. Бошко је омео погодбу ставивши бегу на знање да ће га појести помрчина ако и покуша да Благооти прода имање. Муслимани, па и тај бег, имали су разлога, нарочито у Бошковом срезу, да озбиљно схвате такве пријетње. Још и сада, три године иза успоставе нове државе, убијани су потајно и из засједа, а да се кривци никад не открију.

И мада је Бошко бега лако устрашио, ипак насиље и страх нијесу били једини, а можда ни најважнији разлог што су муслимани будзашто продавали земљу и селили се махом у Турску. Била је то и наслијеђена нетрпелјивост према другој вјери, а нарочито немирење с тим да стољетни рајетини и инверци постају господари. С Турском муслимане није везивало ништа стварно - они су то знали, нарочито откад је Кемал-паша почео и у њој да уводи европски грађански поредак. Али тамо није било туђе вјере и дојучерашњих њихових чифчија који би господарили над њима. Вријеме њихово је било прошло, омазда судбине вршила се над њима - тако су вјеровали и осјећали и муслимани и Црногорци, нарочито у крајевима гдје су били измијешани. Потискивање муслимана из сливова Таре и Лима, започето још средином деветнаестог вијека, није се ни у мирно вријеме прекидало кроз четовања, буне и упаде. Једино су се одржавали трговачки и сиро-

тиња по градовима, равнодушнији према томе чије ће бити царство, него према заради и лагодностима. Али они су у градовима били заштићенији од голог насиља. Село, на удару и фаталистичкије, било је захваћено жудњом за селидбом, и утолико јаче онај који је био имућнији и ненавикнутији на рад на земљи - бег, ага, домаћин.

Али ако је омео куповину Благоти, Бошко је за себе искористио обесцјењивање и пропадање муслиманских имања и недалеко од сједишта среза купио лијепо парче - баште и њиве прикупљене око куће, ливаде полегле око ријеке, а у странама гајеве и шуме. Једино му кућа није била по вољи: чардак од већ иструлелог дрвета, мада се у њему још могло поживјети.

То је дало повода Ђукићу и Благоти да Бошка јавно назову силецијом и плачкашем муслиманских имања. Он им је одговорио истом мјером: да је Ђукић украо пуковску благајуну при повлачењу србијанске војске, а Благота - Благоти се није могао пребацити лоповлук и уцјена, али био је безобзирни женскарош, тако да га је Бошко као командир жандармерије, док су службовали у истом мјесту, извукао не једном из неприличних сукоба с мужевима и рођацима женских на које је насртао. То је Бошко и искористио, назвавши га сукњарошем, истичући и сада, на путу и за себе и не без туге разлику у годинама између њега и Благоте: Старији сам дванаест година - колико пута сам га као старији бат савјетом и заташкавањем из поганлука извадио.

Из мрака мржње, суревњивости и страначких подбадања, нарочито откад се Бошко везао за супарника Томовог, сукоб између Бошка и Благоте се разгранаво и жилио све дубље, покрећући и братственичке зађевице, а нарочито личне страсти и осјетљивости. Они нису, били од свадљиваца који један о другом смишљају поспрдице и издијевају подруглива имена. Али то су свакојаки подбачачи чинили у име њихово. А њих двојица су утолико

више уносили жестину и опорост својствену по наслеђу гордим и на част осјетљивим природама.

Јесам ли ја син свога оца и унук свога дједа? - питао се Бошко и пред собом и пред другима. Јесу ли они ханцаром и џефердаром градили част и име да ја данас пустим неком да их по блату ваља? Јер не живим ја само оним што сам стекао, но и оним што су ми намрли пређи моји. А они не оставише иза себе куће и баштине, но углед и часно име - и то су хљеб мој и пиће моје и сунце које ме изнутра грије. Јер шта ја још могу да течем и стекнем? Млађи и вјештији ће ме колико сјутра одгурнути као стару кладу. А има једно што могу да ушчувам и што вријеме не гази и не сатира - част и име.

3

Не значи да Бошко, а на свој начин и Благота, није ту гордост и част посједовао. Али су оне за њега, за њих, добијале пресудни, судбински значај - у времену и животу у којима су се све мање сналазили.

Гледајући уназад, Бошку се чинило да су се баш у оном времену њихове највеће блискости - то је било када су заједно гушили отпор уједињењу - залегли почетни и суштински, мада неуочљиви и недоказљиви разлози њиховом разилажењу и омрази.

С пропашћу Аустро-Угарске, пред Црну Гору се уједињење са Србијом поставило утолико непосредније што су се носиоци старог режима - краљ Никола и његова влада, нашли у избјеглиштву, а њихови противници потпомогнути србијанском војском, бројно незнатном али побједничком. Црна Гора је пливала ка грађанском рату, који није био само обрачун између противника и присташа уједињења, него, кроз то, и између апсолутног монарха и кољеновића који нијесу могли постати феудалци и парламентарних демократа и капиталиста који су то жељели да постану.

Двије супротне стране добиле су и називе према боји листа којима су обиљежиле себе у изборима: бјелаши - присташе, зеленаши - противници уједињења. Програми су били упрошћени, сведени на двије боје - за и против уједињења, како обично бива кад понестану сва друга средства сем голе силе. Зеленаши су били једнодушни једино у захтјеву за посебношћу Црне Горе, али ни у томе постојани, склони и другим рјешењима - федерацији, а не само самосталности, а многи подложни корупцији и обећаним пензијама. Бјелаши су у основном питању - уједињењу - били једнодушни и искључиви и због тога борбенији. Слободног изјашњавања није било нити је могло да буде у условима пригушеног грађанског рата, али би се тешко могло закључити да су бјелаши имали за собом већину. Ипак су они - борбена скупина, јединствена у основном питању према раздруженим зеленашима, били моћнији, а њима је ишао наруку и политички развитак, нарочито спољни. Јер мада је Италија настојала да искористи сукобе и да се докопа црногорског тла, под изговором заштите црногорске државности, њен оружани притисак није био ни довољан ни дуготрајан.

До разбуктавања грађанског рата, међутим, није дошло. Зеленашке вође за њ нијесу имале снаге, а бјелашке нијесу имале разлога да га распирују. На многим странама - су букнули отпори - више непослушност него оружани устанци. Цетиње је опкољено, везе између градова тренутно пресјечене, а Италијани су кренули с војском из Боке. Одбачени од Цетиња, без већег крвопролића, устаници су се расули у све мање и неодлучније групе одметника. Италијани су се вратили чим су наишли на отпор. Сукоб се разријешавао у неутољеној мржњи и мучком насиљу - паљење побуњених села, убиства из засједе, батинање, робије.

Благота и Бошко су без већих крвопролића угушили отпор у свом срезу: разагнали су одметнике - побили, похватили, нагнали на предају, застрашили духовне вође, притисли јатаке. Али била је то мучна,

подмукла борба, често у свом братству и најближој родбини, више кундаком него метком, доушкивањем, застрашивањем, куповањем. У њој је расла Благодина и Бошкова моћ, а и њихово пријатељство.

Али при томе им се наметнуло сазнање, које је исто толико било и слутња, да они, мада извршавају оно што морају и што је неизбјежно за остварење идеала коме су се обрекли, чине истовремено и нешто супротно себи - својим унутарњим наслијеђеним појмовима о поступању не само с припадницима исте крви и језика, него и с људским бићима. То је било нешто горе него рат, јер у овоме постоје нека правила којих су се придржавали - нијесу убијали ни злостављали заробљенике и рањене. А у овом сукобу је све било дозвољено, чак се непридржавање, укидање наслијеђених моралних појмова наметало као услов успеха и постизања циља. И што је најчудније, они су један од другог крили ту слутњу, то сазнање - и не само крили, него својим поступцима, најчешће суровошћу, намјерно су настојали да то затоге и један пред другим, па и пред собом.

Бошко је био сигуран да се и код Благоте јавило то неподударање оног што мора чинити с оним што не би хтио да чини. За себе је тачно знао кад и гдје је оно пробило у његову свијест, мада се и дотад јављало као мучнина, а још чешће као нагли сурови или благи иступи према одметницима и њиховим јатацима.

Било је то у јануару хиљаду девет стотина деветнаесте, на погледу побуњеним селима, потонулим у снијег и у дим запаљених кућа.

Њих двојица су с врха литица пратили продирање војника и жандарма, који, уосталом, нијесу наилазили ни на какав отпор. Сеизи су нешто ниже иза њих припремали ручак у завјетрини, на ивици шуме, крај огромне ватре, ређајући на простртом шаторском крилу суво месо, скоруп, сиреве, комаде хлеба и боце ракије - све заплијењено у сељачким кућама. Око ватре је врвило од писара, гласноша,

интенданата и стражара, а ту на стијени се мраз укивао под Бошкове нокте и дрвенио му стопала у чизмама. Кроз дурбин се не само видјело докле су допрли жандарми у долини у долини дугој пет-шест километара - клобуци дима из запаљене куће или појате увијек би одредили границу њиховог наступања - него и како се у врховима осоја на ивицама шумарака жене и дјеца мувају око избјегле стоке и између њих пресијавају бајонети.

Бошко се зауставио дурбином баш на једној таквој групици, сасвим на крају долине, испод стијене која се право из неба наклањала на групицу кућерака - жена у црини се отимала са жандармом око шареног говечета, а Благота, мало позади, поче да лупка камцијом по чизми, утврдивши: Допрли су до последњих кућа, а и ручању је доба. Но топови, негдје иза брда изнад њих, опет грунуше, мада се видјело гдје падају гранате - они су и дотад гађали насумице по селима, да застраше и растјерају. Треба обуставити и топовску паљбу - добаци Бошко устајући и трљајући очи, забљештене осунчаним снијегом и непривикле послије гледања дурбином. Нека их још, нек нагоне фукари страх у кости, одговори Благота, а ми да ручамо као људи.

Али прије него што и ступише на пртину, одоздо од ватре се зачуше псовке и богорађења.

Показа се да су жандарми пронашли у пећини командира црногорске народне војске Томицу - Бошко и Благота су га одраније и из ратова добро познавали, и сад су га, уз псовке, везивали за букову матину, на једно двадесетак метара од ватре, а он се томе опирао заклинајући се да није крив и да не зна гдје су одметници.

Али Томица, који се дотад прегонио с писаром Ацићем, брадоњом црним, повисоким и погуреним, чим Бошко и Благота, приђоше ватри, поче да се обраћа једино њима двојици: Шта је ово, господо главари, што ми се образ узима? Ако сам крив што сам се од зулума жаднарског склонио, нека се са мном по закону и као са човјеком поступа!

У његовом обраћању, нарочито у ословљавању с господо главари - прва ријеч у обраћању чиновницима дошла је с уједињењем а друга је била црногорска - било је не само нагле промјене у тону - од свадљивости у мирно расправљање, него и нечег подругљивог, као да је хтио рећи: Ето шта се ради пред вама старјешинама и каква је та ваша власт која се ни својих закона не придржава! Било је ту, дакако, и сељачке лукавости - осигурање од злостављања и понижавања која су тек могла да дођу. Јер у том тренутку, а канда ни дотад, нико га није ни тукао ни псовао, уколико га жандарми нијесу, наштавши га у пећини, на брзину и за свој рачун кроз шаке пропустили.

Томица је био оглашени зеленац, у ратовима јунак, а познат и као галамција. Био је то повисок педесетогодишњак, грубо стесаних црта, с плавим очицама, једва светлуцавим испод густих, настрешених вјећа и с дугачким, вучјим зубима испод објешених, широких бркова. Ако не и најважнији, он је свакако био један од коловођа, и Бошко и Благота - бар тако је Благота и за Бошка закључио, љутити на Томицу колико као противника толико и на његово позивање на закон, а забринути да њихово обраћање Томици подређени не схвате као благост или колебање, без договора се направише као да и не примјећују шта се догађа, па сједоше на пресавијену ћебад да ручају.

Без позива, већ обикли да, као у рату у штабовима, једу са старјешинама, два поручника и два полицијска писара такође присједоше да ручају. Трећем писару, Ацићу, није се журило - он настави да се подругује Томици, вртећи штап у рукама прекрштеним на леђима: Ми се држимо закона твога господара - краља Николе. А пошто си командир, то ћемо те данас у већи чин произвести - забригадирти.

Ацић је био познат као насилник, и то од оних који према прилици и личности кривца смишљају злостављање. Штавише, како то већ и бива у ратовима

и побунама, он је и мимо старјешина присвајао себи право смишљања и вршења злостављања. Он је у томе очито и уживао, на миран и спор начин, али упадљиво прижмиркујући очима - увијек се нађе људи који у томе и уживају, па и тиме своје право на то потврђују. Сви су и сада знали да он не говори упразно и мада нијесу престајали с јелом, ишчекивање је постајало све напетије. И Томица је, очевидно, био начуо за Ашића, јер поче да преклиње: Капетане Бошко, не дај да ми се данас образ узима! Начелниче Благота, да си ми по Богу брат, немој да ме муче као скота - ако сам и противник, нијесам одрод људски!

Али и Бошко и Благота су ћутали, као заузети јелом, а Бошко је чак примијетио да је Благота весело и лукаво намигнуо Ашићу као да каже: Можеш, само немој претјерати.

Премлаћивање, па и мучење затвореника, све до бомбшаких афера ријетко у Црној Гори, ушло је преконоћ у употребу - с разгоријевањем грађанског рата и увођењем србијанског полицијског реда. И мада је то било формално забрањено, рађено је нашироко - јавно су се једино догађала шакетања и кундачења. Као да је било неке махните страсти у томе да се батинају баш Црногорци, осјетљиви на то више него на дугогодишње тамнице и глобе најтеже, па чак и на само стријељање. Штавише, с новом влашћу као да се увукла и идеја да је најважније противника понизити и да је такво поступање у неку руку потврда оданости и чврстине, па су се полицајци, чак и они који су били интимно против таквих метода, утркивали, дакако пазећи да не осакате окривљеника и да све остане у њиховом кругу, како не би продрло у новине или пред парламент. А ако би негдје избила побуна, распојасаност полицајаца се узимала шаљиво, ако не и сматрала врлином.

Наједном, Ашић поче да виче: Пожури, пожури - не може нови бригадир грб да сачека! Сви се обаријеше - одоздо је плави, буцмасти жандарм, још

младић, потрчкавао носећи у рукама огромну зелено-пругасту мачку. Сви застадоше с јелом, а Благота није могао а да са смијешком не упита: Ког ће му ђавола мачка?

Насмијешљива радозналост је била толика да се чак појави и на лицу Томичином. Али само за тренутак и њу смијени брижност, скоро родитељска, као да се нешто страшно не спрема њему него неком другом, али најближем. Он то и изрази: Ох, грдне жалости моје!

Ашић преузе мачку од жандарма, а овом нареди да распаше командира и да му одријешу широке димије исткане од неваљане бијеле вуне и какве су још једино носили старији људи.

Било је утолико мање необично што Томица нема доњих пртених гаћа - старији, нарочито сиромашни људи су махом били без њих, јер је његово тијело било обрасло толико дугим, коврчавим и већ просиједим длакама, да се сама од себе наметала мисао да му гаће, бар што се тиче заштите од хладноће, чак нијесу ни потребне. Па ти си медвјед! - оте се Ашићу, који одмах затим мирно и озбиљно настави: А пошто се ви зеленаши жалите да вас бијемо - ни прстом те таћи нећу, а ти гледај како ћеш грб бригадирски у боју с мачком зарадити.

Ни жадарми ни главари се нијесу досјећали шта Ашић спрема и онијемјело посматрају. Али Томица очевидно већ јесте - он поче скоро плачно да преклиње: Поштедите ме срамоте образа свога ради, Бога ради!

Али нико ни прстом не маче, а Ашић клекну пред Томицом и прије него му мачку стрпа у лијеву ногавицу, завири овој под реп и службено протумачи: О, мачак! Е, не можеш нас прекорити ни да о твом звању и части не водимо рачуна - дијелићеш мегдан с мушком, а не са женском. Затим је брзим покретом преузео од жандарма учкур, подигао димије и завезао их мртвим узлом око Томичиног струка.

Прије него је он стим и био готов, мачка поче да се скупља и опружа, скаче и мауче, гражећи излаза из димија. Около наста смијурија, најприје опрезна - све док не видјеше да се и главари смију - а потом све бучнија. Томица најприје врисну, а затим закука - ситно и женски за зрелог мушкарца, нарочито послје тероичних, као из народних пјесамa извођених преклињања. Он истовремено тако силовито трже узама да се буква затресе и снијег поче да сипи с грања.

Бошко није заборавио да је заиста било нечег грозног и истовремено смијешног у томе како је мачак, подбадан свијетлим челичним шиљком и ударцима Ацићевог штапа правио неочекиване покрете и скокове и како је Томица поскакивао и увијао се, узалудно покушавајући да избјегне гребанја и уједе. Сви су не само престали да једу него су се и окупили око жртве, соколећи ко мачка ко командира. Једног писара, човјека бледуњаваг и танушног, спопао је тако луд смијех да је сјео на пртину и, изгубив осјећање стида пред старијима, дигао ноге у камашама увис, а дебели жандарм је поцупкујући почео да обиграва око ватре. На сунцу је блистао и клобучао сјај зуба, оружја, металних копчи и очију.

Једино се двојица нијесу смијала - Ацић и Томица. Томица, послје првих урлика и кукњава, није давао никаквог гласа од себе - видјело се да стеже вилице и можда би се чула шкрипа његових зуба када бучна смијурија и поцикивање не би сваки шум надвладала. А што се тиче Ацића, у његовој коврцавој црној бради, која је покривала све његово лице, надовезујући се на исто такву шубару, једва се примјећивало смијуцкање модрих, пуначких усана и свјетлуцање пажљивих црних очију.

Бошку није могло да умакне како се Благота смијао: гласно и у наглим таласима, као да је био спреман да у сваком тренутку обустави злостављање, а затим, с разгоријевањем смијурије и варничењем досјетки на рачун жртве, све необузданије, тако да је почео да брише и сузе из углова очију. И Бошко се

смијао, али на друкчији начин: примјећивао је да се нагони на смијех, а и како се смије - суздржано, а на махове чак усиљено.

Но nelaгодност и мучнину је осјетио тек послје свега, када је мачка, заморена, скоро престала да се трза.

Низ Томичино лице текле су сузе, капљући с бркова, мада он није ни молио ни запомагао. Пре-причавајући поједине згоде, гомила се почела одвајати од жртве, а Ацић забодештап у снијег, отресе шаке као од нечег прљавог, па чучнувши поче да реже танке комаде са сухог свињског бута. Добро си то смислио! - признаде му Благота, па и сам чучну и преузе бут од Ацића.

Бошку није умакло да је од свега Благиног смијања најзад остала горчина, чак и љутина око његових усана. Благота се чак уозбиљио и наредио да изваде Томици мачка из панталона и да га одријеше.

Ослобођен, мачак стругну низ страну, ка кућици која је вирила кровом из бјелине - снијег је био окопно ивицом крова и туда је на све стране излазио слабащан дим. Бошко је очекивао да ће Томица одмах прићи ватри да огрије озебле руке. Али овај сједе у снијег, ондје гдје је и дотад стајао и зари лице у шаке - рамена су му се тресла од плача, а између прстију провали лелекање, као кад мушкарци мушкарца жале, само ни тако јако ни отегнуто: Леле мени данас па задовијек, црни образе мој!

Сва она nelaгодност, која се од почетка гомилала у Бошку, наједном изби из њега - било је то сада колико жаљење Томице, толико и сазнање да чине нешто неуобичајено, чак ружно, што неће бити лако заборављено: Претјерало се! - викну он. Та nelaгодност се нагло појачала тиме што се све догађало у нестварном свијету - у заслијепујућој бјелини и на вису под самим небом, и не међу људима, него међу неким њима сличним, али у основи друкчијим створовима - подруживали су се патњама и били удружени једино неким неухватљивим и наједном измишљеним и нестварним циљем. Уз то се Благота,

упркос озбиљности на његовом лицу, не сложи: Ко ће људској мржњи мјеру наћи? А што би он од нас радио да га је запалио? Нијесу ли они којима јатакује колико јуче нашег човјека жива пекли и испекли? Ацић није ни чуо њихов разговор, а у сваком случају није о њему водио рачуна - мирно трпа у браду хљеб и пресавијен комад меса и примијети: Топови замукнуше - сад ће тек за нас полицајце бити посла.

Све дотад - до те Ацићеве примједбе, Бошко је вјеровало да се и Благота слаже с њим и да и он осјећа нелагодност због злостављања. Он ни последије тога није био сигуран да није тако, само је Благота то умрио да пригуши и чак да подстиче злостављања и понижавања, макар што су му нелагодно падала, схватајући их као неизбјежан дио своје службе и својих дужности. Бошку је било најнелагодније што је Благота све то могао схватити, па чак и приказати као Бошково колебање у питању уједињења и борбе с одметницима. Јер Бошко је, мада је и код њега у једном тренутку било двоумљења - зашто би иначе онако озбиљно наредио да Томицу одријеше? примијетио: Наша је дужност да уносимо одлучност у подређене.

У сваком случају, показало се да је Ацић имао право: отад су тек почела злостављања навелико - дух побуне требало је угушити једном заувјек, а такво што нема ни мјере ни границе.

Код Бошка је касније нестало нелагодности, али онај доживљај с Томицом - оне сузе и горко ридане зрелог човјека који је јуначки претурио преко главе три рата и зла свакојака - то није могао заборавити и чак му се у ближним облицима и враћало, а ни сада није могао Благодати да опрости - Благодатину нелагодност намјерно је схватио као колебање, очевидно прикривајући тиме своје властите сумње у исправност и корисност Ацићевог поступка. То је Бошко сада могао утолико мање што је Благота, по избијању сукоба између њих двојице, сада и јавно истицао Бошково колебање у питању уједињења, наводећи

баш случај Томичин, у коме ни сам није био кадар да до краја прати Ацића у његовом измишљању увреда и мучења.

4

Но одметништво је убрзо јењало и букнуо живот с политичким партијама, трговином и судством - њих двојица, закрваљени на свим странама, постали су чак непогодни у том срезу. Тако је и дошло до њиховог премијештања у Санџак. Дотадашње заслуге су им дакако признате - Бошко је добио свој, а Благота већи и значајнији срез од оног у Црној Гори. Овдје је бар још за годину-двје било посла и за њих, невјеште модерној администрацији.

Јер су већ и сами могли да опазе како не само зеленашки противници уједињења постају нестварни и у много чему смијешни са својим огорчењем, него како се и многе његове присташе, нарочито бивши црногорски главари, не сналазе и сударају с новим временом. У новим односима и међу људима изван њиховог круга они су изгледали прости, несналажљиви, ћудљиви, дивљи и самољубиви. Искусни безлични чиновници, префригани трговци и политички кортеши одбацивали су их у страну као бујица шљам. А најболније и најбесмисленије је било то што су се у свакодневном животу најлакше споразумијевали са својим зеленшаким противницима - бившим главарима као и они, иако је између њих остао непроходни ковраг мржње и насиља из времена уједињења.

Нешто слично и на друкчији начин, догађало се и с осталим присташама уједињења, оним идеалним - млађим школованим људима, а и сељацима. Први су се растурили по службама у новој пространој држави, губећи се у свакидашњици за њих неочекиваног и превише меркантилног живота. Сељаци су навалили у Метохију на арбанашке земље, у Војводину као колонисти или по бијелом свијету на радове, а најчешће су настављали да се злопате на

обојцима земље, језни на сусједи и на себе, на свијет и на државу која је никла из њихове крви и патњи.

Највиднија личност из борби за уједињење - Марко Даковић - била је и најизразитији примјер овог неподударања с новим условима. Тако рећи сјутрадан по уједињењу, обављеном с толико нада, одрицања, наметнуте и безумне суровости, Даковић се повукао у приватни живот скромног и скоро заборављеног паланачког адвоката. Све је испало друкчије од његових очекивања и он није ни могао ни хтио скрити дубоко огорчење због подмићивања, сплетки, разврата и бесмисленог насиља у врховима политичких странака и државне управе.

Његова изузетно складна, чиста љепота - бркови и коса толико црни да су се пресијавали и кожа свијетла од бјелине, невисок стас и окошто, штедљиво грађено тијело, поглед јасан иако сав окренут у себе - била је израз његове непомућене моралне бистрине и мисаоне цјеловитости и стапала се с њима.

Али коме је било потребно његово поштење, далековидост и идејност? Чак ни љепота његова као да ником није требала - остао је нежења и усамљеник који је одбацио моћ и богатство ради неке признате и свима очите, али и неприхватљиве чистоте и досљедности.

Од покрета коме је он био на челу, од идеала који су га носили, остале су једино ријечи, све празније у стварности све друкчије од њих.

Даковић је био превећ паметан да не би уочио немогућност да се даље залаже за идеале од којих је био постигнут онај једино могући - заједничка држава. Учинио је могућно: очувао чисту савјест и неокажане руке. И мада су га, због нових недаћа, проклињали многи које је повео за собом, чак су и противници почели да га поштују.

Његов став није могао настале односе ни за плаку да помјери. Али је био потврда да постоје људи кадри да изгоре за идеал, за чисту савјест. Нико не може да прескочи своје вријеме, али, ето, има таквих

који могу да му се не покоре и очувају мит који с кољена на кољено везује идеал за идеал, поручујући да вриједи, да се мора опет и опет жртвовати.

Даковићу се и смрт наругала, много касније, послје је свега: по свргавању владе која је 1941. приступила Тројном пакту, њега су укључили у нову владу, али кад се ова евакуисала, он је погинуо у авиону - од сандука злата који му је, приликом атерирања у Грчкој, пао на главу.

Шићарције сваке врсте били су једини који су од уједињења добили, макар што за њега нијесу жртвовали скоро ништа. Њих је било мало. И нијесу ни били Црна Гора - она која се, под вођама плаховитим и пијаним од српства, истргла из крваве тмине у независну државу и у индивидуалностима слободне од свега сем од покорности Богу и господару.

Да је слој главара и моћника око двора у распадању - видјели су многи још прије рата. Да је Црна Гора пропала као држава - увиједли су у току рата сви, чак и шачица присташа династије Петровића, који то једино из тврдоглавости и поноса нијесу хтјели да признају. Распале су се и покидане су већ прије тога племенске и братственичке везе и патријархални начин живота.

Али све то још није било завршено.

Црногорци су носили у себи још неистрошене сокове старих заједница, навика и појмова. Они су се још исказивали народном пјесмом и живјели под опојем части и јунаштва. Не сналазећи се и немајући у шта да потроше још живе снаге, они су пропадали сатирући саме себе - највидније је то било код официра бивше војске и главара бивше власти, свеједно да ли присташа или противника уједињења. Код њих је био најочуванији стари црногорски менталитет. Били су неистрошени чак и тјелесно - махом педесетогодишњаџи, тако да је то пропадање добијало бурне видове.

У ствари, није пропала Црна Гора - њени људи и идејни, морални лик њен. Загушени новима

неочекиваним приликама, изглобљени из живота, у судару са свим и са самим собом били су главари црногорски, главни и најизразитији носиоци митске српске и јуначке Црна Горе - да би мит постао још чистији, љепши и недокучивији.

Главари су се лако определијели за грађанске србијанске странке, најчешће за владајућу радикалску или демократску. На то су их наводиле бе-значајности - ситни рачуни, инат или наговор рођака и пријатеља. Изгубљени, они су држали да су тиме потврдили и вјештину сналажења у новим условима.

Но ко је кадар да увиди, ко смије да призна своје властито пропадање, неподударње, с током живота?

Даковић.

Али Даковић је био један и једини. Будући да је прије тога већ био живи, он је успио да извојује и право да буде окамењени идеал. Вјеран себи, он није живио стварним, него прошлим, једино у њему живим временом. Живио је за будућност.

Но колико се таквих рађа, колико се сазда у једном времену?

5

Од Бошковог до Благодиног сједишта среза има добра четири сата хода, удолинама или преко падина, махом преобрађених у обрадиву земљу. Али Бошко је знао да ће на свом алату стићи и за три сата. Па ипак, путовање му се одужило, а ништа на путу и око њега, мада одавно добро знано, није могло спријечити да се не осјећа као да се креће незнатим крајем: на свакој окуци изненадили би га брежуљак, шумица или ливада, а потоци и рјечице су жуборили заглашно и из непознатих недокучивих даљина.

Јер мада је оно осјећање Шемсине женскости јењавало као опажање њеног тијела у његовом, оно се претакало и сливало с једним другим не мање слатким и све снажнијим доживљавањем - наглом

брижном љубављу за имање, оно које је купио од бега и које је у мирисном јесењем изобиљу остајало све даље иза њега.

И мада је Шемсу задобио негдје кад и имање, ово је било први пут да се њих двоје - имање и Шемса - спајају не само у једну тугу и исту радост, него и у исте слике и сјећања, као да су башта или ливада крај ријеке Шемса, а њене очи извор под крушком у прохладном вечерњем сутону.

Имање је било једно два сата удаљено од сједишта среза, у крају погодном и за жита, и за воће и за стоку - простране испаше и обла шумната брда, тако да је у тој питомини санџачких долина било нечег од свјезине црногорских планина.

Посједовање такве баштине изазвало је у Бошку промјену већу и чак наглију него што је била разлика између овог и имања у Црној Гори. Јер шта је било имање у Црној Гори - у каменитој врлети? Нешто сачим се једва могло преживјети, док је ово у Санцаку пружало недогледне могућности и напредовања, а самим тим и богаћења и уживања.

Он је скоро сваке суботе, а кад би се могао изговорити и у друге дане, одлазио на своју нову баштину. Прољетос и љетос, кад год би тамо коначио, он не само као да се враћао у дјетињство и прву младост - иста зелена свјезина, студена вода што одмара и изазива глад и опојни мириси вреле варенике увече, него је и сваку ствар, појаву и простор доживљавао као у првој младости - све живо, устрпетало и дио властитог тијела и живљења. То је у њему текла рјечица што је пресијецала Велику ливаду, пробијајући се и просијавајући се кроз врбак као мисао кроз сплет жеља и жудњи. И сваке ноћи, љети, попци су дозивали младост његову, неоствареним и неостваривим страстима према женскињу и крвљењем с пограничним муслиманима. Све је овдје у њему будило младићке доживљаје - доживљене и недоживљене: не само пупљење воћа, мирисне завале сплашњеног сијена и парења марве, па и небо -

тамније, звјезданије од црногорског, а нарочито љетње ноћи, густе и благе, тако црне без мјесеца и тако зелене на мјесечини.

Нема шта - утврђивао је он, знали су бегови да одаберу и мјесто и земљу за живовање и уживање! И почео је да подиже запуштено имање као да је у питању - а можда и јесте, његов властити живот. Јер, заиста, шта је дотад и знао и имао од живота? Оскудица, напрегнута граничарска служба, ратови и ропство и борбе с одметницима - гладно и мучно рвање као и код предака. Истина, без свега тог зла не би дошао ни до овог имања и проживио би остатак живота у оскудици и празном величању властитих и породичних заслуга. Завриједио је и имао на чему да поживи.

А јавио се и посебан разлог који га је све чешће и неодољивије привлачио имању. Оно враћање у младост налазило је тамо подстицаја и могућности да се испољи у свој пуноћи - и према женскињу. Као млад официр, он и да није био заузет службом и невјестом драгом и од добра рода, морао је да пази на углед и не упушта се са женским. Штавише, нијесу га оне тада ни привлачиле толико да би се њима и посебно бавио. Али сада - ваљда с имањем, добром платом, положајем, и женом која је наједном остарила и окошчатила - оцогљавила, како се изражавао, а нарочито с властитим старењем, њега су необузданије него у младости спопадале жудње. Утварао је и говорио себи да је то код њега ипак друкчије него код других кад зађу у године или нагло заимају: Нијесам се ни науживао ни иживио - немам ли право да бар сад узем штогод од живота?

Но будући да је важно, а досад и био добар супруг и ненасртљив према женскињу, морао је да пази како и с којом женском ће се упустити.

У самом мјесту службовања, ако је и била нека удовица, није јој се могло прићи непримијетно - њему је то било утолико теже што су га жандарми пратили и чували од одметника.

Додуше, и ту је била једна приступачна женска, а с којом би се односи дали и згодно прикривати.

Од Колашина се, одмах послјије рата, доселио бистар и сналажљив млађи сељак - имао је нешто и школе, и отворио трговину. Причало се за њега да је у капитулацији Црне Горе закучио нешто државне робе, а показао се и предузимљив у препродавању стоке опљачкане од муслимана у вријеме аустријског слома. У Санцак је тако рећи добјежао, бојећи се освете за доушкивање под окупацијом. Доиста, није био саобразан човјек. Тако није ни властитој жени Љубици, бар засад - док се не би учврстио у мјесту и у трговини - замјерао њено отворено очијукање с чиновницима.

Као и муж с малим у трговини, почела је и она са жандармима и званичницима, да их олако остави и замјењује њиховим старјешинама. Наочиглед читавог краја јачале су радња, уплив и везе мужа и заводнички успон жене.

Ако су се послови у мјесту махом окретали око мужа, сваки кутак у њему као да је био испуњен беззлено раскалашним смијехом и гибањем младих облина његове невјесте. Сви су знали да јој може сваки мушкарац лако приступити, али и исто тако бити одбијен, чак и без обзира на успјехе које је раније код ње могао имати. Но како је у својим љубавима била незлобива и некористољубива, сви су држали да није у договору с мужем. А можда заиста и није била, него су се мужевљев успон у пословима, а њен у љубави, стицајем прилика одвијали упоредо и као по договору. Она се свакако вртјела око власти утолико наметљивије што је одмах опазила да оне дају моћ и сјај уколико се њих макар и кроз љубав домогне. При томе је могла само да добија. Јер што се брже и чак отвореније као љубавница пела на чиновничку љествицу - утицај и моћ су јој расли и код властитог мужа, који је мање видио уколико је оговарање било бјесомучније. Могла је да се забавља нескривеније и необузданије уз пажљивији и финији избор - тиме је њу власт привлачила. Заиста се

радовала животу - таква је то женска била - који је уз мало вјештине и труда излазио у сусрет ономе што је у њој било најживотније.

Али Бошку је било незгодно да се сјарани с том женском, иако би то могао покривати привидним пријатељством с њеним мужем, чему је овај наметљиво тежио. Било је ту политичких незгода - сјећање на трговчево доушништво било је још свјеже и живо и противници би начелниково пријатељевање с њим и његовом женом и те како искористили. Сем тога, својом великом предношћу над Благогом сматрао је то што није био женскарош.

Угушио је жељу за Љубицом, мада је она по сто пута на дан искривала пред његовим очима у мјесташћету од двадесетак кућа, привлачнија јер се у свему полуповарошила, тако да га је понудама сласти из овог живота вукла у један љепши, недоживљени свијет.

Али, појавила се најзад жена која је задовољавала његове жудње, а с којом његове односе нико није знао сем пратиоца Наса - Шемса, муслиманка, најамница на имању.

Шемсин отац Алија држао је у најму воденицу и прираћивао на имању ранијег власника. Бошко је заједно с имањем од ранијег власника: наслиједио воденицу и млинара. Шемса је била удата, али је напустила мужа пијаницу - код муслимана се развод лако добија. И она је припомагала на имању, све чешће се налазећи око чардака у који је нови власник радо навраћао, иако у њему још није било никога да га послужи.

И да није као разведена мање пазила на скривање, Шемса се морала открити пред Бошком - газдом с којим се све чешће сретала и од њега примала налоге.

Али не би могла ни сакритигибање тешких кукова и груди. Висина изнад обичне, није јој се, још танкој у струку, губила у једрини. У топле дане је махом ишла боса, мада се, као надничарка, држала чисто и уредно. На широким стопалама њено крупно тијело стајало је чврсто и гипко, а велике, као трава -

као читав крај, свјетлозелене очи гледале су при првом сусрету отворено, али покорно, у новог господара.

Оставши сам, Бошку се наметљиво враћао тај зелени поглед потуљеног сјаја. Привлачило га је и то што је Шемса муслиманка - ако би се она упустила у љубављење са човјеком друге вјере, то би свакако било због тога што не може да се у себи одупре лудој ватри и снази. А и држало се да муслиманке имају пригушене, мукле ватрености, која недостаје црногорском женскињу, ваљда због тога што се ово не крије. Мада то што је била друге, муслиманске вјере није само привлачило тајанственошћу, него и одбијало: незгодно је, ако би се рашчуло, мијешање с Турцима, поготову с надничарком.

Био је трећи дан Ускрса - ливаде су се модриле од каћуница, бразде пушиле на лакој подневној припечи, набујала ријека је сахнући зацјевала, дозивала у помоћ. Бошко, приспјев тог јутра из среза, враћао се око подне с обиласка имања на чардак, чизама мокрих и каљавих од набризгане земље, узбуркан мислима о томе шта све већ овог првог прољећа треба предузети да се запорложено добро уреди. Такав је и сјео за постављену софру. Шемса је унијела јело на плиткој и широкој тепсији - и она је остала од бега, спустила је на трпезу и повукла се да двори крај врата с рукама укочено склопљеним на трбуху.

Бошко је полако јео и размишљао - о имању, али и томе како су, ето, на том истом чардаку чифчике, Српскиње, двориле бегове као Шемса сад њега. Кад је био готов с јелом, устао је, присјетио се да је заборавао обићи тек отељене двије краве - држава их је добила од Аустрије на име ратне штете и продала ради увођења племенитих пасмина. Шемса је стајала и даље - мирна, непомична, гледајући у под. У пролазу, скоро ненамјерно, он је ухвати за руку - није је повукла. Он је поведе према постељи и она послушно пође, тешким кораком, сада већ и сама. Зачудио се како се она спретно и брзо ослободила -

шалвара и како је све испало лакше и једноставније него с црногорским женскињем.

Али Шемсу је имао тек да открије.

Под заједничким изговором да му она може сваки час затребати, ноћивала је у кухињи кад год би он дошао на имање. А он је сада долазио и због ње, не мање но због имања.

Бошко је због тог Шемсиног ноћивања на чардаку примијетио тужно колебање у Насовим очима: свакако је овом све јасно, па му је можда криво што јабанац, макар и старјешина, посједује женску његове вјере, а можда је и сам био бацио око на Шемсу или чак и имао нешто с њом. На све то се Бошко није базирао - није Шемсу ни присилио ни купио, иако је често помишљао да се она не би тако беспоговорно дала да он није власт и власник имања.

У почетку је Шемса чекала да је он позове из кухиње или да јој каже у које доба ноћи да уђе код њега. Али убрзо је обикла на његове навике, па је, кад би посвршавала послове, долазила сама, чак и не чекајући да се стражари - Насо је увијек био један од њих, смире у својој соби.

Бошко би најприје чуо како она слободно шљапка босим ногама. Затим би стала крај кревета, расплела курјук, дебео и златаст, и као једним махом незазорно скинула са себе сву одјећу - ухватила је да је он такву жели и њега је доиста нарочито излуђивала та њена спремност и спремање унапријед да се пода његовим жељама. Тако је и одлазила од њега - не чекајући да јој он то каже ријечју или знаком: схватила је да он, засићен, воли да остане сам, а можда је чак и знала да код њега та жеља за самоћом настаје понајвише због тога што се он тада осјећао као постиђено. Одлазила је због тога сама, баш у тренутку кад би он то без рјечце пожелио, а да никад није одала своје незадовољство или незадовољеност. И мада га је гризла савјест при помисли на жену Јовану и синове, а и на оно што би могли рећи Црногорци ако би се сазнало у шта се он упустио с

муслиманском надничарком, брзо би заспао слатко загушен њеним већ одсутним јаким, младим тилејом.

Шемса је увијек, и у тренуцима страсног заборава, одржавала ону прву покорност према њему. Тиме га је и привлачила. Она никада није ништа тражила, захваљујући кратко и задивљено на поклонима, као на милости за коју ничим није био обавезан, сама обавезна на још потпунију и послушнију податљивост.

Тако је добио имање и Шемсу.

Али тек јутрос су се они слили у исту жељу и мисао исту. Јутрос на, путу ка Благоти - ка обрачуној кији ће можда бити њихово међусобно и коначно уништење.

6

Бошко је стигао у град кад је и предвиђао и како је и желио.

Било је десет сати - баш кад је пазар најживљи, а он је добро знао да онако широк у плећима и збијен у цонизак стас, црнпураст и густих, дебелих бркова, с капом безбрижно затуреном, сијајући чохом и златом у свијетлом дану и срастао с претилим и подјареним коњем, изгледа већи и жешћи, па и млађи, иако се већ прогрушавао. Јер намјерно се обукао у свечане црногорске хаљине - да буде шири и силовитији и да се има у чему укупати догодили се зло очекивано. Знао је и да је кроз чаршију забрањен пролаз коњима пазарним даном - суботом. Али није се много двоумио. Зар да њему општински пандури - некакви нечемури муслимани, на пут стану?

Нек знају они што треба да знају ко је и како стигао!

И он је ускосио коња чаршијом, разгонећи сељаке и изазивајући трговчиће да провирују иза ћепенака.

Проигравши тако, није сјачивао све док нијесу пристигли Милић и Насо да коња прихвате. А затим је прошетом чаршијом, с рукама на леђима, гледајући изнад људи, примјећујући их тек колико да одговори на поздраве.

Пут се пред њим отварао, као да је и даље био на разиграном хату. Умало није, завршивши шетњу, гласно викнуо: Ето тако! Па је засјео у прочеље кафане - није била ни највећа ни најљепша, али на споју између чаршије и сељачке житне пијаце.

Одмах је почео да чашћава и знане и незнане.

А усред пазарске кафанске вреве и разговора за столом, био је сам, усамљенији него и јутрос, док је на алату промицао између шумарака и баштина - кроз жалости и ријешености своје.

Назад не могу! - повремено и све наметљивије је увјеравао себе, мада је одмах могао кренути натраг, будући да је самим доласком у Благотино сједиште пркос свој већ потврдио.

Али испадало је и то као у пословици: У град кад хоћеш, а из града кад те пусте. Истина, нико га није баш задржавао. Али су непрестано до њега допирали гласови - намјерни или случајни, о жељама Благотиним да се измире и о пријетњама његовим а и о наканама посланика Ђукића - наканама неодређеним и противурјечним.

Бошков долазак - то је и њему било очевидно, изведен пркосно, изазвао је у градићу све страсти, жеље, интересе, као да је изненада стијена треснула у бару и покренула сав њен на изглед умртвљени свијет.

Изгледа да би сукоб политичких интереса, који се изразио у личном спору између Бошка и Благоте, могао да се ријешити и споразумом, односно једном макар и оштријом, али по суштини пријатељском расправом - то је одјекивало у Бошку глухо, као у свијету који више није био његов. То не значи да он такво што није више желио. Напротив. Него је он најтеже прегрмио јутрос, на коњу, у оној самотној и

огорченој тузи за имањем и Шемсом. Сада је био миран, прибран и, мада ријешен на све, готов да до крајњих могућности избјегава даља заостравања. Касније, у истрази, он је казивао: Бог ми је свједок - кавгу нијесам желио, али нијесам, као омађијан, ни умислио од ње на вријеме да се уклоним. Прибраност је продубљивала ону усамљеност, али и давала Бошку неку изузетну храброст и надасве јасноћу закључивања - скоро моћ доживљавања оног што ће се догодити и, у складу с тим, предузимања погодних мјера.

Ту оштрину запажања и предвиђања он је већ јутрос, док се спремао на пут, код себе примијетио. Тако је узео два револвера и оба задјео у појас. И мада је силав прављен само за једног, он је сабио обадва, упитавши се: А шта да чиним ако се један заглави или истрошим све метке из њега? Он је знао да га Благота неће ударити. Али зар не може он, или ко други, подговорити неког из града да га ударе или на други начин осрамоте? Нећу се ваљда шакетати с цреварима - закључио је смјештајући у десни џеп димија резервне шаржерере.

Бошко није вјеровало у чуда, бар не много и не дању и изван мјеста по томе познатих - гробљишта, клисурина, шуметина. Па ни то такво своје наслућивање, скоро доживљавање будућих догађаја није сматрао чудом неким. Једноставно он би предвидио неку могућност и она би се, скоро баш онаква какву је замислио, убрзо и наметнула.

Тако је он био потпуно сигуран да ће од Благоте или Ђукића - а прије од Благоте, јер Ђукић је лисица лукава која се боји и реп да укваси! - стићи понуда за састанак. Због тога је унеколико и отезао с одласком из града, мада је, већ око подне, покуповао по дућанима кућне потребице.

А није у граду имао ни задуго сусрео правог пријатеља. Једино што су се Насо или Милић, незвани и као случајно, сваки час појављивали крај њега - било је пријатно и подстицало на упорност њихово присуство.

Истина било је Благотиних и Ђукићевић противника - они су му радо приступали, стезали руку и честитали му смјелост што је у град - на бјелегу, тако рећи сам дошао. Но нико од њих није био вољан да за њега у кавгу угази.

Сам самцит - говорио је себи, у толиком народу као усред горе у ноћи без мјесеца. Јер ово и није само свађа с дојучерашњим пријатељем и саратником, него и са собом - с оним што смо били и с оним што бисмо хтјели а не можемо да не будемо. Нијесмо ли синови и унуци устаника противу Турака? Нијесу ли нам пређи под цетињским господарима прокрчивали своју државу у царствима агарјанским и народу неусуђеноме? Нијесмо ли и ми то исто чинили? А сад? Усијали се гордошћу и силом, као мали цареви да смо, и све своје залажемо за туђе и ситне рачуне.

Најприје му је дошла порука, око два по подне, дакако од Благоте, као што је и очекивао. Благота му је заказивао да се, у први мрак - око седам сати по подне, нађу у Достиној кафани: Да као људи и с људима ствар расправимо! - баш тако је рекао и тако је Бошку пренијето. Благота је поручивао Бошку и да може довести кога хоће, јер да ће и он тако поступити - свађа је јавна и јавно мора бити окончана.

Бошко је поруку прихватио, скоро обрадован: Ја никад нијесам ни рекао да је Благота људскост изгубио.

Тај наговјештај измирења смиривао је самоћу и ону оштровидост, а Бошку се то чак и правичним учинило: Старији сам, а Благота је мене и теже вријеђао.

Уз то је Благота, и гласоношу вјешто и ван сваке сумње добронамјерно одабрао.

Био је то Бошков даљи братственик, барјактар Радоје - у другим околностима не само необичан, него и непријатан посредник. Био је оглашен као неодступни противник уједињења. Упорно је носио сукнену народну ношњу, чак и докољенице, спуштао брчине и газећи кречкавим кораком избацивао на-

пријед широка прса, како би и свим тим што јаче истакао своје црногорство. Његово незадовољство било је појачано и због тога што нова држава, преузев ислјучиво уредбе бивше србијанске војске, није барјактарство - не сасвим безначајно у црногорској војсци - рачунала ни у какав чин. С неправдом која му је порицањем чина нанијета, Радоје је, још и гоњен и затваран, истицао своје незадовољство гордо и отворено - као барјак. Но макар што је био неписмен и припрост, па и смијешан својим измишљеним и намјерно старинским држањем и надутим опозиционарством, он није био без духовитости, горке и грубе, у исмијавању политичких противника, који су, ето, продали вјеру за вечеру. У томе он ни Бошка није штедио, називајући његово српство позлаћеним - плаћеним.

Но, мада упоран противник, Радоје је, баш због тога што је био вјеран свему старинском, био с Бошком и добар братственик. Политички ставови, неподударни с братственичким везама и осјећањима, могли су да их замраче, али код њега не да их и угуше. У њему су то двоје, политика и рођаштво, били подвојени, али тако што је свако остајало неокрњено у њему: с Бошком или било ким од рођака, могао је као с противником да се завади до трзања оружја, али да ни на трен не заборави крвну везу - она је остајала непрекинута и болнија уколико би сукоб био оштрији. За њега није имало битног значаја ни то што је Бошко крвне везе подређивао својим службеничким обавезама и политичким интересима - он би Бошка увијек бранио, чак био готов за њ и главу да заложити, ако би неко из туђег братства на овог насрнуо: Зло или добро - али од моје је крви, не дам други да му суди!

Све је то и Благота знао - зато га је баш и изабрао за посредника. А Бошко, познајући Радоја још боље, прихвативши преко њега понуду за састанак, замолио га је да од Благоте опет дође к њему, Бошку - да му се ноћас нађе, осамљеном, на састанку с Благотом и његовим присташама.

И барјактар Радоје је на то пристао, чак веома радо - радујући се омрази двојице истакнутих бјелаша, али и готов да се братственику нађе на невољи. Чак је и Бошко морао горко да се осмјехне на злураду Радојеву примједбу: Богами, како сте кренули, спа-шћете ви ујединаши на то да вас ми зеленаши уједињујемо.

Али је Бошко морао, у себи, и да се задиви, готовости барјактаревој да ради њега, мада противника, загази у ризик. Јер братственичко осјећање, мада код Бошка још јако, било је већ код његовог оца потчињено личним и државним разлозима. Али слу-тње опасности, самоћа, Радојева ширина у схватању братства, а нарочито његова личност - простосрда-чна, храбра, цјеловита и као из давног времена и Бошких првих сјећања, оживјеше у Бошку обу-дана и покидана братственичка осјећања - љубав одива, сласт крвне освете, благодети заједничких из-вора, шума и испаша и неразлучивост пред људима друге крви и имена. И мада је знао да ће та осјећања јењавати чим се околности промијене и испоље друге и друкчије потребе, он није могао да одоли и не каже Радоју, по његовом повратку од Благоте: Нема ништа без свога! Радоје се на то испрси и не пропусти прилику да у рођаку угризе политичког противника: Нијеси на своје заборавио ни кад сте ви бјелаша куће црногорске палили!

Али Бошко је добио и једну другу, не мање зна-чајну поруку - управо и не поруку, него обавјештење, које му је предао подофицир из његове ратне је-динице, а сада политички истомишљеник и днев-ничар у срезу Благоотином, Вуксан Топовић.

Било је тек прошло шест послјије подне кад је Топовић саопштио Бошку у кафани, у Радојевом присуству: Говорка се да ће тебе - он није знао појединости, па ни ко непосредно тиме управља - Цигани и варошка фукара испратити лупањем у канте и бацањем патлицана и јаја. Да се нешто против њега спрема, Бошку су и други уливали већ од два сата послјије подне, али неодређено и нејасно. Сада је то добило конкретнији вид, а како у Топовића

није сумњао - није сумњао ни у истинитост његових ријечи.

Истина, Топовић није казао да посигурно зна да се нешто такво спрема. Он је једино чуо од поли-цијског писара Крста Марића да су Цигани већ прикупљени и да је све спремно да Бошка пресретну на излазу из вароши и испрате - како је писар рекао - на достојан начин.

Но, мада је Вуксаново казивање потврђивало Благоотино учешће - писар Марић је био његов по-дређени, Бошко се упркос својој лако расрдљивој ћуди, није отворено ни огорчио ни узрујао. Он се није ни надао да би измирење с Благотом могло ићи лако, а већ је био обикао на свакојаким подвале и смицалице. Испраћај с Циганима је био пакосно смишљен - Бошко не би могао пуцати на Цигане, а нити да се од њих одбрани. Али он је излаз нашао: Нећу ја тражити кривца међу Циганима! - тихо закључи и помисли у себи: Догоди ли се то, одјахаћу пред стан Благотин и изазвати га да се преко нишана погледамо.

Узрујао се, у ствари, Радоје. Лупивши широким дланом по столу, исполиваном ракијом, он узвикну да га је читава кафана могла чути. Прије ће се Си-мовића крв просути, но ће Цигани једног Симовића обрукати!

Ни Топовић није био узрујан. Подвале, сми-цалице, па и Цигане и смрдљива јаја као средство за противнике, он као да је смтарао нечим сасвим нор-малним и скоро неизбјежним. Он тихо проциједи кроз своје модрикаве, танушне усне: А шта човјек од њих - од радикала, и може да очекује?

Он је иначе био ћутљив, повучен човјек - од оних за које је немогућно у први мах утврдити колико знају и на шта су све спремни. Пагио је од неке унутрашње болести - на јетри или бубрезима, и опо-ра горчина није силазила с његовог уоштреног, жутог лица. Није био жењен, нити испољавао икакве склоности ка женама. Тек прешав тридесету, он је

остављао утисак четрдесетогодишњака - оштре ситне борице око очију и по носу и већ просијеле сљепоочнице. Тој прераној остарјелости и изболованости узроци су свакако били рањавања у ратовима и гладовање у логору. Али она стегнута горчина, која се циједила из сваке његове ријечи и отицала из зеленкастих очију, потицала је из његове огорчености животом - запостављености у служби, оскудице и ситних политичких шикана. С мало школе - једино је свршио основну - он можда није нешто више ни заслужио. Али запослив се већ у црногорској администрацији и постигавши у војсци подофицирски чин исто толико окретношћу колико и храброшћу, истакнувши се и у Народној гарди у борби против противника уједињења, он је звање дневничара сматрао не само несталним и слабо плаћеним него и понижавајућим. Јер ако се могао помирити с тим звањем као почетним, како му је било и обећано, задржавање већ три године на истом положају и без изгледа на скоре промјене могло је једино да огорчи и иначе незадовољног и болесног човјека.

Бошко је био близак с Топовићем, упркос разлици у звању и годинама. Била је то блискост ратника - Топовић се истицао у чети смишљеном и недоступном подумљивошћу и Бошко га је изгурао за подофицира и повјеровао му, упркос његовој тјелесној слабости, најризичније и најнапорније задатке. У два-три маха Бошко му је повјерио такве задатке и у борби противу одметника, као сеоском старјшини Народне гарде. Штавише, на заузимање Бошково био је Топовић и примљен у службу у Благотином надлештву - тада су Бошко и Благота још били пријатељи, а што га Благота досад није најурио, разлог су свакако биле Вуксанове непобитне ратне и уједињашке заслуге. Али била је међу њима и једна друга блискост, она до које долази веома ријетко - по унутарњим сродностима, и без обзира на друштвене, имовне и друге спољне разлике међу људима. Није се та блискост изражавала у ријечима, а ни у међусоб-

ним услугама или чашћавањима, мада су они и у томе били пажљиви један према другоме. То је прије био један сродан однос према свијету и животу, којег су они као људи нешколовани, а Вуксан и као неразговоран, једва и били свјесни. Било је то пркошење околностима, реалностима чак - код Бошка као гласно, необуздано јунаштво и пријека ђуд, а код Топовића као ђутљиво трпљење и непримјетна, упорна захвалност за све што би му неко учинио, али исто тако и потмула, неутољива мржња према свакоме ко би га ма на који начин очелио. У њиховом односу било је нечег попут односа између оца и сина - надовезивање покољења које су сваки на свој начин спонтано носили.

И мада су се у задње двије године, откад су их мјеста службовања раздвојила, ријетко виђали, блискост се међу њима јављала као да се нијесу одвајали.

Нашавши се са својим ратним старјешином и истомишљеником, а слутећи зло и обрачунавање, Топовић је, без ријечи, сматрао да му је мјесто уз Бошка, без обзира на то што га овај није позвао, нити је лично био угрожен.

Њих тројица су остали у кафани све до мрака, намјерно избјегавајући да говоре о вечерњем сусрету, иако је свакоме баш то једино и могло бити на уму. Видјећемо шта носи ноћ - рекао је Радоје, а даном се ви бјелашки главари похвалити не можете.

7

И да није било Бошковог неочекиваног доласка, Благота би био ваздан узнемирен: требало је да се навече, кад мрак притисне град и баште оживе свјежином и мирисима зрелог воћа, састане са Дафином - Дафом Каришик. Тај састанак је за њега био нешто више од љубавног заноса - улазак у један нови свијет и властити преображај у њему.

Благота је, и да није био пазарни дан, био претпап посјетама и пословима. Сем Марића, није имао

ниједног писара довољно стручног да би се у њ негоа поуздати, а ни сам није имао довољно правничког и административног знања, тако да је и у том погледу био на муци. А тај писар се постарао да буде заузет око општинских буџета, а у ствари њуџори с кортешима посланика Ђукића.

И наједном - Бошко усред града!

Није ни саслушао о томе до краја извјештај писара Марића - Марић је излагао на изглед равнодушно али с пригушеном пакшоћу, оним његовим сладуњавим гласом и бирањем ријечи, у чему је било колико улагивања толико и потцјењивања. Није, дакле, до краја ни саслушао Марића, а већ му је крв куљнула у лице у уши и љутња заплуснула свијест. Да би се уздржао пред Марићем, Благота је дугим кошчатим и длакавим прстима тако чврсто стегнуто да су му нокти по ивицама поблиједјели, што дакако није измакло погледу Марићевом и што је овај касније приказао као знак Благодотине узнемирености. Али љутња га је брзо оставила, утолико прије што је она била исто толико уперена противу Марића колико и Бошка. Са својим дебелим, модрикавим и непомичним лицем с крупним очима испод ријетких вјећа и са заврнутом горњом усном под поткресаним смеђим брковима, Марић као да и није говорио, него су ријечи истицале из њега саме, мутне, ледене и туђе. С неколико разреда гимназије и с безброј политичких веза, нарочито с послаником Ђукићем, он се већ уобличавао као будућа стручна смјена Благодотина. Његово излагање о Бошковом безочном галопирању чаршијом - употријебио је баш те изразе - Благота је примио и као неизречени пријекор и позив: Ето шта Ви допуштате, гос'н начелниче - све је то посљедица Ваше неокретности, неукости и невјештине.

Упркос томе, Благодоти се полако враћало драшкаво и радосно поигравање у читавом тијелу, а најнестрпљивије у грудима и препонама, тако знано пред љубавним састанцима, нарочито с новом женом.

Заиста - закључивао је брзо, као да и нема озбиљних, и нарочито не мојих и његових - наших разлога за свађу. Ако је Бошко тврдоглав и горд, не бих ли ја могао бити гипкији - млађи сам, на мени је да учиним први корак? Јесмо један другом чинили пакости и у жестини говорили што и не треба, али до тога је долазило на подстицај других, нарочито посланичких кандидата. Све се ипак може стишати и смирити. Истина, Бошков долазак је незгодан, поготову за Ђукића - Бошко је за вријеме избора био тако узмутио свој срез и организовао кортеше да Ђукић није смио тамо ни да привири. Али то је Ђукићева ствар! Ђукићева? Да. Кад би само била једино његова!

Јер мада је за Благодоту било споредно што ће Бошко подићи свој углед, нарочито међу Црногорцима, послитје његовог данашњег пркосног доласка, поготову ако не би противу њега иступили, њему није било свеједно како ће се према свему однијети Ђукић, од којег је умногоме зависила његова будућа каријера, а нарочито премјештај у неко веће и просвјетеније сједиште, нужан ради школовања дјеце, а не мање и због његових тежњи за угодним и градским животом.

У устрепалости због очекиваног састанка с Дафином, у презаузетости пословима, а у жељи да испољи своју самосталност, Благота је и сам био свјестан да је пожурио - нарочито због тога што није припитао Тому Ђукића, с поруком Бошку да се нађу вечерас и покушају да спор окончају. Али све га је гонило на то: налози жупаније, обавезе према недгашњем пријатељству с Бошком, жеља да бар пред собом испољи своју самосталност, нестрпљиво настојање да не омете и поремети толико жуђени састанак с Дафином.

При томе је слутио - повремено му је то оштро и непријатно продирало у свијест, да ни расплет сукоба с Бошком не зависи од њега, као што ни узроци свађе нијесу били у њима, сем можда у њиховим ђудима и навикама, погодним да такође буду оруђа независна од њих. Присјећао се својих ранијих за-

кључивања: Човјек би стално хтио да је свој, а стално зависи час од овога час од онога, зависимо од господара и главара, а сад - од странака и банака.

Дакако, Благотина зависност од Тома Ђукића није била лична, а ни непосредна и увредљива - такву он не би пристао ни да подноси. Али она због тога није била ништа слабија. А на један други - безличан начин, била је и непосредна: извирала је из услова, из тока живота. Била и сам живот - неизбјежни начин живљења у новим условима у новој држави.

Та зависност се могла само повећати његовим олаким животом.

Мираз женин - кућа и дућан, и да се није оптеретио дуговима у рату, убрзо би се истопио захваљујући Благоотином неумјењу и широкој руди. Јер је тачно: нема богатства које се не може потрошити ако се не плоди. Куповање имања у Бошковом срезу био је покушај да се остаци жениног богатства уложе у нешто што би, препродаго, донијело добит. Такви нагли и обично нестварни подухвати захватају трошације - Благота је ту црту отприје познавао код себе, али у овом случају су изгледи за зарадом били основани, јер је муслиманским земљама цијена морала скочити чим се политичке прилике среде. Али и тај подухват је омашио, због сукоба с Бошком, и сада је Благота био на службеничким приходима, задужујући се и дивећи се у себи жениној вјештини да га увијек дочека с пуним столом и да одржава кућу и дјецу, иако је он сам трошио преко половине плате - као да је тачно и то да задњи дукат најдуже траје.

Намјера да купи земљу била је чисто спекуланства, јер њему није ни на крај памети падало да живи на селу. За њега је то значило враћање у прљавштину и даноноћно рвање око љетине и стоке, натезање с надничарима и чак властити напорни рад који се ријетко кад исплати. Нешто кроз жену - варошанку, а нешто и сам, он је обикао на лагодни варошки живот, у коме имућну човјеку све дође на сто, а високом службенику, какав је он био, сви већ издалека указују повјерење и поштовање.

Сем тога, њега су нарочито привлачиле варошке жене, не само својом осмишљеном чистоћом и одњегованошћу, него и мазном вјештином да се увуку у мушкарца и држе га у нејасним наговјештајима чак и оним што нескривено желе и чине. Као што је било пријатно с времена на вријеме посјетити село, да се осјете стишани сокови младости и земље и груб, непрерађен живот, тако би га каткада привукла и нека селачка невјеста, несналажљива и изненадно неотпорна према моћнику, а освјежавајућа опорим, већ заборављеним мирисима. Али то се жељело и догађало понекад, јер је већ припадао граду и животу у њему.

Прави расипник Благота међутим није био. Он једноставно није умيو да стиче, а није се могао сустићи у чазбености и дарежљивости. То је било унеколико наслијеђено - ишло је уз добро име и јунаштво. Али сада, у условима кад се све мјерило и плаћало новцем, водило је распикућству. А он је у то уносио и нешто лично - неодолјиво је уживао у чашћавању других. Није могао да не буде дарежљив, и то неразметљиво и без буке, као што и доликује. По томе је - то је и сам знао - и био познат и омиљен.

Па и да није имао ту неотклоњиву личну црту, чазбеност у вароши, насупрот оној на селу, није имала мјере ни границе сем празног цепа. На селу се чашћава оним што и колико дају земља и стока, а у вароши новцем, којим се може куповати неограничено. На селу, ако нечег и недостаје, чашћење може бити завидно ако се испољи нештећењем у оном чега има. Али у вароши има свега - ако си чазбен и ако има новца. Благота је био чазбенији него имућан - у томе је била сва недаћа. Уз то су име, углед и осјећање части, чак и да није био на тако високом положају, захтијевали бољи стан и одјећу и све друго и за њега и за породицу.

Каже се: Свак луди на свој начин. И Благота, сјестан да не може без жена, као ни без чашћавања, није ни покушао да се одрекне својих страсти.

Увијек је био раскалашан и волио жене, уосталом. Али раније се то двоје није повезивало. Сада је вукло једно друго - раскалашност му је подизала углед и привлачила жене, а односи с њима и жудње за новим доживљајима тјерали су га да троши и глас о себи шири и учвршћује. Његова жена Бојана му се ни у једном ни у другом није испречивала - прерано увела и обезубила, као махом стариначке варошанке иза порођаја, и задовољна што јој се на крају мора вратити њен лијепо, поносни и ватрени муж. И да није био гледан и на положају и оглашен као мушкарца, у односе са женама он не би уносио новац због тога што би такво што за њега било трговање с нечим дивотним, новцем немјерљивим и на свој начин светим. Али женскароштво његово је и без тога тражило новац, и то све обилатије - морао се одијевати, дотјеривати, а и дијелити поклоне достојне себе и оног себе којег је хтио да прикаже и природи свијету и некој лепојки.

Свак одлучује својом судбином - неко боље, неко горе, али сви на начин могућан и у околностима затеченим, па самим тим и од њих зависним. Благота, на свој начин свјестан тога, често би то изразио узречицом коју је чуо од неког и која, бар на изглед, није одговарала ни његовом позиву суровог чувара реда ни његовом јуначком поријеклу: Жрвањ се окреће и меље, меље. То исто је он изразио данас и Радоју, шаљући га Бошку с позивом на састанак: Нек буде што ће бити, а ја сам учинио што сам могао.

8

А и Благота је доживио, слично Бошку и такође у вријеме борби за уједињење, своје унутарње непударане с оним што је чинио и што се догађало. Но док је Бошко своје грижње и несигурности, које су се нарочито испољиле при злостављању барјактара Томице, задржавао за себе, Благота је своје излагао пријатељима.

Истина, он свом двоумљењу није давао политички, па ни морални вид. Јер ако се то и могло назвати двоумљењем, ни у ком случају се није односило на начин како се уједињење обавља, него је нагло и насилно нестајање ранијег живота и гледања добило код њега вид нестварности, непријатног освјешћивања из сна који је текао неопазиче и чак пријатно све до изненадног и наметнутог буђења. Живот и политичке борбе текли су поступно и непримијетно - из рата и црногорске капитулације ушло се у борбе око уједињења и у сузбијању његових противника. Насиља су се множила - заједно с надама у нову државу, на изглед могућнију но што су је икад имали Јужни Словени. Упркос све већој суровости, насиља су добијала све природније облике и токове самим тим што су се надовезивала и наметала и као одбрана од оног што супротна страна подумима или може да подуме.

Трзање и буђење из оног што се збива пало је Благоги утолико болније и непријатније што није само пореметило у њему ток дневних свакако и злоковарних обрачунавања с одметницима и њиховим јатацима, у која се био уживио као у нешто неизбјежно и природно, него је погодило најинтимнију страну његовог бића - његов однос према женама - која је изгледала нетакнута ратом и насиљима и на изглед опстојала без икакве везе с њима.

Од ране младости је волио жене, и рат и његово настављање унутра - кроз борбе око уједињења, унијели су у начин којим је приступао женскињу једино већу, скоро бјесомучну неизбирљивост. То је дошло некако само од себе са свеобухватним, непојамним разарањем услова људског живота - скоро безличним цркавањем стотина хиљада по заробљеничким логорима, касапљењем милиона по фронтovima, још ширим, изненаднијим и фаталнијим умирањем од шпанске грознице и, најзад, унутарњим обрачунавањем. Сем тога, односи између мушких и женскиња су, кроз то умирање милиона постали несра-

межљивији и чак бруталнији - све ближи необузданом, непроосјећаном, скоро очајничком парењу. Погибије и помори као да су умножили женскиње: могло их се добити у свим приликама и свакојаким - у граду и на селу, у походу и крчми, удовица и дјевојка. И Благота је све мање бирао, гоњен и својим унутарњим промјенама - жељом да надокнади најљепше године жртвоване ратовима, страхом да не пропусти преостале године, али и уживањем у грубом, скоро насилном потврђивању своје мужјачке моћи.

Усред тог његовог мужјачког дивљања и опипености борбом и насиљима и збио се догађај који је бар на трен пореметио његов љубавни живот и изазвао у њему двоумљење, дакако не у оном што је чинио - чинио је оно што је морао из својих идеја и службеничких дужности, него у величини и љепоти саме стварности која се рађа из крви, суза и проклињања. То се, додуше, није јавило непосредно у том виду, него више кроз сазнавања дубине разарања и пропадања Црне Горе, оне којом је и сам живио и на коју је све дотад вјеровао да једноставно треба да се уклопи у нову државу, онакву каква јесте, уклонивши једино династију и потиснувши најогорченије противнике уједињења. У његову свијест је с тим догађајем продрло: оно што настаје није у складу не само с оним што он жели и чини као и толике искрене и ватрене присташе уједињења, него је превећ дубоко и свестрано и још мање оправдано рушење затечених односа, чак ако се и не упореди с вриједношћу оног што из тога настаје.

Успјели су, на измаку зиме 1920. да открију и заробе по смјелости и суровости чувеног одметника Радојицу. Као многе друге и мање важније, и њега су подвргли мучењу. Била је то не само потреба да се открију саучесници и јатаци, него нешто већ уобичајено код полиције - устаљено у обреновићевској Србији, почело се развијати у Црној Гори уочи рата, а размахало у послеријатним сударима. Но, и да није

било тако, нико се није усудио да се заузме за противника уједињења чијим убиствима и суровостима се није ни броја знало.

Ипак се нашао неко - његова сестра Јагода.

Први пут се одвојила из свог братства и свог затуреног најзатуренијег планинског села - Крње Јеле. Сасвим проста и млада - у шеснаестој години, није се сналазила ни око чега другог сем око своје стоке. Дошла је код начелника - ког Благоте, да моли за брата, али не да му главу поштеде, него да га не муче. Није се суствезала, чак ни стидјела, да понуди начелнику своје дјевојаштво, само да брату помогне. Начула је, поучили су је да се и тиме код ове власти може доста постићи. Друго ништа није ни имала да понуди, а свој сукнени гуњ замијенила је позајмљеном свиленом блузицом, како би се моћнику сигурније свидјела.

Благоти се и прије догађало да женске покушају тим начином да олакшају себи и својима. Он је то избјегавао како због службеничке и политичке свијести, тако и што је такве односе сматрао понижењем и за себе и за жену. У његовој необзирности су му се догодила два-три таква случаја, наиме - накнадно је открио да је друга страна имала такве намјере. Али му је било познато да се код других и тим начином могло понешто постићи. Обично су то чиниле жене на лошу гласу и такве случајеве Благота је све до појаве Крњојелке држао као за неважне и случајне. Понуда Крњојелке му је открила не само стварно нуђење многих које су му се подале - мање је ту било страсти и љубави него жудње за влашћу и богатством, него и сву дубину понора у који је запала и у коме се давила Црна Гора. И док су Јагодине очи, ситне и црне у предвечерњем огњу којим су буктали камени врхови планина, блистале исто толико љутитом и суздржаном тврдоћом колико и болним преклињањем да је узме - да брату њеном милостив буде, он је крикнуо у себи: Ето докле сам доспио - докле је доспјела Црна Гора! Јер шта све није морала у себи превладати и сатрти крњојелска чобаница,

тако рећи још и незадјевојчена, бјелина и руменила још ни сунцем дотакнутог, а гледања и искуства ненатруњених злоћом и себичношћу.

Лијело је испратио дјевојку и заузео се за њеног брата - да му бар муке олакша, ризикујући да би то могло бити схваћено - тако се и десило - као попуштање противницима уједињења и као накнада за Крњојелкину невиност.

Отац је Благота почео да се загледа у себе, а самим тим и у све око себе. Постао је опрезнији и разложитији у борби и - избирљивији према женскињу.

А Јагода је убрзо скоро сасвим ишчиљела из сјећања - памтио је и казивао да је била једном нека дјевојка која му се понудила ради брата. Незабравне, увијек стварне и живе остале су једино њене очи, у којима се на вечерњем руменилу нијесу разликовале зјенице од дужице, ни срџба од покорности. И питање: Је ли све морало тако да буде?

9

А у односу на Бошка био је увјерен да је учинио шта је могао, јер је желио само једно - да се нађе с Дафином.

Рана јесен је мирисима печених пурењака, зрелих крушака и ђевапчића, ваздан жута и топла, отицала ријеком испод прозора начелства - старе и простране кућерине с горњим бојем од чатме и далеко истурених забата. Мрморење ријеке брзацима и градића пазаром - трговчићи што се цјенкају и сељацима што проклињу и заклинају се ни око чега, стапало се у отегнуто појање, сасвим у складу с пригушеном топлином и засјењеним сјајем сунца. Свршити све што прије и поћи код Дафине - изван свакидашњице и мучних снова, у живот нових, непојамних радости. Увече ће провалити низ ријеку свјезина планина и башта, али ће ноћ задржати нешто од дневне топлине - Дафина ће бити одбојна

али на мазан начин, а њене тамне очи влажне и сјајне.

Премјештање у овај срез - у варош с већином стариначког становништва, погодавало је Благодитиним унутарњим промјенама, нарочито оним жудњама за лагодним, господственијим животом.

Варош, веома стара, с одњегованим смислом за слатко и лијепо, доиста је имала женских - српских и муслиманских, тако рећи урођене истанчаности у уживању. Али колико су те жене према њему као јабанду биле одбојне, толико су и њихови начини били за њега нови и недокучиви. Дуга удварања жалобном пјесмом, цвијетом баченим преко ограде и страсним обећањима преко сводиља - то је за њега било и немогућно и несхватљиво. А и тај свијет - хришћани и муслимани, живио је повучено и неприступачно иза мушебака и зидова, у баштама и авлијама. Куће њихове су биле затворене, а жене невидљиве сем за најближе. Странцу, а поготову Црногорцу, било је овдје тешко доћи до женских, сем оних најгорег гласа.

Била је једна - Дафина, којој се могло лако и отворено прићи. Веза с њом се не би дала сакрити. Но, ако би била и откривена, у томе овдје нико не би видио срамоту. Штавише, веза с њом прије би подигла, него спустила мушкарчев углед. Овдје као да се држало да љепота има посебна права, па и да се препусти страсти, ако је њоме искрено захваћена. Као да се држало да је такво што у природи лијепих створова: лијепи су ради уживања - њиховом у другим и других у њима.

Дафина је била ако не и највећа, а оно најчуднија и најпривлачнија љепотица у три града на ријеци. Можда је искрено уживала, али се ријетко предавала уживањима. Лако јој је било прићи, али је остајала упорно и лукаво неосвојива. Остала је за њега недокучива и уголико жуђенија. И мада је знао да се у његовој савјести преплићу Дафина коју изумјела његова жудња с оном Дафином стварном - про-

мућурном и опором трговкињом, односно, бајка о њој с трговачком вулгарношћу и његов властити сан о лијепом са сивом реалношћу, он се све више подавао маштарији - бајци о Дафини и чудесности њене љепоте.

Рођена у иживљеној трговачкој породици из старе Србије - из Призрена, удала се овдје за последњи изданак исто такве дотрајале породице. Муж јој је умро ускоро по вјенчању, оставивши јој ћерку и богатство - дућане у чаршији и кућу и баште украј вароши. Била је превише богата да би ма од кога зависила, а прелијепа и префињена да би се мушкарац с реда усудио да јој приступи. Додуше, просци су заређали иза мужевљеве смрти. Но како се брзо рашчуло да она неће да се уда и остави кћер и имање мужевљевим стричевима, престали су је просити, а навалили с љубавничким понудама. Али мало је било - ако је и било, оних који би се могли похвалити да се с њима сјаранила. Није одбијала - бар тако се причало, него дуго и пажљиво бирала - морало се бити неко, па тек њена пажња да се скрене. Изгледа као да је њој највеће уживање и било у бирању - у поигравању с љубављу. Та њена избирљивост била је толика да је нагнала, ускоро послје мужевљеве смрти, уочи слома Турске, да се млади и гласити бег Диздаревић сатре пићем и махнитанџем, узалуд напијајући себе и хата и такав разгонећи чаршију и препливавајући надошлу ријеку. Пропаст пустопашног бега прочула је њену избирљивост. И њену љепоту, која је била колико у складном склопу толико и у одмјереном држању и бираној ријечи. Занос њеном љепотом и страх да не буду одбијени, обузе удвараче - и јавне и потајне, бећаре и ожењене. И уће она у пјесму њихову - на свој начин поста миљенче, господарица града.

И из сусједних вароши су долазили да бар виде удовицу чудне ћуди и љепоте. Она их је примала и испраћала, шалила се и изазивала, остајући неосвојена - градска кула на стијени над ријеком. Но

говоркало се да је имала двије-три љубави, краткотрајне и ватрене. Знала су се и имена тих јарана и околности под којима се веза успоставила - увијек је она одабрала и, брзо се заситив или ко зна чим незадовољна - раскинула. Но, нико није могао докучити зашто је баш одабрала те, а не неке друге и како је тако лијепа, а свакако и страсна удовица кротила себе у дугим размацима између краткотрајних љубави: можда момци с имања и из магаза, нека тајна и непролазна љубав, а најприје нико - само нагађања. Остајала је и даље, иако већ близу четрдесете, загонетна и привлачна.

И сама је знала да је таква и уживала у томе.

Вријеме је протицало, царства пропадала, а она остајала иста. Чак ни њена љепота, сазрела, као да није опадала.

Одијевала се и сада старински - слично муслиманкама, као и друге Српкиње варошанке за турске владавине. У тој ношњи, отежалој и разгорјеној златним везовима притуљеним тмастим бојама и дубинама набора, она је свикла да истиче и прикрива своју љепоту. Таква одјећа је одговарала оном што је о њој колало, а и њеном тијелу - погојазним топлим облицима, и ходу лелујавом и спором.

Кад би накићена кренула некуд, намјерно је ударала преко чаршије, обично заједно с ћерком већ пристасалом и такође лијепом, али на други начин - слабашном, бијелом и као бестрасном. Из дућанчића и кафаница су излазили да је поздраве достојанствено и с пригушеном раскаланошћу - да без зазора уживају у њој: у накиту и одјећи, у њеном гибању и осмијеху благом и штедром, у гугутавим ријечима којима је отпоздрављала и узвраћала на шале и несмјела добоцивања, у мрком сјају њених очију из тамних коловара и испод дугих извијених тамних вјећа, а онајвише у живом свиленастом преливању њене жућкасте коже. Она је пролазила лагано, не сметајући им да се сладе, а и сама се нескривено радујући томе. На свој начин су дјеца схватила тај

однос између ње и чаршије, па би неко од њих викнуо чим би она наступила: Дафа, газде! - што је схватано као позив и блага шала. И чаршија је провиривала, истрчавала и уживала као у слици, као у ведром јесењем дану, сласном од сунца и зрелог воћа. Јер као што је градић имао своју средњовјековну црквицу и општину изидану над каменим чесмама, имао је и своју љепотицу из прошлих времена, утолико сада дражу што није могућно зауставити нестајање њене љепоте.

Такво уживање је било доступно свима - богатим и сиромашним, кљастим и старим.

Чак и суманутом калуђеру, којему нико није ни име знао и како и од чега живи. Памтило се да је дошао с црногорском војском 1912. године - и сад је носио прслу црногорску капицу с потамњелим иницијалима већ покојног краља Николе на њој - Н.И., а присвојио је себи да се брине о црквици Светог Николе, свој ураслој у гробље, у старост, у прошлост. Држао је да и сад мора чувати своју богомољу од иновјерника и бранити се од саблазни која се јављала сваке године с огњем сунчаним. Јер Дафина је љети обично становала изван вароши, на имању испод црквице. Ријека протиче ту испод њива и башта и Дафина се у вреле дане купала у отоци - то још није чинила ниједна жена или дјевојка, врбаком заклоњена од вароши, али и са слушкињом која је стражарила на цкладу изнад ње. Једино је калуђер успијевао да се прокраде кроз кукурузе - а можда га је душевна и враголаста удовица пуштала да очима сагријеша, како би, нагледавши се дивотне женске голотиње, отрчао иза цркве да се го ваља у копривама. Цијела варош се незазорно томе смијала.

Тако је једино лудом калуђеру Дафинина љепота била доступна, више но другима.

На ту и такву жену се Благота натревио.

Није било тешко прићи јој, па ни посјетити је. Али он је већ пола године узалуд покушавао да јој се приближи. Кад год би му се учинило да је у томе

нешто постигао - она би то преокренула на шалу. Уклањао је сметњу за сметњом. Престао је да се обраћа другим женама, свјестан да Дафина не би трпјела његову преданост некој другој, чак ни његовој супрузи. Почео је и да се зближује с варошанима - да залази код њих и прима их у своју кућу, како би на тај начин ушао и у њену средину. Уклањање преграда између мјештана и дошљака била му је у неку руку и дужност као највише власти. Он је њу извршавао искрено - није сматрао, попут других црногорских главара, да мјештанину чини милост ако попије његову каву. Све чешиће се дружио с грађанима примицао се Дафини. Но знао је да њој не може бити привлачан тиме што је власт, а још мање као Црногорац - на Црногорце су варошани гледали као на пријек, цохлепан и дивљачан свијет. Није био прост горштак, али изразит Црногорац, а то ће рећи с доста горштакског макар и оног углађеног. За њу је његово поријекло значило нарочиту препреку због тога што би се везом с њим одвојила од варошког мњења - одбојног и чак презривог према дошљацима, а које је њу његовало и у које је она блажено тонула као у топлу воду.

Ту сметњу он није могао уклонити. Али надао се да ће је окренути у своју корист.

Није био само гледан мушкарац - у последње вријеме се и пажљивије дотјеривао, чак и бркове поткресао - него упадљиве и за варош необичне љепоте - окошт, мрк и лаког, игривог држања. А што је још важније - оглашени јунак и нештедиша у свему што се тиче части и поноса. Могло је бити привлачно и то што је био отворен, брз и оштар у обрачунавању с противницима, у средини обиклој под Турцима да с њом немило, али увијено поступају. Његова хитра, поносна и сусретљива, горштакска личност, могла је привући Дафину - он је то већ опажао, баш због тога што је све око ње било меко, притихнуто.

А њега је привлачила баш та утукана топлина - у њој и око ње. То је била нова, непозната љепота. И

нова жудња у њему, нимало налик на оне брзе и тренутне заносе којима се досад тако лако препуштао и у којима је било више мужјачке необузданости него њежности и мање љубави него голе жудње. Начелник Благота је слутио да би успјех код Дафине био не само особита сласт и да би му подигао, углед и међу мушкарцима и међу женскињем, него да би то у неку руку измијенило и његов живот - учинило га и пред њим самим коначним и непобитним варошанином. То је њему, четрдесетогодишњаку, обећавало и неко унутарње обнављање - ускрасавање заноса и моћи из младости.

Све га је вукло ка Дафини. И градић се изјутра будио њом - мирисима врелих сомуна, нагорјелих шећерпара и усофћених баклава, увече се смиривало слатком свјежином узрелог воћа и недоплаканом дјевојачком пјесмом из башта. Било је невесело и немирно заспати без Дафине и обећавало је сласти и радости буђења у мирисима њеним.

Дафина је више пута пристала да се сусретне с њим. Али увијек је неслучајно био још неко код ње. Непрестано је наговјештавала, не обећавајући. Наговијестила му је и да би могао доћи до вече, по вечери - први наговјештај да би могла бити сама. То још није било ништа. Али је могло бити све.

Прожимао га је од јутра - од Дафинине поруке, напрегнути и сласни трепет, знан одраније, али никад толико непрекидан. А морао је отаљавати послове и састати се с Бошком. А што је било најважније, морао се договорити с Ђукићем шта и како да разговара с Бошком - морао је то, упркос томе што му је то било неугодно, јер је потврђивало његову зависност, ако и не толико од самог Ђукића, а оно од сила које је овај представљао.

Чудно сањарење, сударено с дневним збивањима, гонило га је необјашњиво смирујућом снагом да се измири с Бошком. Тек што није себи говорио: Треба почети живот нови, живот је увијек могућно почети из почетка - зато се живот и зове.

Чиновници као да су једва чекали да на сахаткули избије дванаест па да напусте посао - Благота оставши у начелству само с дежурнима и очекујући Тома Ђукића, приђе прозору и загледа се у дрвени мост и зеленкасту ријеку под њим. Мостом су тамо и амо протицали људи, а ријеком блескање сунца и сјенке облака - ријека је доносила угодна сјећања и односила дневне nelaгодности.

Није ни чуо кад је Ђукић ушао - некуцање на врата било је један од начина којима је истицао свој значај и одлучност. Тек кад му се овај обрати: Но, јесмо ли спремни за погађања? Благота се одлијепи од стакла и пође Ђукићу у сусрет.

Али Ђукић, надимком Жутаљ - тако га је и Благота називао у себи, јер се Ђукић никад није помирио с тим надимком који му је ко зна ко придао због његове жуте боје и у коме је било нечег увредљивог - не рукујући се и не чекајући да буде понуђен, баши панама-шешир на сто и рашири се на дивану застртом серпадом, очевидним и усамљеним остатком турског господства. Благота се тренутак двоумио гдје да сједне - за свој сто или у дрвену фотељу према Тому, па се најзад одлучи за друго. Али он још није био ни сјео, а Жутаљ га дочека питањем и исто тако тврдим жутим погледом: Ко добија од вашег помирења - ми или они?

Благота се прибојавао баш тог питања, јер на њега није умιο одговорити јасно и недвојбено. Било је, могло би бити очевидно једно: да би добили он и Бошко, као појединци - људи. А што се тиче ове или оне странке и свега што су оне представљале и повлачиле - на то се могло одговорити на разне начине. Благи се није радило, у сукобу с Бошком, о томе да добије - то му сад први пут паде на ум - него да уклони нешто што га је мучило и попут чира расло из његовог живота и гранало се кроза њ. Па ипак, поче да одговара - добијају они, Жутаљева и Благодина страна.

Али његов саговорник није био истог мишљења, мада ово није изразио ни приближно јасно и изричито као питање у почетку разговора. Своје сумње у то да добија њихова страна Томо је изразио истакнувши да би се Бошко, надувени ћутук како га је назвао, могао чак и учврстити у свом срезу ако из читаве гужве не би изишао с ослабљеним угледом. Дакако, ако би Бошко пристао на то да му се понуди пензија или добро мјесто сину, или уопште нека материјална корист, а да он са своје стране да какво било извињење, односно политички одступи - то би већ било нешто сасвим друго. Али то је наивно очекивати од човјека какав је Бошко и неће преостати ништа друго - ту је Томо био најнеодређенији али и најкатегоричнији, него да га на неки начин понизе и увриједе и натјерају на неразумне поступке.

Али Благота је био изричито и непоколебљиво против тога. Ја не бих могао - закључи он иако није ништа прије тога излагао - да му учиним ништа што би га понизило. Знам какав је - то би онемогућило сваки каснији споразум с њим. А ни ја то не могу, не одговара мојој ћуди - тиме бих себе самог унизио. Ја могу мрзјети, па и убити, али само као што човјек мрзи и убија - не понизујући себе као човјека.

Жутаљ га је као увијек пажљиво слушао, по обичају упредајући прстима, пожутјелим од дувана, исто тако жуту брадицу поткресану и јајасто уобличену испод усне. Када Благота заврши, он поче да образлаже. Да, али то није спор једино између вас двојице, мислим: између вас двојице као људи, као личности. Оно, не може се спорити да има и личног, као у свакој борби. Али није то једино, а још мање главно. Ту се ради о нечем и ширем и важнијем - о сукобу двију странака, о супротним интересима. Због тога се и сам расплет спора мора просуђивати с тог гледишта. Због тога и постављам питање: Ко добија од измирења? Све се своди на то како ће се ријешити односно не ријешити ваша свађа. Да, начин је важан - начин је каткада све. Ја сам такође за ваше измирење, али: како, на који начин? Јер од тога како ће се оно обавити, зависи и одговор на оно: ко добија? А

ми не смијемо да изгубимо. Једноставно - не смијемо. Губили смо доста - сад томе мора доћи крај. Министарство и жупанија гурају и Бошка на измирење, јер је ситуација између срезова апсурдна - као између средњовјековних феуда. Влада је због тога изложена нападима, нарочито муслиманске странке, којој је стало до спајања срезова, да би спојила муслимански живаљ и тиме и сама ојачала. Ту чињеницу ми и те како можемо да искористимо - да испољимо већу упорност. Да. Морамо рачунати и на гласове муслиманске. Да. Ко би од муслимана гласао за нас ако бисмо се с њим измирили? Јер он је за муслимане што и вук за овце! Да. А сем тога, ко је и шта је Бошко? Полусељак, бег који није успио да се забежи. Заслуге су једно, а живот друго: не може влада неограничено држати на таквом положају полуписменог човјека, а још мање одржавати срез који свог градског центра нема - за таквим срезом нема више политичких потреба. Да. Можемо, морамо бити упорни. Да, упорни, али не и непомирљиви - све зависи од начина.

Са Жутаљем је било веома тешко, скоро немогућно договорити се недвосмислено чим се радило о нечем конкретном у политици - Благота је то одржије знао. Због тога је Благота једино и ишао за тим да докучи његову накану - онај начин о коме је Жутаљ толико говорио. Али овај је у томе остао још неодређенији. То је немогућно одредити унапријед - одговорио је најзад Ђукић. Ми не знамо шта Бошко хоће и на шта је ријешен. Треба да смо за помирење - то сваком мора бити јасно и знано. Али, али - унапријед не можемо одредити како ће се то извести. Ићи, видјети и - ријешити. Да - видјети и ријешити на лицу мјеста.

Тако су и остали без одговора. А остало је још нејасним да ли ће и Томо доћи на вечерашњи састанак, иако га је Благота то изричито питао. Не знам, видјећу, заузет сам, а, право рећи - мене се непосредно и не тиче.

То је противречило не толико његовим ријечима - он ни до тада није истицао неку нарочиту властиту заинтересованост - колико стварним односима и

оном што је он свакако хтио. Благота је све то знао. Али прије него се ма у чему одређено изјаснио, Томо је, изговарајући се важним састанком, изишао с таквом журбом да Благота није стигао, закључавајући фиоке, да га задржи како би изишли заједно.

Полако, звецкајући кључевима, Благота сиђе низа шркипаве и изглодане дрвене степенице. На излазу га послужитељ муслиман поздрави војнички, истовремено се дубоко сагнувши у појасу - Благота није могао а да се не присјети да је, нема томе тек десет година, тај исти или неки сличан послужитељ на исти или сличан начин поздрављао турског кајмекама - упркос томе што ријека тече и што се све мијења. Зауставио се, као да премишља на коју ће страну, па се обрати послужитељу, неодлучно и скоро повјерљиво: Ако би неко важан тражио, рецимо - ако би не тражио неко од госпође Дафине, упамати све што ти кажем, па ћеш рећи само мени.

Служитељ се поклати још дубље, али овога пута са шаком на прсима, што је био међу муслиманима знак оданости, а у овом случају и наметљивог, удворничког, непријатног разумијевања.

11

Обревци се на улици, Ђукић је заузео свој уобичајени достојанствени и нимало журни став.

И као случајно - да би истресао једну љуту ракију прије ручка, он је, заобилазећи сокацима, свратио у кафану Душана Бошковића, на дну чаршије. Писар Крсто Марић га је већ чекао тамо, наслоњен на шанк и у блиском разговору с Душаном. Прихвативши полић, који му Душан дотури и не питајући га, Томо им се придружи, не реметећи ни ставове ни тихи разговор оне двојице - једино се писар пажљиво помјери и учини му мјесто.

Крчмар и писар га дочекаше упитним погледима. Томо искапи полић, обриса марамицом бркове и тихо, али беслоговорно рече: Да, главарчине су

склони измирењу - треба закувати и не допустити онемо ћутуку да изиђе читавих димија из вароши.

Па не чекајући шта ће писар и крчмар рећи, он се удаљи, исто онако одмјерено како је и ушао, поздрављајући пролазнике додиром шешира и смијешком, неодређеним и угушеним у брадици.

Крчмар Душан у ствари није ни био крчмар, него један од главних Томових присташа. Комита под окупацијом, он се истакао последије уједињења противу одметника више бруталношћу него храброшћу, и мало отимачинама, мало смицалицама дошао је до куће и имањца у граду, а крчма му је служила више као покриће и стјециште групе силедија - брица, касапа и сеоских ћилкоша, помоћу којих је разбијао супарничке зборове и вршио притисак на противнике. Подигнувши огромну, чворновату црнопуту главу, он скоро презриво и љутито окрену за Томом избријано, ожиљцима унакажено лице и једва чујо добаци: А нас остави да сами ломимо главу - ако каша буде преврућа, сами закували, сами се опекали.

И писар Крсто је био глават, али без тврде чворноватости - чак и лобање меке од гојазности. Шушкетајући тихо испод поткресаних смеђих бркова, он добаци: Морамо се сами снаћи, разумјели смо колико треба - главно је да се нешто сврши, а свеједно на који начин.

Писар је већ прије тога имао опширан разговор с Томом. И мада није све рекао крчмару, на којег се морао ослонити, и мада Томо ни њему није јасно све рекао, не значи да му није било јасно да се измирење између Бошка и Благоте мора омести и то на најпогоднији, најуспјешнији начин - дражећи Бошкову самољубивост и потискујући Благотину жељу за измирењем.

Тако се у Томовој или писаревој глави зачала мисао да се противу Бошка употријебе плаћени Цигани са зурлама и кантама, јајима и парадајзом. Није могло бити утврђено коме је то пало на ум, јер у истрази писар и посланик су избјегавали да се

међусобно терете, а онај преко кога је извођена та накана - крчмар Душан, није био међу живима. Судије су биле пристрасне и - подијељене на различите странке, па се као једино поуздано може узети око што се, у вези с тим, увријежило у народу: Томо је упливисао на писара да се против Бошка подузме нешто тако понижавајуће што би онемогућило његово споразумијевање с Благодом - то дакако једино може бити нешто што би неизлијечиво рањавало Бошков понос и сујету. А да би и само вечерашње преговарање било огорчено затровано, треба читаву накану провући Бошку кроз уши, да он на састанак дође срдит и огорчен. Извођење потхвата, пак, требало је оставити за касније - према развоју прилика, држећи Цигане припремне.

Томо је имао обичај да каже: Противник се најсигурније туче његовим оружјем. У односу на Бошка и у овом случају, то је требало да значи: разјарити Бошкову гордост. Јер ако су часно име и понос, без којих се ни право јунаштво није дало замислити, били основа живота Бошкових предака, код њега су они постали више вјеровање да му је без њих немогућно живјети, него што би били сама животна потреба. Јер Бошко, као махом и други главари, у животној реалности био је присиљен да се одриче и свог поноса и славе пређа - да се граби око имања и положаја. Али изглед, љуштурска части и угледа је у сваком случају морала бити очувана - отуд таква осјетљивост на њих и чак готовост да се за њих и умре. Јер људи исто тако живе и прошлосту и илузијама о себи, као и самим дневним материјалним и другим реалностима.

Али ако Бошко, или на други начин Благота, нијесу тога били свјесни, Томо је био.

Јер он је био више од њих човјек, садашњости и стварности, и у сваком случају цјеловитији и нерасцијепљен на животне нужде и духовна наслеђа предака.

Јер мада за преговарање, Томо је био за измирење под условима за које је знао да их Бошко неће прихватити.

И мада је био један од оних који су били на школовању у Србији и већ прије ратова активно радио на уједињењу двију српских државица, он сада није имао никаквог разлога - с његовог гледишта, које се као и увијек подударало и с његовим материјалним и политичким интересима - да мири задрте црногорске главаре, макар што су се они, колико јуче, заједно с њим и не мјерећи шта ће њих лично коштати и колико ће загазити у омразе и насиља, борили за нову државу.

У његовом раду идеалне побуде ријетко кад су биле примјетне - идеал за њега није постојао изван његовог остваривања и изван властитих интереса. То не значи да за уједињење није био спреман и главу да положи, него је он био до те мјере укопан у србијанску званичну политику, у апарат којим је она остваривана, да је њеним тренутним колебањима и интересима подређивао бљештаву и бучну оданост идеалу. Та србијанска политика - пашићевска понајвише и понајчешће, иако је пред очима имала уједињење, дакако најприје српско па тек југословенско - знала је од тог циља и да одступи чим би почео да јој изгледа нестваран, односно она сама да била њим угрожена. Према уједињењу та политика се у пракси односила не само као према проширењу Србије, него претежно, и оних интереса и утицаја које је представљала. Била је то опортунистичка и не много принципијелна политика, али моћна својом безобзирном, неодступном практичношћу.

Као и из других југословенских земаља, тако су и црногорски омладинци у Београду, надахнути југословенством и слободом, често гладни и још чешиће прогањани, спремали атентате и издавали ватрене прогласе, обично чинећи тиме неприлике званичној србијанској политици. Томо Ђукић није био противу њих. Али није сасвим ни припадао њиховом кругу. Људи као он радили су свој посао упорно и непримијетно, плаћени за њега од београдске владе, али и увјерени да је то баш оно што треба, што им је дужност да чине. Они су скупљали

податке и стварали илегалне мреже, куповали људе и обавјештења, препуштајући идеје другима и склони да оправдају владино одступање од њих чак и у тако крупним питањима као што је било признање анексије Босне и Херцеговине.

Таквих људи није било много. Они нијесу водили покрет за уједињење и једва ако су у њему били познати. Али су се њиме користили - он их је снабдијевао људима ватреним и оданим, код којих новац није играо битну улогу, без којих се не може ни замислити никаква борба за идеале. Таквих људи били би непријатни чак и да нијесу махом били грамзиви и мрачни - ћутљиви, самоувјерени него што су били стварно кадри и увијек стављајући до знања да иза њих стоји неко важан и моћан и од којег све зависи. Али такви су припремали тло државној политици, без које би и заноси и идеје махом остали пусти сан и мртво слово.

Ови људи су тек послерије уједињења избили на видјело и добили моћ. Сада им је недостајао смисао за ситну, свакодневну политику, који су били стекли у подмуклој и пипавој борби. Везе људи од идеала с изворима моћи - новцем и влашћу, биле су не само слабе, него су многи од њих у свом чистунству настојали и да их избјегну, наивно вјерујући да ће идеје и даље - и у мирним временима - играти своју дивну, фасцинирајућу улогу.

У Црну Гору су такви људи - и Томо Ђукић је био један од њих - дошли са србијанском војском. Стварна власт је тренутно допала у њихове руке, без обзира на то што је они непосредно нијесу вршили. Иза њих је стајао Београд - иста она практична политика која је и уједињењу ударила жиг ускоће и себичности. Иза њих су стајале нове банке - стране и домаће, кредити, финансије, жандарми и генерали, шпекулација, двор, колонијистичке земље и државне службе, мада они нијесу били ни банкари ни властодршци. И из њих се ишчауривао један нови слој, исто толико политичара колико и мешетера око лиферације и концесија. И сада одлично обавјештени, остављали

су и даље утисак сигурности и тајанствене моћи. Али треба признати: били су сад јачи него што су изгледали, и обично су уживали више повјерења него што су могли да плате. Махом недоучени, бавили су се несвојим пословима. И у суштини презирући чисту политику, грабили су се за посланички мандат или високо положај само као за ступањ ка даљем богатству и моћи.

Али ни они, са свом својом нескрупuloзном практичношћу, нијесу сасвим успијевали да нађу себе у новим условима. Ако им је и полазило за руком да се дограбе моћи - нијесу успијевали да је учврсте, као што нијесу умјели ни да оживе руднике и посједу. Они су једино умјели да стварају силу, али не и да владају. И да се дограбе богатства, али не и да га оплоде. Све омраженији - мрзјели су, и увијек у немиру - немир изазивали.

Ни Томо Ђукић није постигао сигурност и спокојство.

Из сиромашне породице, тек је био навршио четрдесету, а већ се докопао моћи и богатства - кућа и башта овдје у вароши, посредништво око продаје племенских шума фирми у Сарајеву, земље с рудом у Метохоји, чврсте везе с врховима политике у Београду.

Али све је то било несигурно. Политички односи су се могли сваки час преокренути, сва његова добра била су презадужена, а без знатнијих средстава није могао да их покрене и развије. Рагови су и њему однијели најбоље године. Оженио се тек послерије уједињења - прије и да је стигао, није се сиромашан могао оженити како ваља. Жена је донијела нешто мираза - добра основа. Али су и неуспјеси почели. Тешкоће око концесија и скандали у штампи. Посланички мандат је отварао сва врата и покривао све ружно. А он га овог пута није добио. И због чега? Некакав црногорски главар, Бошко Симовић, ускопистио се да тјера своју политику. А и тај Благота - непоуздан, несталан, сав од уображене поноситости и господствености. Ето, сад хоће да се мири и за-

љечује увријеђене части, своје и противничке. Не схвата ни потребу пактирања с муслиманским чак и с арбанашким вођама - с дојучерашњим, а можда и сјутрашњим непријатељима.

Али зар мора увијек и једино бити такав? Ђукић је вјеровало да ће нови људи, међу њима и он, моћи да пођу једним новим смјером - слободни размах и извлачење из заосталости и зависности од туђина и страног капитала. Али не иде. Отимање, насиља, подвале - без тога је немогуће одржати се. Вучји живот у прашуми - ништа друго.

Да. И да су то једине невоље! Тешкоће има Ђукић и у породици. Мјесто живота на високој нози у Београду, жена је због имања присиљена да дође овдје - у забиту муслиманску паланку и међу свијет непознат, затворен, туђ. Чак ни служавке нема да ваља, него нека стара муслиманка, пипава и нечемурина.

Ето, личног живота нема. Сав тај такозвани лични живот огрезао је у бјесомучну борбу око власти и богатства, у подвале и засакаивања. Узалудна би била сва настојања да остане чистих руку и постигне макар какво спокојство. Као да-рат још траје. Тако ће живот и проћи у рвању и немиру. Сав томе мора да се подреди. Чак и не пије. Не коцка се. Жене - случајни сусрети, махом с онима које су се продавале на београдским улицама и нијесу ни на шта обавезивале. Чак и ту мора да пази - докучиће неко и облатити га пред бирачима.

Хтио-не хтио, све мора да подреди личном успјеху, мада се и не ради само о личном. Путеви, рудници, фабрике - све то треба подизати. А зар је то једино за њега? Личности покрећу то, подстакнуте зарадом и амбицијом, али користи свима. А на њега већ гледају као на насилника и дерикожу. И то не само комунистички агитатори - овдје их и нема, а њихова странка је срећом већ забрањена, него обичан, политички незаинтересован свијет.

Кад би човјек стизао и имао вајде - заиста да зариди над собом и над државом својом. Притисци и

пријетње страних сила, тек уједињена држава разједињена, превласт Хрвата и Словнаца у привреди, опасно, недоспустиво сиромаштво у капиталу - влада није кадра да га створи, а приватници га немају. На све стране - огромне могућности уз неоствариве планове и празна нагађања. Као да је победа била зачета једног новог слома и коначног распадања.

А ови овдје тешкоће још увећавају. Чиновници сједе у паланкама, јефтиним, јер су Богу иза леђа, грицкају незаслужене плате, лочу ракију, сплеткаре, чешљају карте, огорчавају и гњаве народ и чекају пензије. Трговчићи чуче на чекмецадима и зеленаше са сељацима, а сељаци су у непрестаном рату са свим што није њихов примитивни и сурови начин живота. А ти полуписмени начелници односе се према грађанима брутално и фамилијарно, свој положај сматрају наградом за заслуге и у канцеларије иду - ако иду, као од биједе, поваздан се кочоперећи као кнезови - у неку руку то и јесу - у свечаној народној ношњи, вребајући једним оком снаше, а другим оне који би им власт могли преотети. Онда се посвађају - око части! Част која нема везе ни са чим до с њима самима - злато у кремену, јалово и бескорисно. Бивши свијет, сточари из рвања са средњим вијеком, с турским вактом.

Још ће се њих двојица и измирити вечерас - несмишљено као што су се и посвадили. Нијесу кадри да виде какве су се снаге иза њих нагомилале и да је то у овој забитој варошици и у малом, питање опстанка читавог једног гледања, покрета и слоја друштвеног. Шта се то њих тиче? Закључују да нема смисла због ситница да се гложе такви људи - они заиста држе да су и данас нешто својом чашћу и јунаштвом. Црногорци, Црна Гора - плоча под појасом због глади, а глава у небесима. Гуслање под бомбардерима.

У прошлости се Ђукић често - али не ради себе, лаћао ножа, бомбе и пиштоља - против бугараша, Арбанаса, Шваба, издајница Српства. Сада је то немогуће у властитој држави - закони, ред, а није ни

у страначком ни у његовом интересу. Али, ето, наступају канда тренуци када се таква средства неће моћи избјећи ни против унутрашњих противника. Ко гарантује да се она двојица неће вечерас измирити? Додуше, они нијесу такви противници - ни комунисти ни радићевци, против којих се могу без посљедица примијенити таква средства. Али зар они не би могли међусобно да се истријебе и оставе чисто поље - за нове подухвате и комбинације?

У сваком случају, Томо вечерашњем састанку мора присуствовати. Нешто одређено ни сам не може да смисли. Али мора бити спреман на све - пипати, подбадати. Навикао је да се чува, али не и да се плаши. Цијела варош се претвара у једно око и једно ухо - притајени муслимани чекају и жељкују црногорско зло. Не смије допустити измирење које не би било у његовом интересу. Јер би то могао бити пораз - губитак мандата и у будућности, од ког се не би могао опоравити. У овој се земљи ни сад ништа не стиче док се властита глава не стави у торбу.

Имао је много противника, мада мање него је држао, а по шумама су још врвили одметници. Због тога Ђукић без веће нужде није ни излазио увече. Но вечерас ће морати - не смије самовољне главаре оставити саме.

Згушњавање мрака, који је из шума и брда наврео сокацима, односећи пазарску вреву и мирисе марве и сељачких гуњина, а доносећи свјежину гора и извора, жубор ријеке и дјевојачке пјесме из Горње махале, паљење лампи, фењера и звијезда у наједно замрлој, изван свијета паланци - све то Ђукућу није донијело навикнуто уобличавање, конкретизовање мисли и накана ка акцији. Али су саме накане, мутне и наслућене, добиле чврстоћу и чак срдитост. Као увијек пред обрачуном или доношењем одлука, осјећао је и сада зимогрозно и истовермено пријатно унутарње подрхтавање, али овог пута примијетно - стегнуте вилице и усне и пулисрање у желуцу. Треба се сустегнути, смирити - наређивао је себи и одмах опазно попуштање напетости, мада му мисли нијесу

постале одређеније, а накане су добиле још више од оне срдите тврдоће.

Намакао је на каиш белгијски револвер, повукао га позади, а крај њега задјео други - „штајер”, за који није знала ни његова жена, заплијењен од заробљеног и ликвидираниог аустријског официра и чуван у гвозденом сандуку испод важних хартија - тај револвер је касније пронађен на мјесту обрачуна, али будући да су власници осталих револвера били утврђени, логично се изводило да је могао припадати једино Ђукићу, мада се то ничим није дало доказати, па ни озбиљно овоме ставити на терет. Али прије него што је опасао револвере, Ђукић је прегледао њихове цијеве - из цијеве првог је метак извадио и убацио у шаржер, а из шаржера другог је, напротив, метак утјерао у цијев. Жена га је затекла у соби баш у том тренутку, али будући да се није разумијевала у оружје, није ни схватила да њен муж држи у руци други - непознати револвер, а нити шта с њим чини. Њу је једино узнемирио мужевљев вечерњи излазак, и то с оружјем, мада је он ово увијек носио собом.

Опраштање са женом, њежнији него обично, подјсетило је Ђукића да сређеније помисли о опасности. Али тек кад је отворио капију и погледао у мрак сокака, опасности су му постале скоро опипљиве - вребале су иза тараба, иза углова и из капија, из безмјерног и густог мрака.

Као и увијек, варош је била неосвијетљена - на три-четири раскршћа фењери, тако слаби да један другог нијесу кадри свјетлошу да дозову. Мрак, сиромаштво. А и није мрак сасвим лош - сигурније је у њему и онај који вреба и кога вребају. Но у вароши је глуха тишина, иако би у овако пријатној јесењој вечери требало да је чаршија још жива - замукла је, као пресјечена, и далека пјесма дјевојачка. Варошани очито преже, надајући се злу. Интимно ни Томо није волио муслимане - мрзе Србе и повезује их вјера у вријеме грађанских странака и програма. Не би било штете да су се Црногорци обрачунали с њима једном

заувијек. Сада би било све чисто - Срби сами са собом. На вечерашњем састанку ће бити једино Срби - Црногорци, у претежно муслиманској вароши која злурадо на њих вреба. Он опица револвере: Ето у овоме сам и ја још Црногорац - волим оружје и не сустежем се да га потегнем кад треба. Не сустежем се ни животом да ризикујем кад се ради о нечем пресудном - и то је црногорско. А о чему се пресудном сад ради? Ко би то знао? Ко би знао кад и шта може бити пресудно? Људи се мрзе и боре - до истраге. И увијек морају бити спремни на коначно. То је наш живот - Црна Гора, Балкан ропства и буне, срам и јунаштво. Тако мора бити. Било је надања да с уједињењем неће више бити тако. Али се то показало као илузија. Само друкчије завијају вукови.

Томо није журио. Задржавале су га и каконе - нејасније, мрачније од ноћи ове сиромашне звијездама, још сиромашније свјетилкама. Уживао је што се шуља улицама и ужасавао се властитих мисли о својој средини и својем времену, чак и о себи самом.

Пењући се лаганим, али сигурним кораком у Достину кафану, био је увјерен да је последњи и да ће као случајно упасти у правом тренутку и распридати ток који њему одговара - ни упадљиво заоштравање ни измирење.

12

Последњи је ушао Бошко Симовић.

Јер како је и сам признао у каснијој истрази - он се, идући с барјактаром Радојем и Вуксаном Топовићем ка Достиној кафани, одвојио од њих и пошао с Насом да и лично смјести и уреди коње. Чинило му се веома важним да коњи буду потпуно спремни - чак и зауздани и притегнутих колана и на уговореном мјесту.

То промишљено припремање он је објашњавао онајвећма бојазни од циганског напада - на спремним коњима ће прокрчити себи пут и умаћи куд

усхтије. Јер није могао замислити ништа теже него да га Цигани осрамоте. Црногорци држе Цигане за нижи, за безвриједни сој, обречен на просјачење и скитњу, варање и крпљење котлова. Поготову је потпуно црногорско презирање градских Цигана, лишених чергашке смјелости, сабијених у посебној махали, у плетаре блатом облијепљене. Том презиру допринијело је и то што су турске власти међу Циганима онајчешће налазиле мучитеље и целате и користиле их за пљачкашке и погромашке подухвате. А што је Црногорца с реда, а поготову главара, чак и да није био на тако угледном положају као Бошко, доводило у безизлазни положај у случају напада Цигана, било је што се због срамоте није могао ни на који начин тући с њима. Да се шакета с њима - Црногорци, поготову главари, и међу собом то сматрају срамотним и радије се лаћају оружја, а да потегне пиштољ на Циганина - куд црње бруке и грдила него још за Циганина пред судом да одговара! Још једино што је Бошко могао учинити било је, како је објашњавао, да се пробије коњима кроз Цигане и умакне. Због тога су коњи и морали бити спремни и близу кафане.

Радоје и Топовић су хтјели да га прате, али он је то одбио, замоливши их да заузму сједишта у Достиној кафани, како не би касније били присиљени да стоје, и додајући да он мора да учини још неке куповине у граду.

Куповине је заиста учинио - наједном се гануо и купио жени свилени вел. Сјетио се и да би Шемси требало нешто да купи, али му се - ни сам није сасвим тачно знао због чега - то учинило незгодним у овом тренутку, па није ни купио. Касније, пред судом, он је, прећуткујући дакако односе са Шемсом, одредио о каквом се то тренутку радило: Па ја сам, према свему што сам тог дана чуо, могао да слутим и очекујем напад на моју част и моју личност.

Он није могао да не запази како га трговац муслиман, чији је био стална муштерија, погледује с брижном пажљивошћу, а исто тако брижно и па-

жљиво пакује црни вел. Али томе није придао одређени значај, као ни трговчевом из три пута понављању да му жели срећан пут - трговац је то могао чинити и из услужности својствене његовом сталезу, а не само због тога што би се он - муслиман, бринуо да се на ноћном путовању не догоди неко зло начелнику Црногорцу. Јер намјање је могао вјеровати у том трену и на том мјесту да би се у дућанције могло пробудити и неко саучешће које не би било трговачко или муслиманско. Био је, како је сам признавао, у толикој мјери окренут могућном сукобу и понижавању да изван тога ништа није јасно опажао.

Идући к Милићу и коњима, Бошко није Насу ништа говорио. Али је из његовог, а поготову касније из Милићевог држања - овај је шапутао и суњмичаво се загледао у сваког пролазника и сваки будачић - закључио да и они слуте, да очекују напад. На Бошка је Насо оставио утисак веће постојаности него и Милић. Била је то нека беспоговорна вјерност, која се није испољавала ни у ријечима ни у изразу - говорили скоро и нијесу, а у слабом свијетлу ријетких уличних фењера једва су један другог разабирали, - него у чврстом, мирном ходу и уздигнутом ставу Насовом. Он је ишао за корак-два позади и на ријеч или покрет начелников би се погнуо напријед и ћутке климнуо главом, у знак да је разумио шта се од њега тражи. Бошко је у Насу наједном почео да гледа неког не само блиског и оданог него као да му је од рођене крви - ако не и син, а оно синовац. А било му је најнеобичније, чак се и зачудио кад је и код коња, којима је Милић већ притегао колане и држао узде у својим рукама, примијетио скоро људску - Насову и Милићеву поузданост и стрепњу: коњи су газили тврдо и одмјерено, али се чуло како опрема на њима повремено подрхтава и како повремено фркћу, њушећи. Сва тројица су одбро познавали варош, али су прагиоци ћутке повели коње за Бошком, беспоговорно сагласни с мјестом које овај буде изабрао да га Милић с коњима сачека. Једино је Милић у путу

прогрмљао: Нек смо ти само поближе. Баш тако је и Бошко смислио: изабрао је пошири пролаз који је везивао Житну пијацу с улицом која је спајала горњи дио вароши са чаршијом - то мјесто од Достине кафане, није било далеко ни стотинак метара, а било је склонито и неосвијетљено.

Милић и коњи остадоше иза угла у мраку - једино алат закопа ногом у калдрму, а Бошко и Насо се стрмом уличицом запутише Достиној кафани.

Ту кафану, као и прилазе к њој, Бошко је већ одавно добро познавао. Па ипак јој је пажљиво прилазио, осматрао читав њен положај и загледао њен улаз. Не би могао рећи да је то чинио с одређеном и јасном намјером, него као што се човјек не мислећи промешкољи и умјести прије него заспи или као што ненамјерно а ипак пажљиво опроба бријач. А запазио је многе појединости, као да ту први пут долази. Тако и праг капије - наједном толико висок да му је врх чизме запео. На том прагу, прекорачивши га, и рекао је Насу: Слушај, синак, ако извадим сат - опалићеш из пушке у лампу, а потом трчи и држи капију! Хтио је и да овог припита да ли га је разумио, али је Насо, погнувши главу, сам одговорио: Разумијем! - не додавши, као обично: господине начелниче.

Врх степеница је био у благој свјетлости и у муклој тишини - као да никог није било у Достиној кафани. Бошко скоро радосно пође уза степенице.

Али то је била свјетлост сиротињске плехане гашњаче и мук људи спремних на кавгу и обрачун.

Достина кафана у ствари није то ни била, као што ни њена власница није била права кафеџика.

Сиромашна ратна удовица, предусретљива чистуница, Доста је добила од општине дозволу да у свом станчићу може послуживати кафу и ракију. Тиме се општина ослободила бриге да помаже сироту, а варош је добила скровито мјесто за разговор и

сједење. Доста није имала никог сем служавке Фате, прерано спарушкане старице. Њена кафаница је, нарочито извечери, била стјецште угледнијих људи, жељних неометаног разговора, сигурних да домаћице, једва примјетне, неће пренијети ако што и чују.

У кућерину, у којој је била смјештена Достина кафаница, улазило се кроз широку капију, из криве и врлетне улицице што се из Горње махале сручивала у чаршију. Чим се прекорачи праг капије, отвара се пред посјетиоцем пространа посалицана квадратаста авлија, удешена за прихват коња - с јаслима испод тремова, магазом за товари десно и оставом за сијено лијево. Десно од капије су се нагло уздизале дрвене степенице у ходник на спрату, који је водио околу над авлијом и из којег се улазило у собице, такође унаоколо распоређене. Читаво здање је било грађено, а и још је служило, као хан, мада већ оронуло и забатаљено. Лијево из капије су такође водиле дрвене степенице, истовјетне с оним десним, али једино у двије собице, од којих је лијева, пространија и са забатима над чаршијом, служила Дости као кафана, а десна, над двориштем, као спаваоница у кухињи. У кафани су била свега четири мања стола - петнаестак људи некомотно да сједне. Али како су и кафаница и кухиња и читаво степениште били пажљива чистоћа и ред - свака стварчица је неизмијенљиво стајала на свом мјесту, сељаци су ријетко навраћали, док је баш то и брижљива и ненаметљива домаћица, привлачило варошане жељне разговора.

Ни вечерас Доста и њена служавка нијесу биле изненађене посјетом толико угледних људи - испуило их се четрнаест. Њих је најприје зачудило што међу њима нема ниједног варошанина, него све главари црногорски, а било је још необичније како су улазили и како су посједали: улазили су или са шкртим, с муком истиснутим поздравом, или бучно - какав је ко био, али обраћајући се једино својој групи, а посиједали су иза састављених столова, уза зид и свака група окренута лицем другој. Али како их

је у Благолиној групи било више него што је било мјеста за једном страном двају столова, њих седам је остало стојећи и сједећи по страни, такође уза зид, иза леђа оних који су сједјели. Насупрот њима, Бошкова група, у којој је било свега четворица - Бошко, Топовић, барјактар Радоје и Насо, сједјела је комотно, и то тако што су прва тројица сјели иза спојених столова, с Бошком у средини, а Насо по страни, испод лампе објешене на средини зида супротног двама прозорима над чаршијом, тако да се свјетлост равномјерно расипала на једну и на другу групу.

Фата је баш стављала кафе начелнику Благоли и посланику Ђукићу, који су сједјели један до другог између писара Крста на лијевој и кафеције Душана на њиховој десној страни, а бануо је начелник Бошко, праћен сеизом Насом - Фата првог није познавала, али је по богатом руху оцијенила да је знатан главар. Он ником није назвао добро вече, али се међу присутним осјетио покрет - окретање глава, сјактање погледа и неки, Фати дотад непримјетни, изазовни и стравични подсмјеси, а устао је једино Топовић и пропустио га на незаузето сједиште између себе и барјактара Радоја. Старица је, више изненађена него збуњена, пожурила у кухињу: Алах с нама газдарице, како кивно ћуте ови људи, а између њих као да је бездан зинуо! Мање радознала него узнемирена, Доста је, и сама већ пристара, ситна и блиједа, пожурила да унесе нову литру ракије онима што су се окупили око начелника Благоли. Јер мада навикла да чује што треба прећутати, Доста, из сиромашне али угледне старе српске варошке породице, није могла ни замислити да би у њеном дому могло доћи до опорих ријечи, а камоли до кавге. Код ње је залазио свијет макар и мисли злоковарне, но који умије да се сустеже од зла бјелоданог. Али већ кад је она ушла у кафану, мук је био прекинут, и она је, вративши се и у узбуђењу заборавивши да затвори једна врата - и она од кафане и она од кухиње - шапућући саопштила

Фати: Какво ћутање, црна друго - варнице им из очију сијевају, тек што им оружје није проговорило!

Јер све се одвијало много брже него што је ико, па и ма ко од присутних, могао очекивати. Томе су доприносиле мјесецима гомилане, неизречене омразе, а и то што је на Бошковој страни одговарао једино један - Бошко, доко су се они са супротне стране, језни и међу собом, утркивали, поготову пред својим вођама - Благодом и Ђукићем, ко ће прије и теже да увриједи и изазове Бошка. Говорили су сви. Ћутао је једино жути човјек - посланик Ђукић, који је споро сркутао кафу и упредао своју брадицу, а покушао је да се помирљиво умијеша једино начелник Благота: он се у почетку врпољио, погледао у сат као да жели све да скрати, али је канда на то касније и сам заборавио, невољан да се од својих одвоји распру погули.

Жене су чуле да га је главар дошљак рекао - у тренутку кад су добацивања и пријетње досегли врхунац, тако да за ону другу, бројнију страну није више било одступнице без срамоте: Ја се с Циганима чулетати не мислим, него потражити правог - ја мој образ не дам ако сте ви свој у цигански прометнули! На то је плануо и Благота: Не клевети - свакоме је свој образ мио колико и теби твој! Тада се раздрао и кафеџија Душан - женама се учинило да је пламен у лампи задрхтао: Какав образ - да ти је до образа, не би турске земље пљачкао, а такви не заслужују ни Цигани да се с њима обиду! Благота је настављао, нагло разљућен: Запашио си се у својој селендри, али и теби може неко сећију испод ногу извући. То је очевидно огорчило дошљака, јер је и од његовог гласа задрхтао пламен, а његова сјенка - очевидно је устао - пала је преко прозора. Кога није курва родила нека опроба!

Доста је помислила да би требало да зове неког од власти да спријечи крвопролиће - али ту су биле и уистину кавжиле се највише управо власти, и она је само добацила служавки: Још ће се и исклати међу

собом! Фата јој је мирно одговорила - то је из ње проговорила муслиманка која није вољела Црногорце: Богме ни чуда - такви су они!

И баш тада се догодио преокрет: тамо је црни, главати кафеџија рикнуо псујући оца дошљаку толико дрском усред њиховог града и очевидно кренуо пут њега: столица је греснула, а његова усковитлана сјенка прекришила лијеви прозор - за тренутак су сјенке дошљака и кафеџије стале једна према другој на зиду, прекриливши оба прозора.

Како је касније утврђено, Бошко је сегнуо руком ка појасу - ка сату или револверу, али прије него је стигао шта било да извади, пуцањ из Насове пушке је угасио лампу и бацио кафаницу, набијену људима, у потпуни мрак, јер се од пуцња угасила и лампица у ходнику, а свјетлост она из кухиње, посредна и слабашна, није дотле ни допирала.

Кратак тајац из ког је искочио Насо - жене су препознале његову високу прилику у шињелу, и стутњио низа степенице.

А они тамо као да су чекали мрак да се ослободе обзира и собне тјескобе, учас су смијенили уједе и варнице ријечима - пуцњевима и огњеним млазевима из револвера.

Из збрке пуцњева, јаука, сијевања и оштрог мириса барута ускоро су се издвојила од Бошкове стране четири заглашна треска - то је пуцао барјактар Радоје из старинског гасера, гломазног револвера на коло, с оловним куршумима и димним барутом, али није успио да испали и пети метак, преграбљен смртним поготком или већ раније згођен, па баш тада клонуо. Из дима и трештања је искочио Вуксан Топовић, али је добио потрес у леђа - њему свакако добро знан из ратних рађавања, што пресијеца дах и мисао и покрет. Он се наслонио на зид и извукао револвер - жене су га назреле клонулог и како му снага отиче у мрак. Последњим напором је он ту чекао - жене се нијесу усудиле ни стигле да му приђу, а искочио је кафеџија и стуштио се као бик

низа стубе. Топовић је почео да пуца за њим, све док није испразнио револвер, и жене су чуле како се онај котрља низа стубе и видјеле како овај пада на њиховом врху, не испуштајући револвер из шаке. Одмах затим је искочио посланик Ђукић, спотакао се преко Топовића - жене су видјеле како му у руци свјетлуца револвер. Затим прскање прозорских стакала и преграда - то је Бошко, како се касније утврдило, искочио на чаршију, али се пуцњава, у мраку, проријеђена додуше, и даље наставила.

Повици страже и у даљини ломот копита по калдрми - дошљак је са својима умакао смрти и срамоћењу. Рањеници и њихови јауци растурени на свим странама. Неко виче: Овдје има мртвих и рањених - хапсите кривце!

Шест лешева су поређали наред чаршије. Улични фењер обасјава груди, а главе и ноге се губе у мраку, због чега се лешеве чине огромни, набрекли и претегнути у ноћ - у бескрај. Општински пандур пали фењер и обасјава лица - међу мртвима су начелник Благота, барјактар Радоје, крчмар Душан и Топовић, а лешеве су се наједном смањили - мањи од живих људи. Благоти прилази послужитељ из начелства - онај исти који га је онако покорно поздравио, и поздравља га војнички, па с руком на грудима и зове тихо: Господине начелниче, господине начелниче! Али како начелник не одговара, послужитељ, и даље сагнут у пасу и с руком на грудима, жалостивно додаје: А имао сам добру поруку за вас, господине начелниче. Бркатом жандармском нареднику, наједном збуњеном и важном јер је постао највиша власт у мјесту, прилази из мрака Ђукић и предаје револвер. Ово је мој револвер - молим вас да се утврди да из њега није пуцано. Али наредник одбија да прими, љутито вичући: Оставите ме на миру, ја морам кривце да похапсим. Кривце, кривце!

Виче у мрак и нека жена, муслиманка Фата или нека друга жена, свакако одговарајући некоме: Нема ништа од Црне Горе, исклаше се главари црногорски!

Тако је дозивала незнана, страна жена у јесењој ноћи, гласом муклим - ни несрећним ни обрадованим.

А можда ни жене ни њеног дозивања није било. Него то ја, који ово пишем, чујем њен тамни зов - пресуду над Црном Гором.

Ти Црна ГORO, ти земљo, ти државo, ви главари, морали сте пропасти. Може бити, Црна ГORO, једино је тако могло да преживи нешто твоје - оно чиме си била што си била, што ће наслиједити будућа дјеца твоја и урасти у друге земље и народе.

А ја допадох гдје сам, да себе смирујем и казивањем о теби.

Боље је што је тако, и за тебе и за мене.

- Крај -

*Прољеће-љето 1958. године
Затвор у Сремској Митровици*

БИО-БИБЛИОГРАФИЈА МИЛОВАНА ЂИЛАСА

Милован Ђилас је рођен 12. јуна 1911. године у селу Подбишће, код Мојковца. Гимназију је похађао у Колашину и Беранама, а 1929. године уписао је студије књижевности на Филозофском факултету у Београду. Упоредо са студирањем бави се литерарним и револуционарним радом, за кратко вријеме поставши један од руководилаца напредног студентског покрета. У КПЈ је примљен 1932. Од 1933. до 1936. године провео је на издржавању казне у сремско-митровачком затвору.

У периоду 1941-45. Ђилас је прешао пут од организатора устанка до једног од најистакнутијих војних и партијско-државних функционера нове Југославије. У рату је био уредник „Борбе“, вијешник АВНОЈ-а, члан Врховног штаба. Овај континуитет је настављен десетак година после рата, у ком периоду је изабран за генерал-пуковника, за једног од секретара КПЈ/СКЈ и за председника Савезне народне скупштине, а такође је био и члан разних међународних политичких тијела и члан или руководилац партијских или државних делегација највишег ранга.

У јануару 1954. године Ђилас је, због идеолошког сукоба са генералном, „тврдом“ линијом Партије, искључен са свих функција. У земљи му је онемогућен сваки јавни рад. Због изјава или дјела публикованих у иностранству осуђиван је на затворске казне неколико пута, укупно у трајању од око 13 година. Коначно је ослобођен крајем 1966. Паралелно са овим испоставиће се да је био, у међународним размјерама, први социјалистички

тички дисидент. Дјела су му превођена на скоро све свјетске језике. Публиковање његових књига у земљи омогућено је тек током последњих десетак година. Живи и ради у Београду.

Милован Ђилас је досад објавио (у земљи) сљедећа дјела:

Срце народа (публицистика), „Просвета”, Београд, 1945.

О перспективама развита Југославије. О данашњим задацима партије (програмски чланци), „Култура”, Београд, 1946.

Чланци, „Култура”, Београд, 1947.

О Црногорском националном питању (расправа), „Борба”, Београд, б.г.

О Вуку Караџићу (расправа), „Просвета”, Београд, 1949.

Савремене теме (публицистика), „Борба”, Београд, 1950.

Лесњи о односима међу социјалистичким државама (публицистика), „Ново поколење”, Београд, 1950.

Размишљање о разним питањима (публицистика), „Култура”, Београд, 1951.

Легенда о Његошу (расправа), „Култура”, Београд, 1952.

Његош пјесник, владар, владика (студија), Ауторско-издавачка група „Зодие”, Београд, 1988.

Црна Гора (роман), „Књижевне новине”, Београд, 1989.

Губавац и друге приче, „Народна књига”, Београд, 1989.

Тамница и идеја (мемоарско-есејистички спис), КИЗ „Траг”, Београд, 1989.

Револуционарни раг (мемоари), „Књижевне новине”, Београд, 1990.

Разговори са Стаљином (мемоари), „Књижевне новине”, Београд, 1990.

Друшње с Титом (мемоари), „Заслон”, Београд, 1990.

Нова класа (студија), „Народна књига”, Београд, 1990.

Несавршено друштво (студија), „Народна књига”, Београд, 1990.

Лов на људе (приповијест), „Веселин Маслеша”, Сарајево, 1990.

Љубав и друге приче, „Универзитетска ријеч”, Нишкин, 1990.

Власт и побуна (мемоари), „Књижевне новине”, Београд, 1991.

Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма (интервју са Надеждом Гаће), „Службени лист”, Београд, 1994.

Бошњак Адил Зулфикарпашић (са Надеждом Гаће), Бошњачки институт - Накладни завод „Глобус”, Цирих - Загреб, 1994.

Слуга божји и друге приповетке, „Српска књижевна задруга”, Београд, 1994.

Изгубљене битке (роман), „Просвета”, Београд, 1994.

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ПИСЦУ И ДЈЕЛУ

Посебна издања:

Дедијер, Владимир: *Велики бунтовник Милован Ђилас*, „Просвета”, Београд, 1991.

Ђордовић, Момчило: *Ђилас - вјерник и јеретик*, Београд, 1989.

Калезић, Василије: *Ђилас - контроверзе писца и идеолога*, Књижевна радионица Растка Закића, Београд, 1986. (у 21 примјерку).

Калезић, Василије: *Ђилас, миљеник и отпадник комунизма. Контроверзе писца и идеолога*, Београд-Љубљана, 1988.

Копачевић, Бранислав: *Ђилас херој-антихерој* (интервју), НЈП „Побједа” - Републички центар за културно-умјетничку дјелатност, Подгорица, 1991.

Лазовић, Горан: *Ђилас о себи, други о Ђиласу*, Београд, 1989.

Станковић, Драго: *Анатомија процеса Миловану Ђиласу*, Центар за информисање и публицитет, Загреб, 1992.

Хусић, Џавид: *Принц Политбироа (Милован Ђилас њим самим)*, Самостално ауторско издање, Београд, 1988.

Периодичка издања:

Вулевић, Милош: *Ко уђе нег остави сваку наду* (Милован Ђилас: „Губавац и друге приче”), Олде, јун, бр. 258, Подгорица, 1990.

Калезић, Милосав: *Књига искупљења (Милован Ђилас: „Црна Гора”)*, Олде, септембар, бр. 258, Подгорица, 1990.

Килибарда Новак: *Милован Ђилас: „Црна Гора”, „Борба”, Београд, 18. И, 1990.*

Мирковић, Чедомир: *Појединац и историја Милован Ђилас: „Црна Гора”, „Политика”, Београд, 29. VII, 1989.*

Палавистра, Предраг: *О Ђиласу као писцу, поговор књизи: „Губавац и друге приче”, Београд, 1989.*

Сребро, Миливој: *Милован Ђилас: „Црна Гора”, НИЦ, Београд, 31. XII, 1989.*

НАПОМЕНА О ТЕКСТУ

Роман Милована Ђиласа *Црна Гора* у овој едицији приређен је према првом и досад једином издању на српском језику („Књижевне новине”, Београд, 1989.) Овом приликом аутор је извршио ијекавизацију текста, што има смисао дефинитивне верзије истог.

В. К.

САДРЖАЈ

Предговор	V
Ђиласова „Црна Гора”: мит и стварност, хроника и роман	VII
Црна Гора	1
Битка	5
Вјешала	100
Крај	259
Био-библиографија Милована Ђиласа	335
Селективна библиографија радова о писцу и дјелу	338
Напомена о тексту	340

РОМАН У ЦРНОЈ ГОРИ

4

МИЛОВАН ЂИЛАС

ЦРНА ГОРА

Издавач:

Издавачко предузеће
„ОБОД” - Цетиње, 1994.

За Издавача:

ЂОРЂИЈЕ МИРКОВИЋ, директор

Ликовно-графичка опрема:
СТЕВО Д. МАРТИНОВИЋ

ISBN 86-305-0214-2

Тираж: 2000

Штампа:

ШКП „ШТАМПАРИЈА ОБОД”
ЦЕТИЊЕ

СР - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Републике
Црне Горе „Бурђе Црнојевић”, Цетиње

886.1/2-31

ЂИЛАС, Милован

Црна Гора / Милован Ђилас; приредио Василије Калезић. - Цетиње: Обод, 1994 (Цетиње: „Штампарија Обод”). - XXI, 341 стр.; 21 цм. - (Роман у Црној Гори; 4)

Тираж 2000. - Ђиласова „Црна Гора”: мит и стварност, хроника и роман / Василије Калезић: стр. VII - XXI. - Библиографија Милована Ђиласа: стр. 335-337. - Селективна библиографија радова о писцу и дјелу: стр. 338-339.

ISBN 86-305-0210-X
86-305-0214-2

1. КАЛЕЗИЋ, Василије

886.1/2.09-31

П.к. : а) Ђилас Милован (1911 -) - „Црна Гора”